

**KAYIT DIŞI KADIN İSTİHDAMI VE EKONOMİK
BÜYÜME: TÜRKİYE ÖRNEĞİ**

Selin KÖMÜR

Yüksek Lisans Tezi

İktisat

Ana Bilim Dalı

Doç. Dr. Turgut BAYRAMOĞLU

Dr. Öğr. Üyesi Kübra ELMALI

2023

(Her Hakkı Saklıdır)

T.C.
BAYBURT ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANA BİLİM DALI

KAYIT DIŞI KADIN İSTİHDAMI VE EKONOMİK BÜYÜME: TÜRKİYE ÖRNEĞİ
(Women's Unregistered Employment and Economic Growth: The Sample of Turkey)

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Selin KÖMÜR

Danışman: Doç. Dr. Turgut BAYRAMOĞLU

İkinci Danışman: Dr. Öğr. Üyesi Kübra ELMALI

Bayburt
Ekim, 2023

KABUL VE ONAY TUTANAĞI

Doç. Dr. Turgut BAYRAMOĞLU danışmanlığı ve Dr. Öğr. Üyesi Kübra ELMALI eş danışmanlığında 202229052 numaralı Selin KÖMÜR tarafından hazırlanan “Kayıt Dışı Kadın İstihdamı ve Ekonomik Büyüme: Türkiye Örneği” adlı bu çalışma 15/09/2023 tarihinde aşığıdaki jüri tarafından İktisat Ana Bilim Dalı, İktisat Programında Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan :Doç. Dr. Ziya Çağlar YURTTANÇIKMAZ

İmza:

Jüri Üyesi :Doç. Dr. Turgut BAYRAMOĞLU

İmza:

Jüri Üyesi :Doç. Dr. Hakan PABUÇCU

İmza:

Bu tezin Bayburt Üniversitesi Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Yönetmeliği’nin ilgili maddelerinde belirtilen şartları yerine getirdiğini onaylarım.

...../...../.....

Doç. Dr. Murat KUL
Enstitü Müdürü

ETİK VE BİLDİRİM SAYFASI

Tez çalışması olarak sunduğum “*Kayıt Dışı Kadın İstihdamı ve Ekonomik Büyüme: Türkiye Örneği*” başlıklı çalışmanın tarafımdan bilimsel etik ilkelerine uyularak yazıldığını ve yararlandığım eserleri kaynakçada gösterdiğimi beyan ederim.

.../.../...

Selin KÖMÜR

TEŞEKKÜR

Çalışmamda katkılarını esirgemeyen, bilgi ve deneyimleri ile bana yardımcı olan danışman hocalarım Doç. Dr. Turgut BAYRAMOĞLU'na ve Dr. Öğr. Üyesi Kübra ELMALI'ya, tez savunma sınavıma katılan değerli jüri üyelerine teşekkürlerimi sunarım.

Eğitim hayatım boyunca desteklerini esirgemeyen canım babam Arif ASAL ve canım annem Ayşe ASAL'a, yüksek lisans süresince ve tezimin her aşamasında yanımda olan kıymetli annem Ayten KÖMÜR'e, eşim Gökhan KÖMÜR'e, biricik kızım Zümra'ya ve değerli çalışma arkadaşım Hulusi Mehmet TANRIKULU'na destekleri için teşekkür ederim.

ÖZ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

KAYITDIŞI KADIN İSTİHDAMI VE EKONOMİK BÜYÜME: TÜRKİYE ÖRNEĞİ

Selin KÖMÜR

Ekim 2023, 107 sayfa

Kayıt dışı ekonomi ve işgücü piyasasındaki yansıması olan kayıt dışı istihdam, Türkiye için önemli sorunlardandır. Kayıt dışı istihdamda en çok yer alan bireyler ise kadınlardır. Kayıt dışı kadın istihdamının ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin belirlenmesi amaçlanan bu çalışmada öncelikle büyüme, kayıt dışı ekonomi ve kayıt dışı istihdam kavramlarına ilişkin açıklamalar yapılarak Türkiye’de kayıt dışılığın görünümü ve kadın istihdamı ile ilgili kuramsal çerçeveye yer verilmiştir. Çalışma ile ilgili literatür taramasının ardından ampirik analiz sonuçları açıklanmıştır. 2007-2021 dönemini kapsayan bu çalışmada, Türkiye’nin Düzey 2 bölgelerine ait GSYH, kayıtlı kadın istihdamı, kayıt dışı kadın istihdamı, göç, doğum ve nüfus değişim oranı verileri ile Türkiye’de kayıt dışı kadın istihdamının büyüme üzerine etkisi, panel veri yöntemi kullanılarak incelenmiştir. Seriler arası eşbütünleşme ilişkisinin tespiti için Kao ve Pedroni eşbütünleşme testi uygulanmış ve serilerin eş bütünleşik olduğu tespit edilmiştir. Değişkenler arası nedensellik testinde ise kayıt dışı kadın istihdamı, göç, doğum ve nüfus değişim oranı değişkenleri ile GSYH arasında nedenselliğin etkili olduğu ancak kayıtlı kadın istihdamının GSYH arasında herhangi bir nedenselliğin olmadığı tespit edilmiştir. Ayrıca doğum ve nüfus değişkenlerinin kayıt dışı kadın istihdamının Granger nedeni olduğu ancak göç değişkeninin kayıt dışı kadın istihdamının Granger nedeni olmadığı belirlenmiştir. Yapılan regresyon analizi sonucunda ise kayıt dışı kadın istihdamının ekonomik büyümeyi ters yönde ve önemli düzeyde etkilediği, kayıt dışı kadın istihdamındaki yükselişin ekonomik büyümeyi negatif yönde etkilediği sonucuna varılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kayıt dışı kadın istihdamı, kayıt dışı istihdam, ekonomik büyüme.

ABSTRACT

MASTER’S THESIS

WOMEN’S UNREGISTERED EMPLOYMENT AND ECONOMIC GROWTH: THE SAMPLE OF TURKEY

Selin KÖMÜR

October 2023, 107 pages

The informal economy and its reflection in the labor market, unregistered employment, are among the important problems for Türkiye. Women are the individuals involved in the unregistered employment mostly. In the present study aiming to determine the effects of women's unregistered employment on economic growth, explanations are made about the concepts of growth, unregistered economy and unregistered employment firstly, and the theoretical framework regarding the appearance of unregistered employment and women's employment in Turkey is included. The empirical analysis results are explained following the literature review of the study. In this study covering the period 2007-2021; GDP, women's registered employment, women's unregistered employment, migration, birth and population change rate data of Turkey's Level 2 regions and the effect of women's unregistered employment on growth in Turkey are examined using the panel data method. Kao and Pedroni cointegration test was applied to determine the cointegration relationship between the series and it is found that the series are cointegrated. In the causality test between variables, it is seen that there is a causality between the variables of women's unregistered employment, migration, birth and population change rate and GDP, but there is no causality between women's registered employment and GDP. In addition, it was determined that birth and population variables are Granger reasons for women's unregistered employment, but migration variables are not Granger reasons for women's unregistered employment. As a result of the regression analysis, it is concluded that women's unregistered employment affects economic growth negatively at a significant level, and the increase in women's unregistered employment affects economic growth negatively.

Keywords: Women's unregistered employment, unregistered employment, economic growth.

İÇİNDEKİLER

ETİK VE BİLDİRİM SAYFASI	I
TEŞEKKÜR.....	II
ÖZ.....	III
ABSTRACT	IV
İÇİNDEKİLER	V
TABLolar DİZİNİ	VIII
ŞEKİLLER DİZİNİ	IX
KISALTMALAR VE SİMGELER DİZİNİ.....	X

BİRİNCİ BÖLÜM

Giriş	1
Ekonomik Büyüme, Kayıt Dışı Ekonomi ve Kayıt Dışı İstihdam: Kavramsal Çerçeve	3
Ekonomik Büyüme Kavramı.....	3
Ekonomik büyümenin tanımı ve ölçümü.....	3
Ekonomik büyümenin belirleyicileri.	6
Ekonomik büyüme teorileri.	8
Klasik büyüme yaklaşımı öncesi büyüme analizleri.....	9
Klasik büyüme teorileri.	9
Keynesyen ekonomik büyüme teorileri.	11
Neo-klasik büyüme teorileri.	12
Post (Neo)-Keynesyen büyüme teorileri.	13
İçsel büyüme teorileri.....	14
Kayıt Dışı Ekonomi Kavramı.....	17
Kayıt dışı ekonomi tanımı ve kapsamı.	18
Kayıt dışı ekonominin sebepleri.....	21
Kayıt dışılığın ekonomi üzerindeki etkileri.	21
Kayıt dışı ekonominin ölçülmesi.....	23

Kayıt Dışı İstihdam Kavramı	24
Kayıt dışı istihdam kavramının tanımı.	24
Kayıt dışı istihdamın nedenleri.	25
Ekonomik ve mali nedenler.....	26
İdari ve bürokratik nedenler.	26
Sosyal ve kültürel nedenler.	27
Kayıt dışı istihdamın türleri.	28
Çalışmaların ilgili kurumlara hiç bildirilmemesi.	28
Çalışmaların ilgili kurumlara eksik bildirilmesi.	29
Kayıt dışı istihdamın özellikleri.	29
Kayıt dışı istihdamın etkileri.....	30

İKİNCİ BÖLÜM

Türkiye’de Kayıt Dışı Kadın İstihdamı ve Ekonomik Büyüme	32
Türkiye’de Kayıt Dışı Ekonomi	32
Türkiye’de Kayıt Dışı İstihdam.....	34
Türkiye’de kayıt dışı istihdam ile mücadele yöntemleri.	38
Türkiye’de Kadın İstihdamı	40
Kayıt dışı kadın istihdamı.	42
Türkiye’de kayıt dışı kadın istihdamı.	42
Kayıt Dışı Kadın İstihdamı İle İlgili Literatür.	46

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Türkiye’de Kayıt Dışı Kadın İstihdamının Gayri Safi Yurtiçi Hasılaya Etki Analizi.....	58
Araştırmanın Önemi, Amacı ve Kapsamı	58
Araştırmanın Metodolojisi	59
Ekonometrik model, değişkenler ve veri seti.....	59
Araştırmanın modeli.	60
Tahmin ve test yöntemleri.	60
Panel veri analizi.....	61

Panel veri tahmin yöntemleri.....	62
Bulgular.....	73
Tanımlayıcı İstatistikler ve Korelasyon Katsayıları	73
Homojenlik Sınaması.....	74
Yatay Kesit Bağımlılığının Test Edilmesi	75
Panel Birim Kök Testi	75
Eşbütünleşme Testi.....	77
Dumitrescu & Hurlin Panel Granger Nedensellik Testi	84
Hausman Testi.....	86
Sonuç	89
Kaynakça.....	93
Öz geçmiş.....	107

TABLÖLAR DİZİNİ

Tablo 1. <i>Büyüme Teorileri</i>	8
Tablo 2. <i>Literatür Taraması</i>	54
Tablo 3. <i>Tanımlayıcı İstatistikler</i>	73
Tablo 4. <i>Değişkenlere ait Korelasyon Matrisi</i>	74
Tablo 5. <i>Homojenlik Test Sonuçları</i>	74
Tablo 6. <i>Yatay Kesit Bağımlılığı Test Sonuçları</i>	75
Tablo 7. <i>CADF Birim Kök Test Sonuçları (Düzeyde)</i>	76
Tablo 8. <i>CADF Birim Kök Test Sonuçları (Gecikme Uzunluğu 1 alınmıştır)</i>	76
Tablo 9. <i>CADF Birim Kök Test Sonuçları</i>	77
Tablo 10. <i>Kao Eş Bütünleşme Test Sonuçları</i>	77
Tablo 11. <i>Pedroni Eş Bütünleşme Test Sonuçları</i>	78
Tablo 12. <i>FMOLS Tahmin Sonuçları (Panel Geneli)</i>	78
Tablo 13. <i>FMOLS Tahmin Sonuçları (Bölgesel)</i>	79
Tablo 14. <i>DOLS Tahmin Sonuçları</i>	83
Tablo 15. <i>Dumitrescu & Hurlin (2012) Panel Granger Nedensellik Testi Sonuçları</i>	84
Tablo 16. <i>Sabit ve Tesadüfi Etkili Panel Veri Analizi Sonuçları</i>	86
Tablo 17. <i>Hausman Testi Sonuçları</i>	87

ŞEKİLLER DİZİNİ

Şekil 1. Türkiye'de kayıt dışı ekonominin 2003-2021 yılları arasındaki değişimi.	33
Şekil 2. 2021 yılında Türkiye ve seçilmiş diğer ülkelerin kayıt dışı ekonomilerinin GSYH içindeki payı (%).....	34
Şekil 3. Türkiye'de kayıt dışı istihdamın sektörel dağılımı (2004-2021).	36
Şekil 4. Türkiye’de kayıt dışı istihdamın 26 adet Düzey 2 bölgesindeki dağılımı (2009-2021).	37
Şekil 5. Türkiye'de kayıtlı kadın istihdamı (2002-2021).	41
Şekil 6. Türkiye'de kayıt dışı istihdamın cinsiyete göre dağılımı (2002-2021).	43
Şekil 7. Türkiye'de kadınların istihdamda kayıtlılık oranları (2002-2021).	43
Şekil 8. Türkiye'de kadınların kayıt dışı istihdamının Düzey 2 bölgelerine göre dağılımı (2007-2021).	44
Şekil 9. Türkiye’de kayıt dışı istihdamdaki kadınların işteki durumu (2014-2021).	45

KISALTMALAR VE SİMGELER DİZİNİ

ADF	: Genişletilmiş-Dickey-Fuller
AFAD	: Afet ve Acil Durum Yönetimi Başkanlığı
AR-GE	: Araştırma Geliştirme
BDDK	: Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu
CADF	: Kesitsel Genişletilmiş Dickey Fuller
CD	: Kesit Bağımlılığı
ÇSGB	: Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı
İİE	: Devlet İstatistik Enstitüsü
DOLS	: Dinamik En Küçük Kareler
DPT	: Devlet Planlama Teşkilatı
EPDK	: Enerji Piyasası Düzenleme Kurumu
FMOLS	: Tam Değiştirilmiş En Küçük Kareler
GSMH	: Gayri Safi Milli Hâsıla
GSYH	: Gayri Safi Yurtiçi Hâsıla
HNC	: Homojen Olmayan Nedensellik
ICLS	: Uluslararası Çalışma İstatistikçileri Konferansı
IFLS	: Endonezya Aile Yaşamı Araştırması
ILO	: Uluslararası Çalışma Örgütü
İBBS	: İstatistiki Bölge Birimleri Sınıflaması
KADİM	: Kayıt Dışı İstihdamla Mücadele Projesi
KBGSYH	: Kişi Başına Gayri Safi Yurt İçi Hâsıla
KİTUP	: Kayıtlı İstihdamın Teşvik Edilmesi Projesi
LM	: Lagrange Çarpanı
OECD	: Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü
PP	: Phillips-Perron
SGK	: Sosyal Güvenlik Kurumu
SSK	: Sosyal Sigortalar Kurumu
TAPDK	: Tütün, Tütün Mamulleri ve İçki Piyasası Düzenleme Kurumu
TÜİK	: Türkiye İstatistik Kurumu
TÜSİAD	: Türk Sanayicileri ve İş İnsanları Derneği
vd.	: ve diğerleri

BİRİNCİ BÖLÜM

Giriş

Sürekli ve güçlü ekonomik büyüme tüm ülke ekonomilerinin başlıca hedeflerindendir. Bu doğrultuda ekonomik büyümeyi sürdürülebilir kılmada üretim faktörlerinin etkin kullanımı önem arz etmekte ve dolayısıyla üretim faktörlerinden emeğin önemi ortaya çıkmaktadır. Emek piyasasının önemli unsuru olan kadınlar ülke ekonomilerinde önemli ölçüde katma değer yaratmaktadırlar.

Kadınlar toplumda geri planda kalmalarına rağmen toplumun ilerlemesinde önemli etkilere sahip üyelerdir. Bir ekonomide ki gelişmişlik seviyesi o ülkenin üretim düzeyi ve beşeri sermayesine, dolayısıyla kadınların ekonomide ki üretkenliğine ve etkinliğine de bağlıdır. İnsanlığın varoluşundan bugüne hemen her ülkede ve dönemde kadınlar, nüfusun yarısını oluşturmuş ve ev içinde olduğu kadar ev dışındaki alanlarda da ekonomik ve toplumsal yaşamda yer almışlardır. Kadının iş dünyasında yer alması ekonomik ve toplumsal kalkınmanın sağlanmasında ve insan ve insan emeğinin özgürleşmesinde büyük öneme sahiptir. Bunların yanı sıra kadınların işgücüne katılımının adaletli gelir dağılımında, üretimde kaynakların etkin kullanımında ve vergi gelirlerinin artmasında da olumlu etkileri bulunmaktadır. Ancak gerek geçmişte gerek günümüzde işgücü piyasası dışında vazgeçilmez bir unsur olmalarına rağmen, kadınların emek piyasasında ki konumu erkeklerin gerisinde “ikincil işgücü” statüsü ile sınırlı kalmıştır. Kadınların resmi sektörde istihdamını güçleştiren birçok ekonomik ve sosyal etmen bulunmaktadır. Bu faktörler nedeniyle kayıtlı sektörde istihdam edilemeyen kadınlar kayıt dışılığa yönelebilmektedirler.

Günümüzde birçok ülkede kadınların büyük çoğunluğunun düşük ücretlerle ve kayıt dışı olarak istihdam edildiği görülmektedir. Kayıt dışı ekonominin emek piyasasına yansımaları olan kayıt dışı istihdam ülkemizde de önemli sosyo-ekonomik sorunlardandır. Türkiye’de kadınlar erkeklere oranla daha fazla kayıt dışı istihdamda yer almakta ve genellikle tarımda ve hizmet sektöründe ve ücretsiz aile işçisi olarak kayıt dışı istihdam edilmektedirler. Ülkemizde kadınların kayıt dışı istihdam edilme nedenleri arasında; iş-aile yaşam çatışması ve ev işleri, kırdan kente göç, çocuk bakım sorunu ve yoksulluk gösterilebilmektedir.

Kayıt dışı istihdam ülke ekonomilerine kısa vadede istihdam ve gelir sağlama açısından olumlu etki sağlasa da uzun vadede işçi, işveren ve devlet açısından ciddi sorunlara neden

olmaktadır. Devletin önemli boyutta gelir kaybına uğramasına neden olan kayıt dışı istihdam ayrıca vergi sistemini, rekabet koşullarını, kaynak dağılımını, sosyal güvenlik sistemini ve ekonomik göstergeleri olumsuz etkilemektedir. Buradan hareketle kayıt dışı istihdamın ülke ekonomilerine ve ekonomik büyümeye etkileri çalışmamızın çıkış noktasını oluşturmaktadır. Dolayısıyla bu çalışmanın amacı Türkiye’de kayıt dışı kadın istihdamının ekonomik büyümeye olan etkisinin panel veri analizi ile tahmin edilmesidir.

Literatürde kayıt dışı kadın istihdamı ile ilgili çalışmalar sınırlıdır. Bu çalışmada kayıt dışı kadın istihdamı ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi panel veri analizi ile tahmin edilmesi çalışmayı literatürdeki diğer çalışmalardan farklı kılmaktadır. Ekonometrik yöntem kullanılarak kayıt dışı kadın istihdamı ve ekonomik büyümeyi ele alması açısından literatüre sağlayacağı katkı çalışmanın önemini ortaya koymaktadır.

Çalışma başlıca üç bölümden oluşmaktadır. Çalışmanın birinci bölümde iktisadi büyüme, kayıt dışı ekonomi ve kayıt dışı istihdam kavramlarına ait tanımların yapıldığı bu bölümde ayrıca iktisadi büyümenin ölçümü, belirleyicileri, iktisadi büyüme teorilerine ve kayıt dışı ekonominin nedenleri, sonuçları, ölçüm yöntemleri ve ekonomi üzerindeki etkilerine değinilmiştir. Kayıt dışı istihdamın nedenleri, türleri, özellikleri ve etkileri de bu bölümde yer almaktadır.

Çalışmanın ikinci bölümünde ise kayıt dışı ekonomi ve kayıt dışı istihdamın Türkiye’deki boyutları istatistiki verilerle oluşturulan grafiklerle açıklanarak kayıt dışı istihdam ile mücadele yöntemlerine değinilmiştir. Türkiye’de resmi ve gayri resmi kadın istihdamına yönelik açıklamalar ile kayıt dışı kadın istihdamına yönelik literatür taraması da bu bölümde sunulmuştur.

Çalışmanın üçüncü bölümünde ise, çalışmanın amacı, önemi ve metodolojisi tanıtılmakta, 2007-2021 döneminde Düzey 2 bölgelerine ait TÜİK Hanehalkı İş Gücü Anketlerinden elde edilen GSYH, kayıtlı kadın istihdamı, kayıt dışı kadın istihdamı, göç, doğum ve nüfus verileri ile Türkiye’de kayıt dışı kadın istihdamının büyüme üzerine etkisi panel veri analizi sonuçlarına göre değerlendirilmektedir.

Sonuç bölümünde ise analiz bulguları özetlenerek önerilerde bulunulmuştur.

Ekonomik Büyüme, Kayıt Dışı Ekonomi ve Kayıt Dışı İstihdam: Kavramsal Çerçeve

Bu bölümde, ekonomik büyüme, kayıt dışı ekonomi ve kayıt dışı istihdam olgularının kavramsal ve teorik çerçevesi ortaya konulacaktır.

Ekonomik Büyüme Kavramı

Büyüme kavramı gelişmişlik düzeyi fark etmeksizin tüm ülkeler de ekonomik ve sosyal kalkınmanın yanı sıra politik kalkınmayı sağlamak için de gerekli bir unsurdur. Ekonomik büyüme her soruna tek başına çözüm getiremese de ülkedeki eksiklikleri gideren kamu programlarının etkin bir şekilde uygulanmasını büyük ölçüde kolaylaştıracak imkânlar sunabilmektedir (Loayza, & Soto, 2002, s. 1). Bu durumda bütün ülkelerin temel makroekonomik hedeflerinden birinin hızlı ekonomik büyümeyi esas alması olarak gerçekleşmektedir (Ünsal, 2010, s. 322). İstikrarlı bir ekonomik büyüme sergileyen ülkeler ise, yoksulluk seviyelerini önemli ölçüde indirmekte, demokratik ve siyasi istikrarlarını güçlendirmekte, doğal çevrelerinin kalitesini artırarak suç ve şiddet olaylarını bile azaltabilmektedir.

Ekonomik büyümenin tanımı ve ölçümü.

Toplumsal refah seviyesinin ve gelişmişliğin önemli parametrelerinden biri olarak kabul edilen iktisadi büyüme olgusu genel hatları ile bir ülkede imal edilen mal ve hizmetlerin zaman geçtikçe artması olarak ifade edilmektedir.

Ekonomik büyüme, iktisadi yaşamın temel belirleyicilerinin (iş gücü, doğal kaynaklar ve sermaye) fert başına daha yüksek düzeyde reel gelir sağlayacak biçimde zamanla içerisinde sürekli yükselmesi olarak da tanımlanmaktadır (Ülgener, 1986, s. 409).

Ülkenin üretim kapasitesinde gerçekleşen artışlar ve bu artışların ekonomi üzerine olan sonuçları iktisadi büyümenin temel inceleme alanını oluşturmaktadır. Ekonomik büyümeyi sağlayacak üretim kapasitesi artışları; üretim faktörlerinin miktar veya nitelik açısından iyileşmesi ile sağlanmaktadır (Berber, 2011, s. 3). Kişi başına reel (fiyat değişikliklerinden arıtılmış) hasıladaki söz konusu artışlar ülkenin üretim potansiyeline uzun dönemde yansımaktadır (Kibritçioğlu, 1998, s. 1). Bu doğrultuda Adam Smith'ten bu yana uzun vadeli bir durum niteliği taşıyan ekonomik büyüme konusunda yapılan çalışmalarda bir ülkenin üretim imkânları eğrisini dışa doğru kaydıran etkenler incelenmiş ve üretim olanakları eğrisinde gerçekleşen bu kaymalar iktisadi büyüme şeklinde tanımlanmıştır (Yılmaz, & Akıncı, 2012, s. 3). Bir ülke ekonomisinin büyümesi o ülkede istihdamın artması, işsizliğin azalması, sermaye

kapasite kullanımının artması, reel üretimin ve reel gelirin artması ve böylece toplumun zenginleşmesi anlamına gelmektedir (Bocutoğlu, 2010, s. 61).

Ekonomik büyüme nicel bir kavram olması nedeniyle ölçülebilir bir göstergeye gereksinim duyulmaktadır. Bu çerçevede mevcut ekonomik göstergeler içinde, reel GSYH'de ya da Kişi Başına Gayri Safi Yurt İçi Hâsıla (KBGSYH)'da ortaya çıkan artış en iyi ölçme aracı olarak kabul görmekte ve dünya çapında en yaygın parametre olarak kullanılmaktadır (Üzümcü, 2015, s. 16-17).

Gayri Safi Yurtiçi Hâsıla (GSYH), bir ekonomide belirli bir zaman aralığında yurt içinde üretilen nihai malların toplamı olarak tanımlanmaktadır. Bu kapsamda GSYH'de bir önceki seneye göre ortaya çıkan reel (fiyat artışlarından arındırılmış) artış iktisadi büyümeyi ifade etmektedir (Bocutoğlu, 2010, s. 60).

GSYH'deki artışlar genellikle mutluluğun ve refah seviyesinin ölçütü olarak kullanılmaktadır. Ancak bu durumun bazı ciddi sorunlara sebebiyet vermesi nedeniyle belirli kalemler GSYH'nin kapsamı dışında bırakılmaktadır. Bunlar; ara üretim, yaptıkları iş için ücret ödenmeyen hane halkının çalışması, kullanılmış mallar, ölçülmesi zor olan kayıt dışı ve vergiden bağımsız faaliyetlerdir. Gelir yaratan ekonomik faaliyetlerde bulunulmasına rağmen beyan edilmeyen ve GSYH kapsamına girmeyen ekonomik faaliyetler kayıt dışı ekonomi olarak adlandırılmaktadır. Kayıt dışı ekonomik faaliyetlerin GSYH içerisinde yer almaması, ekonomik faaliyetlerin tamamını yansıtmaması ve işsizlik oranlarının resmi ölçütlerden daha düşük ölçülmesi gibi yanlış sonuçlara neden olmaktadır (Skousen, 2016, s. 111-112 ve Case, Fair, & Oster, 2016, s. 430).

GSYH; üretim, gelir ve harcama yöntemi ile ölçülmektedir. Üretim yöntemi ölçümüne göre; bir üretim faaliyetinde bir yıllık dönem içerisinde üretilen nihai ürünün değeri o üretim faaliyetinde yaratılan katma değerlerin toplamına eşittir. Bu yöntemde ara mal değerleri hesaplama dışında tutulmakta sadece katma değerler toplamı dikkate alınmaktadır. Gelir yöntemi ölçümüne göre; üretim faktörlerinin nihai ürün ve hizmet üretimine girmeleri ile sahip oldukları, kar, rant, faiz ve ücret gibi kazançlar üretilen nihai mal değerine eşittir. Harcamalar yöntemi ölçümüne göre ise; bir ekonomide bir yıllık sürede gerçekleşen bütün tasarruflar gayri safi yatırım giderlerine dönüştürülmektedir. Stok değişimlerinin gayrisafi yatırım harcamalarının kapsamında yer alması nedeniyle tükenen stoklar gayri safi yatırım harcamalarına dâhil edilmemekte, yığılan stoklar gayri safi yatırım harcamalarına dâhil edilmektedir (Bocutoğlu, Berber, & Çelik, 2005, s. 17-21).

Ekonomik büyümeye ilişkin birtakım oranlardan söz edilebilmektedir.

Cari Fiyatlarla Büyüme Oranı: Cari fiyatlarla saptanan GSYH göstergelerine göre hesaplanan büyüme oranıdır.

Sabit Fiyatlarla (Gerçek/Reel) Büyüme Oranı: Temel alınan baz yılın GSYH göstergelerine göre hesaplanan büyüme oranıdır.

Satın Alma Gücü Paritesine Göre Hesaplanmış Büyüme Oranı: Belirli bir mal ve hizmet sepetinde farklı bir ülkede satın almak için gerekli para tutarı ile ulusal para miktarının birbirlerine oranı neticesinde ortaya çıkan döviz kuruna göre saptanan GSYH göstergelerine göre ölçülen büyüme oranıdır.

Trend Büyüme Oranı: Uzun dönemde meydana gelen büyüme oranlarının ortalaması ile hesaplanan ve bir eğilimi gösteren büyüme oranıdır.

Doğal Büyüme Oranı: İşsizlik oranının istikrarlı olarak sürdürülmesine katkı sağlayan büyüme oranıdır. Teknolojik gelişmenin olmadığı ve işgücünün sabit oranda büyüdüğü durumda doğal büyüme oranı emeğin büyüme oranına eşit olmaktadır. Emek faktörünün büyüme hızıyla teknolojik gelişmenin büyüme hızı toplamı, işgücü istikrarlı bir şekilde artarken teknolojinin de istikrarlı bir şekilde geliştiği durumlarda, doğal büyüme oranına denk gelir.

Potansiyel Büyüme Oranı: Ekonomide yer alan tüm faktörlerin tam istihdamı neticesinde GSYH’de oluşan artışlar doğrultusunda hesaplanan büyüme oranıdır.

Stilize Büyüme Oranı: Genel eğilimlerin dikkate alındığı büyüme oranıdır. Nicholas Kaldor tarafından Makro göstergeler hakkında ilk kez bu altı stilize büyüme oranına değinilmiştir: Bunlar uzun dönemde; **1)** emek ve sermayenin milli gelirden aldıkları paylar, **2)** sermaye birikiminin büyüme oranı, **3)** işgücü verimliliğinin büyüme oranı, **4)** sermayenin getiri oranı, **5)** sermaye hâsıla oranı değişmez ve **6)** reel ücretler zaman içerisinde artar (Kaynak, 2015, s. 2-4).

İktisadi büyüme oranı ise; yıllık (kısa dönem) büyüme hızı ve ortalama (uzun dönem) büyüme hızı olarak iki şekilde ölçülmektedir. Bir ülkede belli bir zaman diliminde Reel GSYH’ da meydana gelen artışın yüzde olarak ifade edilmesi olan yıllık (kısa dönem) büyüme hızı aşağıdaki gibi formüle edilmektedir (Berber, 2011, s. 17);

$$g_t = \frac{RGSYH_t - RGSYH_{t-1}}{RGSYH_{t-1}} \times 100 \quad (1)$$

Burada; g_t = t dönemdeki büyüme hızını,

$RGSYH_t$ = t dönemdeki Reel GSYH değerini,

$RGSYH_{t-1}$ = t-1 dönemdeki Reel GSYH değerini göstermektedir.

Bu yöntem kullanılarak edinilen brüt büyüme hızı, sadece ülkedeki üretim gücünün artışını göstermekte olup toplumun yaşam düzeyine ilişkin bilgi vermemektedir. Refah düzeyinde görülen artışın tespit edilebilmesi için “net büyüme hızı”nın ölçülmesi gerekmektedir. Net büyüme hızı, brüt büyüme hızından ilgili dönemdeki nüfus artış hızının çıkarılması ile elde edilmektedir (Yılmaz, & Akıncı, 2012, s. 11).

$$g^* = \frac{RGSYH_t - RGSYH_{t-1}}{RGSYH_{t-1}} \times 100 - \frac{N_t - N_{t-1}}{N_{t-1}} \times 100 \quad (2)$$

Formülde; g^* = net büyüme hızını,

N_t = t yılına ait nüfusu,

N_{t-1} = t-1 yılına ait nüfusu belirtmektedir.

Ortalama (uzun dönem) büyüme hızı ise aşağıdaki formül ile hesaplanmaktadır (Ünsal, 2010, s. 322).

$$g = \left[\frac{\text{Dönem Sonundaki Reel GSYİH}}{\text{Dönem Başındaki Reel GSYİH}} \right]^{\frac{1}{n}} - 1 \quad (3)$$

Burada, g = büyüme hızı ve n = yıl sayısıdır.

Ekonomik büyümenin belirleyicileri.

Ekonomik büyüme milyonlarca insanın refahı için ana faktör olarak kabul gördüğünden, büyümeyi sağlayan temel belirleyicilerin neler olduğu da ülkeler açısından önemlidir.

Bir ekonomi de büyüme oranını etkileyen ve birbiriyle ilişkili faktörler ekonomik büyümenin belirleyicileridir. Ekonomik büyüme, insan kaynaklarının artması (aktif nüfusun artışı ve beşeri sermayeye yapılan yatırımlar), doğal kaynakların (arazi, yer altı kaynakları) varlığı, sermaye birikimi ve teknolojik ilerlemeler gibi direkt etkenler (finansal kurumlar, özel idareler, vb.) tasarruf oranları ve yatırım oranları, toplam talebin büyüklüğü, finansal yapının etkinliği, bütçe ve maliye politikaları, hükümetin etkinliği, işgücü göçü gibi dolaylı unsurlardan da etkilenmektedir (Boldeanu, & Constantinescu, 2015, s. 330).

Ekonomik büyümenin temel belirleyicileri üç grupta incelenmektedir. Bu belirleyicilerden ilki ekonomik büyümenin temel dinamiği olan ve toprağa, fiziksel donanım ve beşeri kaynaklara yapılan tüm yatırımları içeren sermaye birikimidir. Sermaye birikimi, mevcut gelirin bir bölümünün bir sonraki dönemlerdeki üretimi ve geliri artırmak amacıyla yatırıma yönlendirilmesi olarak tanımlanabilir. Sermaye stoku, yeni kaynakların

oluşturulmasında veya mevcut kaynakların daha etkili bir biçimde kullanılmasında önemli bir rol üstlenmektedir (Berber, 2011, s. 21-22).

Nüfus artışından kaynaklanan işgücündeki artış, ekonomik büyümenin başka bir önemli kaynağını oluşturur. Nüfus büyüklüğüne ve nüfus artış hızına bağlı olarak değişen iş gücü miktarı ve niteliği, hem reel büyümeyi desteklemekte hem de nüfus yapısını ve dolayısıyla demografik yapının değişimini etkilemektedir. Farklı bir ifade ile nüfus, bir yandan ekonomik faaliyetin (üretim, tüketim ve bölüşüm) öznesi konumundayken diğer yandan bu sürecin nesnesi konumunda bulunmaktadır (Taban, 2008, s. 17-18). Ayrıca, nüfus artışının yol açtığı işgücü miktarındaki artışın, gelişmekte olan ülkelerin ekonomik büyüme sürecinde etkili bir biçimde kullanılıp kullanılmayacağı, mevcut ekonomik sistemin başarısına sıkı sıkıya bağlıdır (Berber, 2011, s. 23).

Teknolojik ilerleme, uzun dönem ekonomik büyümeyi etkileyen ve yaşam standartları üzerinde önemli bir etki sağlayan son faktör olarak ortaya çıkmıştır (Lipsey, Carlaw, & Bekar, 2005, s. 12). Dünya’da son iki yüz yıl boyunca teknolojiye meydana gelen büyük değişimler, insanlığın hayal dahi edemeyeceği yeni ürünler sunmuştur. Ayrıca, teknolojinin ilerlemesiyle birlikte değişen toplam üretim işlevi, insanların üretkenliğini artırma olanağı sunmuştur (Acemoğlu, 2013, s. 173). Teknoloji, bir mal veya hizmetin üretiminde gereken bilgi, organizasyon ve tekniklerin tümü olarak açıklanmaktadır. Gelişen teknoloji ile üretimde aynı miktarda girdi kullanıp daha büyük miktarda çıktı elde edilebilecek, işgücü ve sermayeden tasarruf sağlanacaktır (Elmalı, 2018, s. 5-6). Ekonomik büyümenin gerçekleştirilmesi için potansiyel bir faktör olan teknolojik gelişme tek başına yeterli olmamaktadır. Teknoloji etkili ve geniş kapsamlı bir şekilde kullanılarak, insanların artan bilgi birikiminden doğru bir şekilde yararlanılmalıdır (Kuznets, 1973, s. 247). Gelişen teknolojinin ekonomik açıdan anlamlı bir faktör olabilmesi için, bir firmada kâr veya zarar etkisi göz önünde bulundurulacak şekilde “inovasyon (yenilik)” olarak hayata geçirilmesi gerekmektedir (Kibritçioğlu, 1998, s. 211).

Bir ekonomideki makro temellerin yeniden yapılandırılması gelirden değişime neden olacaktır. Bu doğrultuda ekonomideki kaynakların daha etkin faaliyetlerde kullanımını sağlayan köklü reformlar sayesinde bilgi birikimi, yatırımlar, sermaye stoku ve teknoloji transferi artışına paralel olarak ekonomik büyüme teşvik edilebilecektir. Bu tip reformlar, bir ekonominin uzun dönemdeki durağan durumunu değiştirerek büyüme seyrini hızlandıracaktır (Yılmaz, & Akıncı, 2012, s. 3).

Ekonomik büyüme teorileri.

Ülkeler arasındaki zenginlik farklılıklarının anlaşılması için iktisatçılar ve iktisat okulları tarafından gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin iktisadi büyümeleri ve bu büyümeyi etkileyen faktörlerin neler oldukları araştırılmıştır.

İktisadi büyüme teorileri; Geleneksel büyüme modelleri, Keynesyen büyüme modelleri, Neoklasik büyüme modeli, Neo-keynesyen büyüme modeli ve İçsel büyüme modelleri şeklinde tasnif edilebilir (Üzümcü, 2015, s. 113).

Çalışmanın bu bölümünde Tablo 1’de gösterilen iktisadi düşünce akımlarının ekonomik büyüme konusunda ortaya koydukları görüş ve yaklaşımları tarihsel süreç içerisinde ele alınacaktır.

Tablo 1. *Büyüme Teorileri*

Büyüme Teorisi	Büyümenin Kaynağı	Büyümenin Özellikleri
Klasik Büyüme Teorileri		
A.Smith	İş Bölümü	Sınırlı büyüme
D. Ricardo	Artık değerın etkin bir şekilde tekrar yatırımı	Azalan verimler nedeniyle sınırlı büyüme
T.R. Malthus	Artık değerın etkin bir şekilde tekrar yatırımı	Nüfus Kanunu Sınırlı Büyüme
Karl Marx	Sermaye birikimi	Kar oranlarında gerçekleşen düşüş nedeniyle sınırlı büyüme
J. A. Schumpeter	Yenilikler ve Yaratıcı Yıkım Süreci	Kararsız büyüme
Keynesyen Büyüme Teorileri		
R. Harrod E. Domar	Büyüme, tasarruf oranı ve yatırım ilişkisinin bir fonksiyonudur.	Kararsız Denge
Neo-Klasik Büyüme Teorisi		
R. Solow T. Swan	Sermaye stoğu Dışsal teknolojik gelişme	Kararlı Denge
Post-Keynesyen Büyüme Teorileri		
Kaldor, Robinson, Pasinetti, Kalecki	Ücret ve karların dağılımı, Gelir Dağılımı, Stilize olgular	Altın Çağ
İçsel Büyüme Teorileri		
P. Romer, R. Lucas, R. Barro,	Fiziki ve beşeri sermaye, teknolojik gelişme, Ar-Ge, artan gelirler, dışsallıklar	İçsel büyüme

Kaynak: Üzümcü, 2015, s.113

Klasik büyüme yaklaşımı öncesi büyüme analizleri.

İktisadın bilim olarak klasik dönem ile kabul gördüğü ancak büyüme konusunun Klasik ekol öncesinde de ele alındığı ifade edilmektedir. Klasik yaklaşım öncesi büyüme modellerinden Fizyokratlar ve Merkantilizm literatürde ön plana çıkmaktadır.

Merkantilizm, 15. ve 18. yüzyıllar arasında gelişen bir ekonomik ve siyasi düşünce sistemidir; bu sistemde devlet çıkarları bireysel çıkarların önünde tutulmaktadır. Merkantilist düşünürler, ekonomik büyümeyi bir ülkenin elinde bulunan kıymetli madenlerle değerlendirmişlerdir. Bu yaklaşımda devletin elinde ne kadar maden varsa o kadar güçlü olduğu savunulduğundan temel hedef olan maden stokunun arttırılması için sanayileşmeye ve dış ticaret fazlasına önem verilmiştir (Yılmaz, & Akıncı, 2012, s.23). Merkantilist anlayışa göre, politikaların başarılı olabilmesi için devlet müdahalesinin gerekliliği vurgulanmaktadır. Devletin; nüfus artışının teşvik edilmesi, işgücü tavan fiyatlarının aşılması, girişimci ve sanayicileri teşvik edici, destekleyici politikaların uygulanması ve korumacı önlemler alınması, ihracatın kolaylaştırılması, hammadde ithalatı dışındaki ithalatın zorlaştırılması ve sömürgecilik faaliyetlerinin özendirilmesi hususlarında müdahaleci olması gerektiği savunulmuştur. Özetle Merkantilist perspektifte, düşük ücret politikaları, hızlı nüfus artışı, artan ihracat, düşük faiz oranları, artan para arzı ve sömürgecilik gibi etmenlerin ekonomik büyümeyi olumlu bir şekilde etkileyen faktörler olduğu belirtilebilmektedir (Berber, 2011, s. 45).

Klasik yaklaşım öncesi büyüme modellerinden bir diğeri ise Merkantilizme karşıt görüşle ortaya çıkan ve liberal iktisadın temelini oluşturan Fizyokratlar'dır. Doğal düzen anlayışına dayanan bu yaklaşımda; tek zenginlik kaynağının tarım olduğu ve tarımsal üretimin nüfusu düzenlediği savunulmuştur. Fizyokratların geliştirdikleri ekonomik büyüme modeli tarımdan elde edilen gelire (net hasılaya) dayanmaktadır. Diğer yandan ücret teorisi de net ürün teorisi ile aynı yönde hareket etmektedir. Net ürün yüksek olduğunda, toprak sahipleri elde ettikleri karlar ile yaptıkları yatırımlar sayesinde daha yüksek nominal ücretler dağıtabileceklerdir. Vergilendirme politikalarına bakıldığında büyümeyi sağlayan temel kaynağın tarım olması nedeniyle yalnızca tarım sektörünün vergilendirilmesi benimsenmiştir. Bu yaklaşımda devletin görevi, toplumu savunmak ve çıkarlarını korumaktır (Charbit, & Virmani, 2002, s. 860).

Klasik büyüme teorileri.

Klasik yaklaşımın temellerini oluşturan başlıca faktörlerin Fizyokratlar ile birlikte sanayileşme ve teknik gelişme olduğu kabul görmektedir (Berber, 2011, s. 48). Adam Smith'le

(1776) başlayan klasik ekol; bir ekonomide fiyat düzeyi, milli gelir düzeyi, harcamalar ve istihdam, dış ticaret, serbest rekabet ve kamu bütçesi gibi temel değişkenlerin ülkenin ekonomik şartlarında hangi metotlarla belirlenmesi gerektiğini sistematik bir şekilde açıklayarak günümüzdeki temel ekonomik düzeni şekillendiren bir düzen kurmuşlardır (Adıyaman, 2022, s. 8). Klasik iktisatçılara göre; “sosyal ve kültürel çevre, politik yönetim, teknolojik yeniliklerin yapılması ve hayata geçirilmesi için uygun şartlar, piyasanın özellikleri ile piyasa ekonomisinin varlığı etkenlerinin büyümeyi sağlayacağı ve böylece devletin ekonomiye müdahalesinin gerekmeceği savunulmuştur. Dolayısıyla, bu yaklaşım iktisadî faktörlerin rasyonel kullanımının yanı sıra her türlü iktisadî üretim, tarım, iç ve dış ticaret gibi ekonomik faaliyetleri de büyümenin kaynağı olarak değerlendirmiştir. Klasik yaklaşımın en önemli özelliği ise ekonomik büyümenin ilk kez bu dönemde model olarak ele alınmasıdır (Aksu, 2014, s. 357). Bu modelin öncüleri içinde; K. Marx, T. R. Malthus, J. Schumpeter, D. Ricardo ve A. Smith’i ifade etmek mümkündür. Klasik ekolün başlıca temsilcilerinden Adam Smith’e göre ekonomik büyüme; iş bölümü, sermaye stoku ve uzmanlaşma, nüfus artışı, uluslararası ticaret ve görünmez el/ fiyat mekanizması kavramları tarafından belirlenmektedir (Üzümcü, 2015, s.116).

Malthus’un teorisine göre ekonomik büyüme; nüfus artışı, toprak verimliliği, tasarruf artışı ve teknolojik gelişme ile belirlenmektedir (Aksu, 2014, s. 8). Kötümser bir iktisatçı olarak anılan Malthus büyümenin sınırları ve nüfus teorisi argümanı ile ön plana çıkmış ve sosyal politika sorunlarına ağırlık vermiştir (Tiryakioğlu, 2006, s. 8).

Klasik büyüme modeline en çok katkı sağlayan düşünür D. Ricardo’dur. Bu nedenle Klasik büyüme modeli bazen Ricardo modeli olarak da ifade edilmektedir. Ricardo doğrudan ekonomik büyüme konusunu ele almamış, üretim faktörlerinin gelirden alacağı paylar üzerinde yoğunlaşmıştır. Ricardo üretimde üç unsurun etkin rol oynadığını ve üretimin bu üç gelir grubunun arasında paylaşılacağı üzerinde durmuştur. Bu faktörler; Mütteşebbis-Sermayedar sınıf, toprak sahipleri, emek (işgücü) olarak sınıflandırmıştır. Ricardo’ya göre söz konusu faktörlerin uzun dönemde gelirden alacağı payların değişeceği ve bu değişimler nedeniyle ekonomide büyüme ve durgunluk süreçlerinin yaşanacağı ileri sürülmüştür (Berber, 2011, s. 50-53).

Tarihsel temelli evrimsel ekonomik dinamizme dayanan Marxist ekonomik büyüme teorisine göre; her toplumun, ekonomik büyüme süreçlerinde gelişerek ilkel toplum düzeyinden sosyalist toplum düzeyine geçeceği savunulmaktadır. Böylece sosyalist toplum düzeyine ulaşan toplumlarda yoksulluk ve işsizlik gibi durumlar gözlenmeyecek, toplumsal anlaşmazlıklar yaşanmayacak, her birey, yeteneklerine uygun olarak milli gelire katkıda bulunacak ve gereksinimlerine göre gelirden yararlanacaktır (Harrison, 1996, s. 70-71). Teoride ekonomik

büyüme; kar oranı, artı-değer oranı ve sermayenin organik bileşimi faktörleri(emek-değer) ile belirlenmektedir (Berber, 2011, s. 67).

Schumpeter'e göre ekonomik büyüme, etkin yenilikçi gelişmeyi sürdürecektir yeni bilginin üretilmesi ile desteklenir. Bu noktada Schumpeter'in geliştirdiği analizde iki önemli kavram dikkat çekmektedir. Bu kavramlardan birincisi üretim faktörlerinin yeni kombinasyonları olarak tanımladığı inovasyon (yenilik), ikincisi ise söz konusu yenilikleri hayata geçiren ve kapitalist sistemi dinamikleştiren yenilikçi girişimcilerdir. Schumpeter, teknolojik yeniliklerin eski üretim sektörlerini devirip yerine yeni sektörlerin oluşturulduğu evrimsel bir süreci öne sürmüştür ve buna "yaratıcı yıkım" adını vermiştir (Bazhal, 2016, s. 6-9).

Keynesyen ekonomik büyüme teorileri.

1929'da başlayan Büyük Buhran sonucu klasik yaklaşımın teorileri temelden sarsılmıştır. Keynes, 1929 Büyük Buhran sonrası ekonominin yeniden dengeye gelmesini sağlamak amacıyla klasiklerin otomatik denge mekanizmasını eleştirerek ekonomiye yeni bir yaklaşım getirmiştir. Keynes'e göre, ekonomi sürekli olarak tam istihdam seviyesinde bulunmaz; ekonomik yapı nedeniyle dengesizliklere ve işsizliğe yatkındır (Piçtak, 2014, s. 49). İstihdam ve üretimi belirleyen temel faktörün toplam talep olduğu savunulan görüşte toplam talep eksikliğinden kaynaklı ekonomik istikrarsızlıkların giderilmesi için ise devlet müdahalesinin gerekliliği öne sürülmüştür.

Keynes, ekonomik büyüme konusunda doğrudan bir teori oluşturmak yerine, durgunluk dönemindeki ekonominin bu durumu aşarak büyümeye başlayabilmesi için gereken hızın nasıl ve nereden elde edilebileceğine odaklanmıştır (Acar, 2002, s. 81).

Keynesyen çerçeveyi kullanan ilk model Harrod - Domar modelidir. R. F. Harrod ve E. D. Domar, geliştirdikleri modellerin varsayımlarının paralellik göstermesi nedeniyle birlikte anılmaktadırlar. Harrod eksik istihdamdan hareketle tam istihdama geçişin şartlarını sorgularken, Domar tam istihdam düzeyindeki ekonomide dengenin bozulmadan istikrarlı büyümenin sağlanması için gerekli koşullar üzerinde durmuştur (Berber, 2011, 83-84). Harrod ve Domar yatırımların kapasite ve gelir arttırıcı etkilerini modele ekleyerek Keynes'in kısa dönemli makroekonomik modelini uzun döneme taşımaya ve sürdürülebilir büyümeyi sağlamaya yönelik bir model geliştirmişlerdir (Üzümcü, 2015, s.155-161 ve Pietak, 2014, s. 51-52).

Harrod-Domar modeli çerçevesinde, ekonomik büyümenin ana kaynakları tasarruflar, sermaye-gelir oranı ve yatırımlardır. Teori üretim fonksiyonuna, işgücü arzına ve tasarruf davranışlarına dair üç varsayıma dayanmaktadır. Ekonomik büyümenin tasarrufların bir

fonksiyonu olduğu savunulan modelde sürdürülebilir büyüme gerekli (uygun) büyüme oranı, gerçek (fiili) büyüme oranı ve doğal büyüme oranının eşitliğini ifade eden “altın çağ” durumunda gerçekleşir. Modelde, tam istihdamın ve tam kapasite büyümesinin aynı anda gerçekleşebilmesi için gereken büyüme hızı ile doğal büyüme hızı aynı olmalıdır. Fakat üretim teknolojisi ve tasarruf alışkanlıklarına bağlı olarak belirlenen gereken büyüme hızı ile emeğin büyüme hızına eşit olan doğal büyüme hızı, bu iki durumun bir araya gelmesinin mümkün olmadığı bir senaryoyu ifade etmektedir. Nüfus artış oranının, sermayenin marjinal etkinliğinin, marjinal tasarruf ve tüketim eğiliminin ve beklentilerin zamanla değişeceği dikkate alındığında bu koşulların piyasa şartlarında kendiliğinden oluşması mümkün olmadığından ekonomiye düzenleyici bir rol oynaması açısından devletin müdahale etmesi gerekli görülmektedir (Ünsal, 2007, s. 84-92 ve Aksu, 2014, s. 14-17).

Harrod-Domar modeline ilişkin bir takım eleştiriler bulunmaktadır. En çok eleştiri modelde üretim faktörlerinden yalnızca sermayenin ele alınarak beşeri sermaye (emek verimliliği) ve teknolojik gelişmelerin modelde yer verilmemesine yönelik yapılmıştır. Modelin sermaye-değer kuramına dayandırılması ve büyüme hesaplarının az gelişmiş ülkelere ziyade Batılı ülkeler için formüleleştirilmiş olması da sistemin diğer bir eleştirel yanını oluşturmaktadır (Taban, 2008, s. 66-67).

Neo-klasik büyüme teorileri.

Neo-klasik büyüme teorileri, R. Solow ve T. Swan’ın benzer çalışmaları neticesinde ortaya çıkmış ve Solow-Swan modeli olarak ifade edilmeye başlanmıştır (Taban, 2008, s. 67). Neo-klasik büyüme teorisi, uzun vadeli ekonomik büyümeyi gerçekleştiren ve daha yüksek yaşam standartlarına ulaşmayı sağlayan bir ekonominin özellikleri üzerinde durmuştur. Teoride emek, sermaye ve teknolojinin zaman içinde büyümeyi yönlendiren birincil faktörler olduğu savunulmaktadır (Maris, & Holmes, 2023, s. 2).

Modele ait varsayımlar (Yılmaz, & Akıncı, 2012, s. 71-72) :

1. Üretim fonksiyonu ölçeğe göre sabit getirili, emek ve sermaye ise azalan verimler kanununa tabiidir.
2. Yatırımların etkin faktörlere yapılması teknolojik gelişmenin hızlanmasını sağlayarak uzun dönemde büyüme oranını arttıracaktır.
3. Ücretler ve faiz oranlarının esnek olduğu varsayımı altında sermaye ve emek arasında ikame olanaklıdır. Faktörler arası tam ikame sayesinde ekonomi kararlı denge düzeyinden sapmayacaktır.

4. Nüfus dışsal olarak belirlenen istikrarlı bir hızla artmaktadır. Nüfus artışı (işgücü artışı) ekonomik büyümeyi etkilerken; ekonomik büyüme nüfusu (işgücünü) etkilemez.

5. Yakınsama hipotezi geçerlidir. Bir ekonomide gerçekleştirilen yatırım miktarında artış sağlandığı sürece mevcut denge durumundan kişi başına daha fazla sermayenin olduğu alternatif bir denge durumuna geçecektir. Bu şekilde, az gelişmiş ülkelerin büyüme hızı, gelişmiş ülkelerinkinden daha yüksek olacak ve uzun vadede ülkeler arasındaki refah farkı kapanacaktır.

6. Teknolojik dışsal olarak gelişmekte ve benzer teknoloji gelişmeler bütün ülkelerde tümüyle aynıdır.

Yukarıda özetlenen varsayımlar ışığında Cobb-Douglas türü bir üretim fonksiyonu aracılığıyla ifade edilen neo-klasik modelde uzun dönemli veya statik büyüme oranının "sıfır" olduğu tespit edilmekte, diğer bir ifadeyle uzun dönemli iktisadi büyüme üzerinde devlet müdahalesinin etkisi zayıf kalmaktadır (Kibritçioğlu, 1998, s. 214).

Post (Neo)-Keynesyen büyüme teorileri.

Başlangıçta Neo-klasik modele alternatif olarak görülen ancak gelişen kapsamlı metodolojik yapısı ile ekonomiye yeni bir yaklaşım getiren Post Keynesyen ekolün temel amacı, Keynesin ortaya koyduğu ekonomik paradigmanın geliştirilmesidir. Bu doğrultuda ortaya koydukları ekonomik modeli gerçek dünya problemlerine uygulamış ve ekonominin işleyiş mekanizmasını analiz etmişlerdir. Teoride efektif talep ön plana çıkmaktadır. Modelin varsayımları ise;

1. Ekonomi zaman içinde değişip gelişir. Bu nedenle tarihsel bir süreçtir.
2. Belirsizliğin hâkim olduğu bir ortamda, ekonomik sonuçları belirleyen en önemli faktör beklentilerdir.
3. Ekonomik olayların şekillenmesi ve gelişmesinde ekonomik ve politik kurumlar önemli rol oynamaktadır (Esen, & Yıldırım, 2020, s. 147-148).

Neo-Keynesyen modelin önemli temsilcilerinden biri Nicholas Kaldor'dur. Kaldor, ekonominin talep yanının ekonomik sistemde gelişen farklı eylemler üzerinde baş aktör konumunda olduğunu kabul etmektedir. Talepteki artış ile kapasite kullanımı çoğaltılarak ve yatırımlar desteklenerek ileriye yönelik ekonomik büyüme etkinleştirilir (Çetin, 2009, s. 358). Modele göre sanayi sektörünün ekonomik büyüme üzerindeki etkisi diğer faktörlerden daha fazladır. Bu nedenle sanayi sektörünü iktisadi büyümenin motoru olarak nitelendirmektedir. Sanayileşmenin; ölçeğe göre artan getirisi, etkinlik ve teknolojik gelişmelerin sanayi

sektöründe zaman kaybı olmadan hayata geçirilebilir olması nedeniyle ekonomik büyümeye katkısı pozitiftir (Akgündüz, 2020, s. 24-25). Bu bağlamda Kaldor teknolojik gelişmenin içsel bir olgu olduğunu ve büyümeyi besleyen unsurlardan biri olduğunu savunmaktadır. Diğer yandan tasarruf eğiliminin esnekliği, tam istihdam durumunda dengeli büyümeye olanak sağladığından modelin dayanak noktasıdır. Kaldor'un gelir dağılımı modelinde sermayedar gibi tutum sergileyen işçiler sermaye birikim sürecinin dışında tutulmuştur (Yağcı, 2016, s. 44).

Post Keynesyen ekolün temsilcilerinden bir diğeri L. Pasinetti'dir. Pasinetti modeli ekonominin tam istihdam durumunda büyüdüğü varsayımına dayanmaktadır. Modelin çıkış noktası Kaldor'un gelir dağılımı yaklaşımındaki tutarsızlıktır. Kaldor modelinde sermayedarlar gelirden kazanç elde ederken işçi sınıfı ise herhangi bir gelir sağlayamamaktadır. Pasinetti ise Kaldor'un yaklaşımındaki eksiklikten yola çıkarak yaptığı analizde; sermayedarların yatırım yapan tek sınıf olmayı sürdürdüğü ve kar geliri sağladığı, işçilerin tasarruflarının ise belli bir faiz karşılığı borç şeklinde kapitalistlerin kullanımına verildiği ve bu sayede işgücünün dolaylı olarak yatırımlara ortak olmalarının sağlandığı sonucuna varılmıştır. Pasinetti, uzun dönem denge şartlarında, faiz oranı ile kâr oranının aynı düzeye geleceğini varsaymaktadır (Ataman, 1996, s. 55-56).

Kendine has çalışmaları ile literatürde etkili bir konumu olan Kalecki ise, kriz teorisini monopol teorisi ile birlikte ele alan ilk iktisatçıdır. Kalecki'nin bölüşüm teorisini analiz biçimi Klasik ekol, efektif talep ile bölüşüm problemlerini birlikte ele alması ise Keynesyen ekol ile benzerlik göstermektedir. Bu bağlamda Kalecki modelinin bu iki iktisadi ekolün bir sentezi niteliğinde olduğu ifade edilmektedir. Kalecki modeli, eksik rekabet koşullarının mevcut olduğu durumda istihdam seviyesinin, üretim seviyesi ile tespit edildiği ve şirketlerin eksik kapasite ile çalıştığı varsayımlarına dayandığı belirtilmektedir. (Yağcı, 2016, s. 46-47).

Neo Keynesyen büyüme teorisinin nasıl işleyeceği noktasında açıklayıcı analiz yapan teorisyen ise J. Robinson'dur. Kar-büyüme ilişkisini temel alan analizde Robinson, Harrod'un bıçak sırtı yaklaşıma karşı çıkmakta ve Kaldor'un yaklaşımını içselleştirerek tasarruf oranının esnekliğinin dengeli büyümeyi sağlayacağını savunmaktadır (Üzümcü, 2015, s. 245).

İçsel büyüme teorileri.

1950'lerde ortaya çıkan ve ekonomik büyümenin dışsal faktörler tarafından belirlendiğini savunan Neo-klasik model ya da diğer adıyla Solow modeli 1980'lere kadar etkisini sürdürmüştür. 1980'li yıllarda dışsal büyüme modellerinde yer edinemeyen ve aslen içsel büyüme kaynaklarından olan teknolojik gelişmeler, gelir dağılımı, sağlık, ar-ge, eğitim, beşeri sermaye, bilgi birikimi, ölçek ekonomileri, piyasa genişliği, uzmanlaşma gibi birçok

faktörün üretkenlik üzerindeki etkilerinin algılanması, ekonomik büyümenin ve büyümenin kaynaklarının farklı perspektiften tekrar incelenmesini kaçınılmaz kılmıştır. Bu kapsamda içsel büyüme teorileri ile söz konusu değişkenler büyümenin belirleyicileri olarak ele alınmaya başlanmıştır. Dolayısıyla Neo-klasik büyüme teorilerinin uygulamada yetersiz kalması içsel büyüme teorilerinin temel çıkış noktasını oluşturmaktadır (Berber, 2011, s. 146-147 ve Üzümcü, 2015, s.253-254).

İçsel büyüme teorilerine göre Neo-klasik modelin üç temel problemi olduğu vurgulanmaktadır. Bu problemlerden ilki teknolojinin dışsal olduğu varsayımdır. İkinci problem ise teknolojik gelişmeleri sağlayan kaynakların ortaya konulamamasıdır. Üçüncü sorun ise yakınsama hipotezidir (Türker, 2009, s. 89).

Eğitim, sağlık ve teknoloji politikalarının yanı sıra ülkenin bölgesel, kültürel ve dini faktörlere sahip olmasının da içsel büyümenin temel belirleyicileri olduğu belirtilmektedir. Bu faktörlerin işleyişi şu şekilde gerçekleşir; sağlık, eğitim ve teknolojik altyapı yatırım harcamaları neticesinde beşeri sermayeyi oluşturma ve bu da araştırma geliştirme faaliyetlerine olanak sağlamaktadır. Ayrıca, ülkenin coğrafi, kültürel ve dini unsurların etkisiyle yaratıcılık ve rastlantısal durumlar sayesinde Ar-Ge faaliyetlerine imkân tanındığı görülmektedir. Bu durum sayesinde yeni ürünler bulunmakta, daha etkin üretim teknikleri geliştirilmekte veya ürünün farklı tasarımları ve üretim süreçleri ortaya çıkmaktadır. Nihayetinde Schumpeter'de görülen yeniliklerle birlikte ekonomik büyümenin gerçekleştiği ifade edilmektedir (Taban, 2008, s.91-92).

İçsel büyüme teorisinin temel özellikleri şunlardır (Yılmaz,& Akıncı, 2012, s. 77-78):

1. Sermaye birikimi, fiziki sermaye ile birlikte beşeri ve sosyal sermaye ve kamusal altyapı şeklinde ayrılmaktadır.
2. Üretim faktörlerinden emek ve sermaye artan getiriye sahiptir.
3. Hane halklarının tutumları neticesinde ortaya çıkan tasarruflar aynı miktarda yatırım sağlayarak sermaye birikimine katkı sağlamaktadır.
4. Tasarruf hacmini ve yatırım seviyesini belirleyecek faktör faizdir.

Ekonomik büyümeyi sistemin içsel faktörleri ile ele alan yeni büyüme teorileri, içsel büyümenin belirleyicilerine getirdikleri açıklamalara göre dört yaklaşıma ayrılmaktadır. Bunlar; Beşeri Sermaye Modeli (Lucas), Bilgi Üretimi ve Taşmalar (Romer), Kamu Politikası Modeli (Barro) ve Ar-Ge Modelidir. Bu modellere ek olarak Neo-klasik üretim fonksiyonundan yeniden üretilmeyen işgücü ve toprak unsurlarının çıkarılarak beşeri sermayenin de eklendiği

yeni sermaye tanımının neoklasik üretim fonksiyonuna eklenmesi sonucu ortaya çıkan AK modeli de bulunmaktadır (Berber, 2011, s. 149-150).

Basit AK modelinde kişi başına düşen GSYH, sermaye seviyesinden bağımsız ve sabit bir oranda büyümektedir. Dolayısıyla modele göre, ekonomik büyüme süreci devamlılık göstermekte ve ekonomiler arasında yakınsama olgusu bulunmamaktadır (Pietak, 2014, s. 54).

İçsel büyüme teorisinin mimarlarından biri olan Paul Romer'in bilgi üretimi ve taşmalar modeline göre iktisadi büyümenin temel belirleyicisi bilgidir. Bilginin, üretime, yenilikçi Ar-Ge faaliyetleri sayesinde katkı sağladığı ifade edilmektedir (Aksu, 2014, s.27). Romer bilginin ekonomik büyüme üzerindeki etkinliğinin nüfus, teknoloji ve kamu politikaları ile belirlendiğini savunmaktadır. Üretim sürecinde gerçekleşen teknik bilginin, ölçek etkisi ile daha fazla nüfusa ulaşması ve söz konusu bilginin üretime daha fazla girmesi, nüfusun büyüme sürecine olan etkisidir. Bilginin büyüme üzerinde ki etkisini arttıran diğer bir değişken ise ileri teknoloji kullanımıdır. Üretimde ileri teknoloji kullanan bir ülkede daha fazla teknik bilgi üretilecek ve bu bilginin içselleştirilme oranı ve dolayısıyla büyüme oranı düşük teknoloji ile üretim yapan ülkelere göre daha yüksek olacaktır. Üretim sonucunda firmanın elde ettiği yeni teknik bilgi, diğer firmalar aracılığıyla yayılarak tüm ekonomide taşıma etkisi yapacaktır. Eğer bu oluşan bilgi bir kamu malı olarak değerlendirilirse, firmanın yatırımının toplam sosyal getirisine kıyasla firma içinde elde edilen getirisi daha düşük olabilir. Bu sebeple devletin yatırım teşvikine yönelik müdahalesi, diğer bir ifadeyle kamu politikaları, üretim sürecinde elde edilen bilginin büyüme üzerindeki etkisini artırabilir (Atamtürk, 2007, s. 93).

İçsel büyüme modellerinden bir diğeri Lucas tarafından geliştirilen beşeri sermaye modelidir. Lucas'a göre üretimde, fiziki sermaye ile birlikte hem emek hem de fiziksel sermayenin etkinliğini tetikleyen beşeri sermaye bulunmaktadır (Pietak, 2014, s. 55). Lucas'ın modelinde beşerî sermayenin dönemin şartlarına uygun olarak yeterli ve etkin şekilde eğitilmesinin, işgücü becerisini ve verimini arttırarak ekonomik büyümeyi hızlandıracağı öne sürülmektedir. Modelde teknolojinin ise beşeri sermaye üzerinden ekonomik büyümeye katkı sağlayacağı savunulmaktadır (Alp, 2018, s. 45).

Barro tarafından oluşturulan kamu politikaları modelinde, rekabetçi piyasa koşulları ve ölçeğe göre sabit getiri anlayışı çerçevesinde kamu harcamaları ile teknoloji, verimlilik ve ekonomik büyüme arasındaki ilişki analiz edilmiştir. Vergiler tarafından finanse edilen kamu harcamaları, modele göre üretim girdisi olarak ele alınmakta ve kişi başına büyüme üzerinde ciddi bir etkisi olduğu savunulmaktadır (Yardımcı, 2006, s. 101-102). Barro'nun analiz sonuçlarına göre; vergiler bir ülkenin kalkınmasında tuzaklar oluşturabileceği gibi başka bir ülke büyümede mucizelere neden olabilmektedir. Kamu politikaları ile sağlanan daha iyi

hukuksal düzen, daha az kamu harcaması, daha az yolsuzluk ve düşük enflasyon, kişi başına GSYH'ya olumlu katkı sağlayacaktır. Erkeklerde yüksek eğitimin artması, doğurganlık oranlarının azalması, ticaret hadlerindeki iyileşmeler ekonomik büyümeye olumlu etki sağlamaktadır (Gürak, 2016, s. 121-123).

Ar-Ge çalışmalarına odaklı içsel büyüme modeli; inovasyon temelli modeller ve Shumpeteryen modeller olmak üzere iki farklı grupta incelenebilmektedir. Bu iki modelin ortak özellikleri ise teknolojik gelişmenin farklı bir sektör tarafından Ar-Ge çalışmalarına direkt yapılan yatırımlarla gelişmenin sağlanacağı düşüncesine dayanması ve rekabetçi olmayan piyasa koşullarının benimsenmesidir. Ar-Ge modelinin temel özelliği, bilginin şans eseri değil bilinçli bir süreç sonucu meydana geldiği görüşüdür (Taban, 2008, s. 100). Araştırma ve geliştirme faaliyetlerinin özel bir öneme sahip olduğu bu modelde bilgi ve malların çeşitliliği ve teknolojik gelişme üzerinde durulmaktadır. Ar-Ge faaliyetleri ile ortaya çıkan yeniliğin ürün çeşitliliğinin artması ve mevcut ürünlerin geliştirilmesi ile ekonomik büyümeye pozitif katkı sağladığı savunulmaktadır (Üzümcü, 2015, s. 299).

Grossman ve Helpman tarafından geliştirilen teknolojik gelişmeye dayalı içsel büyüme modeli dış ticaret ve dış açıklık ile büyüme arasındaki ilişki üzerinde durmuştur. Modelde korumacı politikaların ekonomik büyümeyi olumsuz etkilediği belirtilmiştir. Teoride teknolojik yeniliklere dayalı büyüme modeli; ürün çeşitliliği artışı sonucunda gerçekleşen teknolojik yeniliklerin büyümeye etkileri ve kamusal bilgi birikiminin büyümeye etkisi olmak üzere iki şekilde incelenmiştir (Özer, & Çiftçi, 2009, s. 223-224).

Diğer bir Ar-Ge modeli ise Shumpeteryen büyüme modeli bünyesinde yer alan Aghion ve Howitt tarafından geliştirilen modeldir. Bu modelin öne çıkan özelliği, Ar-Ge sektöründe gerçekleşen dikey teknolojik yeniliklerin ürün kalitesini artırdığı önermesidir, bu da onu diğer içsel büyüme modellerinden ayıran noktadır. Bu önermede eski ürünlerin yok olması üzerine yeni ürünlerin piyasaya sürülmesi ile “yaratıcı yıkım” mekanizması işlemektedir (Aksu, 2014, 381). Aghion ve Howitt'in büyüme modeline göre; büyümenin kökeni ar-ge endüstrisinde gelişen dikey teknolojik gelişmelerdir. Yeni teknolojiler özel nitelikli işgücü tarafından üretilir, teknolojik yenilik içsel bir olgudur (Gürak, 2016, s.127-129).

Kayıt Dışı Ekonomi Kavramı

Evrensel bir kavram olan kayıt dışı ekonomi, fiilen var olan ekonomik faaliyetlerin kayıt altına alınamama durumudur. Ekonomide 1970'lerde literatüre girmesine rağmen, 1980'lerin sonlarına kadar küresel bir olgu olarak kabul edilmemiş olan kayıt dışılık, özellikle gelişmekte olan ülkelerde daha yaygın görülse de gelişmiş ülkelerde daha yaygın bir durumdur. Gelişmekte

olan ülkelerin ekonomik yapıları kayıt dışılığın etkilerinin bu ülkelerde daha fazla hissedilmesine neden olmaktadır. Kayıt dışı ekonominin farklı alanlar üzerinde geniş bir etkisinin olması, bu kavramın adlandırılmasını, tanımlanmasını ve öngörülmesini de güçleştirmiştir.

Kayıt dışı ekonomi tanımı ve kapsamı.

Kayıt dışı ekonominin tarihsel sürecine bakıldığında konuya ilişkin ilk çalışmalara 1940'lı yılların başlarında rastlanmaktadır. Ancak konuya duyulan bilimsel ilgi Guttman'ın 1977 yılında yayınlanan makalesi ile başlamıştır. Kayıt dışı ekonominin tanımlanması ile ilgili ortak bir karar vermek amacıyla 1983 yılında Almanya'nın Bielefeld eyaletinde konu ile ilgili ilk uluslararası konferans düzenlenmiştir. Ancak katılımcılar ortak bir tanımda karar veremediklerinden kayıt dışı ekonomi ile ilgili farklı tanımlamalar kullanılmıştır (Çetintaş, & Vergil, 2003, s. 15-16).

Kayıt dışı ekonominin farklı alanlar üzerinde geniş bir etkisinin olması, bu kavramın tanımlanmasını ve öngörülmesini de güçleştirmiştir. Sahip olduğu bu geniş etki alanı konu ile ilgili birçok araştırmacının ilgisini çekmektedir. Değişik alanlardaki araştırmacıların kavrama bu denli ilgi göstermeleri ve kavramı kendi ilgi alanları doğrultusunda ön plana çıkarmak istemeleri kavramın resmi bir tanımının olmamasına neden olmuştur. Buna örnek olarak maliyeciler kayıt dışı ekonominin ortaya çıkardığı vergi kaybını baz alarak bir tanımlama yaparken, istatistikçiler ve iktisatçılar ise kayıt dışı ekonominin kapsamını ve ekonomik göstergeler üzerindeki etkisini ön plana çıkarmışlardır ve bu doğrultuda tanımlamalarda bulunmuşlardır (Sugözü, 2010, s. 5-6).

Kayıt dışı ekonomi tanımlamalarında genel olarak iki yaklaşım mevcuttur. Bunlardan ilki olan tanımsal yaklaşım kayıt dışı ekonomiyi basitçe kayıt altına alınmamış ekonomik faaliyetler olarak tanımlarken, ikinci yaklaşım olan davranışsal yaklaşım kayıt dışı ekonomiyi ekonomik faaliyetin ayrıcalığına göre tanımlamaktadır (Fleming, Roman, & Farrell, 2000, s. 389).

Tanımsal yaklaşıma örnek olarak; Thomas, kayıt dışı ekonominin resmi bir tanıma dayandırılmasının zor olduğunu belirterek, kayıt dışı ekonomiyi “milli gelir hesaplarına kaydedilmeyen tüm ekonomik faaliyetler” olarak tanımlamıştır (Thomas, 1999, s. 387). Benzer bir tanımlama yapan Schneider ve Enste ise kayıt dışı ekonomiyi “*resmi olarak hesaplanan ve GSMH'ya katkısı olan tüm ekonomik faaliyetler*” olarak tanımlamışlardır (Schneider, & Enste, 2000, s. 78).

Bhattacharyya, kayıt dışı ekonominin en iyi şekilde kayıtlı olmayan milli gelir ile tanımlanabileceğini ileri sürerek, kayıtlı olmayan milli geliri “dolaşımdaki veri para miktarında

hesaplanan potansiyel ulusal gelir ile kayıtlı ulusal gelir arasındaki fark” olarak tanımlamıştır (Bhattacharyya, 1999, s. 348).

Smith, kayıt dışı ekonomiyi yasal veya yasadışı olsun resmi GSYİH tahminlerinde tespit edilmeyen, piyasaya yönelik mal ve hizmet üretimi olarak nitelendirmiştir (Schneider, & Enste, 2000, s. 78).

Davranışsal yaklaşım tanımlamalarına örnek olarak; Feige, kayıt dışı ekonomik faaliyeti resmi ekonomik faaliyetten ayıran özelliğin “oyunun belirlenen kurumsal kurallarına bağlılık” olduğunu belirterek, “belirlenen kurallara uymama veya yerleşik kurallardan kaçma kayıt dışı bir ekonomiye katılımı oluşturur.” şeklinde ifade etmektedir. Feige, “her bir kayıt dışı ekonominin yapısal özelliklerinin, kaçtıkları kurumsal kurallar kümesi tarafından belirlendiğini” ifade ederek diğer tanımlamaların atladığı önemli bir noktaya dikkat çekmektedir (Feige, 1990, s. 998). Loayza ise kayıt dışı ekonomiyi “*Benzer özellikteki faaliyetlerin düzenlendiği yasal ve sosyal bir çevrede, toplumdaki kurumlarca düzenlenmeyen faaliyetlerin tümü.*” olarak tanımlamıştır (Loayza, 1996, s. 130).

Farklı bir ifadeyle, kayıt dışı ekonomi; resmi kayıtlara geçmeyen veya gerçekliği olmayan belgelerle gerçekleştirilen alım-satım işlemlerinin, devlet ve işletmeye ilişkin diğer taraflardan (alacaklılar, ortaklar, gelir paylaşımına katılan çalışanlar vb.) tamamen veya belirli bir bölümünün gizli tutularak resmi ekonomik çevrenin dışına taşınması anlamına gelir (Altuğ, 1999, s. 257). Yine Altuğ’a (1999) göre kayıt dışı ekonomi vergi açısından; vergi kaçırma ve vergiden kaçınma nedeni ile vergi idaresinin bilgisi dışında tutulmuş ekonomik faaliyetlerin tümü olarak (Altuğ 1999, s. 259) tanımlanmaktadır.

Genel bir tanımlama yapmak gerekirse, dar manada kayıt dışı ekonomi; yüksek ve adil olmayan vergi yükümlülüğü, vergiden kaçınma/kaçma ve vergi kaçırma nedenlerine bağlı olarak vergilendirmeye konu olan faaliyetlerin tamamının veya bir kısmının belgelendirilmemesidir. En geniş kapsamı ile kayıt dışı ekonomi ise; resmi ölçümlere yansımayan yasal olan/olmayan nihai mal ve hizmetlerin, tümünün veya bir kısmının, üretimine, satılmasına veya tüketilmesine ya da herhangi bir gelir getirici faaliyetine ilişkin kanuni belgelendirmenin yapılmaması ve bu nedenle kayıt altına alınmaması durumudur (Sugözü, 2010, s. 9).

Kayıt dışı ekonomiye ilişkin yapılan tanımlamalara bakıldığında; yasalara ve ahlaki kurallara aykırılık, istatistiksel açıdan ölçülemezlik, gelir veya fayda sağlama ve ekonomik sisteme uygunluk olmak üzere beş unsurun yer aldığı ifade edilmektedir. Diğer yandan kayıt dışı ekonomiye yönelik yapılan tanımlamaların ortak özelliği ise elde edilen gelirin kısmen veya

tamamen kayıtlara yansıtılmaması ve böylelikle ödenecek vergiden kısmen veya tamamen kaçınılmasıdır (Aslanoğlu, & Yıldız, 2007, s. 130).

Literatürde kayıt dışı ekonominin adlandırılmasında; yasadışı ekonomi (illegal economy), gayri resmi ekonomi (unofficial economy), enformel ekonomi (informal economy), düzensiz ekonomi (irregular economy), gizli ekonomi (hidden economy), kayıtlı olmayan ekonomi (unrecorded economy), paralel ekonomi (parallel economy), ikinci ekonomi (second economy), yeraltı ekonomisi (underground economy), görünmeyen ekonomi (invisible economy), gölge ekonomi (shadow economy), kara ekonomi (black economy), vergi dışı ekonomi (untax economy), ay ışığı ekonomisi (moonlight economy) gibi çeşitli terimler kullanılmaktadır (Çekmece, 2019, s. 4).

Kayıt dışı ekonomi kavramına yönelik birbirinden farklı anlamlar içeren bu çeşitli adlandırmalardan da görüleceği üzere kayıt dışı ekonomi, yasadışı ekonomik faaliyetlerin yanı sıra yasal olduğu halde kayıtlarda yer almayan ekonomik faaliyetleri de kapsamaktadır. Bu noktadan hareketle kayıt dışı ekonomi; beyan dışı/yarı kayıtlı ekonomi, yasadışı/yeraltı ekonomisi hiç kayıtlara girmeyen/enformel ekonomi ve şeklinde üç grupta incelenebilmektedir (Sarılı, 2002, s. 33).

Suç ekonomisi olarak nitelendirilen yeraltı ekonomisi kayıtlara yansımayan yasadışı faaliyetlerden (uyuşturucu ticareti, mafya, rüşvet, hırsızlık, fuhuş, kaçakçılık, kalpazanlık gibi) oluşmaktadır (Us, 2004, s. 3-4). Yasadışı ekonomik faaliyetlerin vergi açısından büyük bir kısmı gelir yaratıcı faaliyetlerden oluşmaktadır. Bu faaliyetlerin ilk grubunu reel oldukları için vergi açısından önemli olan ve milli gelir hesaplarında yer almamakla birlikte formel olarak gelir yaratan uyuşturucu ve silah kaçakçılığı gibi faaliyetler oluşturmaktadır. İkinci grup ise gelir yaratmayan ancak transfer niteliği taşıyan hırsızlık, rüşvet gibi faaliyetlerden oluşmaktadır (Önder, 2001, s. 242).

Bir ülkenin milli gelir düzeyi ile fiilen beyan edilen geliri arasındaki farkı kapsayan faaliyetler beyan dışı ekonomi kapsamında yer almaktadır. Yarı kayıtlı ekonomi veya beyan dışı ekonomi, yasal ekonomik faaliyetlerden elde edilen ve vergi idaresine bildirilmeyen veya gerçek değerinin altında bildirilen gelir kalemlerinden oluşmaktadır (Önder, 2001, s.241).

Yasal olmakla birlikte kayıtlarda yer almayan ekonomik faaliyetler ise hiç kayıt altına alınmayan/enformel ekonomi kapsamındadır. Bu alanda çalışan ve işveren de kayıtsızdır. Enformel ekonomi kapsamında yer alan ve her yerde var olmakla birlikte özellikle büyük şehirlerde daha çok rastlanılan bu mükelleflere; işportacılar, hamallar, belli bir işyeri olmaksızın küçük boyutta üretim ve ticaret yapanlar, tamir-bakım işleriyle uğraşanlar, iş

takipçileri, kayıtlı olmayan e-ticaret satıcıları, sebze-meyve satan tablacılar, seyyar nakliyatçılar, büfe dışında jeton ve bilet satıcıları örnek verilebilir (Sugözü, 2010, s. 17).

Kayıt dışı ekonominin sebepleri.

Kayıt dışı ekonomi üzerine yapılan araştırmalara göre, kayıt dışı ekonominin birden fazla nedeni bulunmakta olup, bunlar ekonomik, mali, sosyal, hukuki, idari, psikolojik ve siyasi alanları içermektedir.

Bir ülkenin ekonomisinde gözlemlenen; enflasyon, ekonomik dalgalanmalar, devlet müdahaleleri, istihdam ve işsizlik sorunları, gelir dağılımındaki eşitsizlik, hızlı nüfus artışının yol açtığı düzensiz kentleşme, düşük eğitim seviyesi, iç ve dış göç hareketleri, toplumsal ve kültürel yapı, politik etkenler, yüksek vergi yükü, adaletsiz vergilendirme, belirsiz vergi uygulamaları ve denetimsiz vergi kurumları gibi mali faktörler, kayıt dışı ekonominin artmasına yol açmaktadır (Halıcıoğlu, 1999, s. 5-6).

Kayıt dışılığın ekonomi üzerindeki etkileri.

Kayıt dışılığın ekonomiler üzerinde ki etkileri genel olarak olumsuz algılanmaktadır. Ancak bazı araştırmacılar kayıt dışılığın ekonomiler üzerinde olumlu etkilerinin de olduğunu belirtmişlerdir.

Kayıt dışılığın ekonomiye olumlu katkısı şu şekilde ifade edilebilir: Resmi ekonomi de yüksek maliyetler, kapasite kullanım eksikliği ve sınırlı kaynak problemleri nedeniyle işgücünde ki bireylere yeterli iş imkânı sağlanamamaktadır. Kayıt dışı ekonomi ise işsiz kalan bu kesime istihdam olanağı sağladığı için birçok insana gelir kaynağı olma özelliği taşımaktadır. Kayıt dışı ekonomide üretim maliyetlerinin resmi ekonomiye göre düşük seviyede olması iç ve dış piyasalarda rekabet avantajını artırmaktadır. Kayıt dışı ekonomiden sağlanan gelirler kayıtlı ekonomideki mal ve hizmetlere talep yaratmakta böylece edinilme aşamasında kayıt altına alınamayan gelirler harcanma aşamasında kayıt altına alınabilmektedir. Çeşitli sebeplerle kayıtlı ekonomiden kayıt dışı ekonomiye aktarılan gelirlerin tasarruflar üzerindeki çarpan etkisi ekonomiyi canlandırmakta ve böylece kayıt dışılığın ekonomide meydana getirdiği katma değer sayesinde GSMH seviyesi yükselmektedir (Sarılı, 2002, s. 44). Bunlara ek olarak, resesyon ve kriz dönemlerinde kayıt dışı ekonominin konjoktürel dalgalanmaların hafifletilmesinde önemli bir rol oynadığı da ileri sürülmektedir (Sugözü, 2010, s. 56).

Önder (2001), böylesi kuralsız çalışan bir düzende meydana gelen gelirle kayıt dışı ekonominin olumlu görülen etkilerinin ölçülmesinin olanaksız olduğunu ifade etmektedir. Böylesine düşük oranlarda gerçekleştirilen mutlak zenginleşmenin olumlu olarak değil aksine

diğer ülkelerin gerisinde kalmanın olumsuzluk olarak değerlendirilmesi (Önder, 2001, s. 248) gerektiğini vurgulamıştır.

Kayıt dışı ekonominin en açık şekilde olumsuz etkileri, ekonomik politika oluşturma sürecinde görülmektedir. Geniş kapsamlı bir kayıt dışı ekonomi, milli gelir, işsizlik vb. resmi makroekonomik büyüklükleri saptırarak, bu verilerin güvenilirliğini zedelemektedir. Kesin olmayan bu veriler ışığında oluşturulan ekonomik politikalar ya sınırlı etkinliğe sahip olur ya da tamamen ortadan kalkabilir. Bu nedenle etkin parasal ve mali politikaların oluşturulabilmesi için istihdam ve üretim gibi istatistiklerin kesin verileri yansıtması gerekmektedir (Çetintaş, & Vergil, 2003, s. 20).

Kayıt dışı ekonominin olumsuz etkilerinin başında, yapılan ekonomik faaliyetlerin kayıt dışı bırakılarak vergi gelirlerinin eksik veya hiç ödenmemesi nedeniyle devletin temel gelir kaynaklarından olan vergi gelirlerini azaltmasıdır. Vergi kaybı nedeniyle oluşan bütçe açığının borçlanma yolu ile giderilmesi, faizlerin yükselmesine, faizlerin artması yatırımların azalmasına neden olmakta bu da milli gelir ve istihdamı olumsuz etkileyerek bütçe açıklarının giderek artmasına sebep olmaktadır (Us, 2004, s. 13).

Kayıt dışı ekonominin olumsuz etkilerinden bir başkası, kayıt dışı işletmelerin kayıtlı işletmelere kıyasla daha rekabetçi fiyat politikaları benimsemeleriyle satış hacimlerini ve kârlarını artırarak haksız rekabete yol açmalarıdır (Çetintaş, & Vergil, 2003, s. 20). Diğer yandan kayıt dışı ekonomi nedeniyle oluşan vergi kaybı, düşük gelirli gruplara devlet tarafından sağlanan sosyal transferlerin azalmasına neden olabilir. Sosyal transferlerde ki bu azalma düşük gelirli grupların yaşam koşullarını daha zorlaştırarak, sosyal ve siyasal sorunları doğurabilmektedir (Öğünç, & Yılmaz, 2000, s. 5-6)

Bir başka olumsuz etki ise ödemelerde genellikle peşin paranın kullanıldığı kayıt dışı ekonominin, fiyat istikrarının olmadığı ekonomilerde, dolarizasyona yani istikrarlı bir paranın yerli parayı ikâme etmesine yol açmasıdır. Dolarizasyon ise para talebini istikrarsız hale getirmekte, para politikasının etkinliğini düşürmekte ve senyoraj gelirinde azalmaya yol açmaktadır (Us, 2004, s. 14).

Altuğ'a (1994) göre; "*Kayıt dışı ekonomi devlete karşı bir başkaldırı (ekonomik anarşi) yaratır, moral değerleri bozar.*" Kayıt dışı faaliyetlerin çoğalması, toplumda ahlaki değerlerin bozulmasına ve yasa dışı faaliyetlerin artmasına neden olmaktadır. Artan yasa dışı faaliyetler, bireylerin devlet otoritesine olan güvenini azaltarak, bireyleri kanunsuz (rüşvet, suiistimal veya mafya gibi) yöntemlerle sorun çözmeye itebilmektedir (Altuğ, 1994, s. 66). Kayıt dışılığın

ekonomilere olumlu veya olumsuz etkilerinin her farklı ekonomide farklı sonuçlara neden olacağı dikkat edilmesi gereken önemli bir husustur.

Kayıt dışı ekonominin ölçülmesi.

Kayıt dışı ekonomik faaliyetlerin gizli olması ve bu gizli faaliyetlerin tespiti neticesinde cezalandırma işlemlerinin yapılması kayıt dışı ekonominin ölçümünü zorlaştırmaktadır. Bu nedenle kayıt dışı ekonominin hesaplanmasına yönelik birçok tahmin yöntemi bulunmaktadır. Kayıt dışı ekonomiye yönelik ölçümler ülkelere ve kullanılan yöntemlere göre büyük farklılıklar göstermektedir. Literatürde kayıt dışı ekonominin ölçümüne yönelik; doğrudan ölçme yöntemleri (mikro yöntemler) ve dolaylı ölçme yöntemleri (makro yöntemler) bulunmaktadır (Çetintaş, & Vergil, 2003, s. 20).

Kayıt dışı ekonominin doğrudan ölçümünde kullanılan yöntemler, anketler ve vergi denetimi yöntemidir (Schneider, & Enste, 1999, s. 23). Kayıt dışı ekonominin büyüklüğünün tespitinde kullanılan mikro ölçüm yöntemlerinden anket yöntemi ile kişi ve kuruluşlara kayıt dışı ekonomik faaliyetlerde bulunup bulunmadıkları veya söz konusu faaliyetlerinin ne kadarını kayıtlara yansıttıkları konusunda sorular sorularak gerekli bilgiler toplanmaktadır (Sarılı, 2002, s. 35). Anket yönteminde veri toplamak için vergi anketleri, işyeri anketleri, zaman kullanım anketleri, hanehalkı anketleri ve diğer anketler kullanılmaktadır (DPT, 2001, s. 9). Doğrudan ölçüm yöntemlerinin ikincisi ise sosyal güvenlik kurumları ve vergi idarelerince yapılan vergi denetimi yöntemidir. Bu yöntem ile vergi dairelerine bildirilen gelir ile denetimler sonucu ölçülen gelir karşılaştırılmakta ve kayıt dışı ekonomi ölçülmeye çalışılmaktadır (Çetintaş, & Vergil, 2003, s. 21).

Anket ve vergi denetimi yöntemlerinin gölge ekonominin boyutunu ölçmeye yönelik sınırlı tahminler sunmaları, bu yöntemlerin en büyük dezavantajıdır. Bu yöntemler bütün kayıt dışı faaliyetleri kapsayamadıklarından kayıt dışı ekonominin uzun dönemdeki gelişim ve büyüme sürecine ilişkin tahminler de sağlayamamaktadırlar. Diğer yandan bu yöntemlerin en büyük avantajı ise; kayıt dışı faaliyetleri ve kayıt dışı ekonomide istihdam edilenlerin yapısı ve bileşimi ile ilgili ayrıntılı bilgi sağlayabilmeleridir (Schneider, & Enste, 1999, s.24).

Gösterge yaklaşımı olarak da adlandırılan dolaylı ölçüm yöntemleri ise makroekonomik yapı sergilemekte ve kayıt dışı ekonominin uzun dönemde değişimi hakkındaki bilgileri de içeren bazı ekonomik ve diğer göstergeleri kullanmaktadır. Bu yöntemler, milli muhasebe hesapları, parasal büyüklükler, demografik göstergeler, vergi istatistikleri gibi göstergelerin kullanımına ve bu verilerdeki gelişmelerin analizine dayanmaktadır. Dolaylı yöntemler, toplam ekonomik faaliyetleri ölçmeye yönelik olduğundan uzun dönemde kayıt dışı ekonominin

büyüklüğündeki trendin belirlenmesine de yardımcı olmaktadır (Bozkurt, 2014, s. 48). Dolaylı yöntemler: Gayrisafi Milli Hâsıla (GSMH) Yaklaşımı, Parasalcı Yaklaşım, Vergi İncelemeleri Yoluyla Ölçme Yaklaşımı, İstihdam Yaklaşımı ve Model Yaklaşımı'dır.

Kayıt Dışı İstihdam Kavramı

İstihdam günümüzde ekonomik ve sosyal yapının temel problemlerinden biridir. Kayıt dışı ekonominin önemli bir unsuru olan kayıt dışı istihdam, kayıt dışılığın işgücü piyasasına yansımasıdır. Gelişmekte olan ve az gelişmiş ülkelerde daha fazla görülen kayıt dışı istihdam gelişmiş ülkeler için de önemli bir problemdir.

Kayıt dışı istihdam kavramının tanımı.

"Kayıt dışı sektör" ifadesi, ilk kez 1970 yılında Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO) tarafından düzenlenen Dünya İstihdam Programı (World Employment Program) çerçevesinde Kenya Raporu'nda kullanılmıştır (Bangasser, 2000, s. 2). İstihdamla ilgili istatistiklerin eksik olması işgücü piyasasında kimlerin yer aldığının tespitini zorlaştırmaktadır. Bu nedenle özellikle kadınların sosyal hayatlarının istihdamda yer alma tercihlerini nasıl etkilediklerini tahmin etmek oldukça güçtür. Bu doğrultuda ILO kayıt dışı sektörü *"kadın ve erkek bir dizi ücretli ve serbest meslek sahibi çalışanları istatistiklerin dışında tutmaktır."* şeklinde tanımlamıştır (ILO, 1972, s. 4-5).

17. Uluslararası Çalışma İstatistikçileri Konferansı (ICLS)'nda kayıt dışı istihdam; belirli bir dönemde, kayıtlı ve kayıt dışı sektör işletmeleri veya hanelerde yürütülen kayıt dışı faaliyetlerin toplamı olarak tanımlanmıştır (Husmanns, 2004, s. 2).

2006/28 sayılı Başbakanlık Genelgesi ile oluşturulan Kayıt Dışı İstihdamla Mücadele Projesi (KADİM) kayıt dışı istihdamı; *"Kendi adına veya bir işverene tabi olarak çalışanların edindikleri ücret ve kazançların ilgili devlet kurumlarına (sosyal güvenlik kurumları, vergi dairesi vb.) çalıştıkları gün sayısının ve kazandıkları ücretlerin eksik bildirilmesi veya hiç bildirilmemesi."* olarak tanımlamıştır (Resmi Gazete, 2006).

Resmi, gayri resmi sektörde ve kayıt dışı faaliyetlerde kendi adına veya bağımlı çalışan ve faaliyetleri kayıtlara ve istatistiklere yansıtılmayan bu nedenle istatistiksel olarak da tam hesaplanamayan istihdam türlerinin tamamı kayıt dışı istihdam olarak tanımlanmaktadır (Yereli, & Karadeniz, 2004, s. 45).

Diğer bir tanımlamaya göre kayıt dışı istihdam; uygun çalışma standartlarının bulunmadığı iş ortamında çalışanlara, asgari yaş haddi, asgari ücret hakkı ve fazla mesai ücreti

gibi hakların sağlanmadığı, sosyal güvenlik ödemeleri, vergi ve diğer ödeneklerin eksik ödendiği veya hiç ödenmediği istihdam türü olarak tanımlanmıştır (İlgın, 1999, s. 39).

Güloğlu, Korkmaz ve Kip'e (2003, s.54) göre kayıt dışı istihdam; üretim ve hizmete (istihdam) ilişkin faaliyetlerin resmî belgelerle kayıt altına alınmaması ve bunun sonucunda vergisel ve mecburi sosyal mükellefiyetleri de içeren tüm sorumlulukların, mali ve sosyal güvenlik kurumlarının kontrolü dışına çıkarılmasıdır.

Kayıt dışı istihdama ilişkin yapılan tanımlara bakıldığında iki nokta dikkat çekmektedir. Bunlardan ilki kayıt dışı istihdamın başlıca aktörünün yalnızca ücretli çalışanlar olmadığı, işveren ve kendi hesabına çalışanları da kapsadığıdır. İkinci nokta ise istihdam faaliyetlerinin ücret miktarı ve gün sayısı gibi iki faktörün sosyal güvenlik kurumuna ve vergi dairesine bir kısmının veya tamamının bildirilmemesidir (Mahiroğulları, 2017, s. 549).

Kayıt dışı istihdamın nedenleri.

Kayıt dışı istihdam, özellikle enflasyonun yüksek olduğu, gelir dağılımının adaletsiz olduğu ve etkin ekonomik denetimlerin yapılmadığı gelişmekte olan ülkelerde daha sık rastlanan bir durumdur. Bu kapsamda ülkelerde kayıt dışı istihdamın sebepleri içerisinde; işçi ve işverenlere özgü faktörlerle birlikte, ülkelerin gelişmişlik seviyeleri ile ilintili olarak idari ve bürokratik, ekonomik ve mali, sosyal ve kültürel nedenler de önemli rol oynamaktadır (Dam, Ertekin, & Kızılcı, 2018, s. 298-299).

Bireylerin kayıt dışı istihdama yönelmelerinin nedenleri ise;

- Yüksek oranlı enflasyon,
- Ekonomik krizler,
- Ülkenin istihdam yapısında tarım sektörünün ve düşük verimli bazı hizmet sektörlerinin ağırlıklı olarak yer alması,
- Bütçe açığını kapatmaya yönelik vergilerin arttırılması,
- Hızlı nüfus artışı,
- İşsizlik,
- İç göçler nedeniyle ortaya çıkan çarpık kentleşme,
- Yoksulluk,
- Gelir dağılımındaki adaletsizlik,
- Eğitim seviyesinin düşüklüğü,
- Rekabet gücünün az olması,
- İşletmelerin üzerindeki istihdam yükü ve diğer mali yükler,
- Kurumlar arası koordinasyon eksikliği,

- Çalışma hayatındaki fazla yasal düzenlemeler,
- Denetimlerin yetersizliği,
- Sağlık ve sosyal güvenlik sisteminden kaynaklanan sorunlar,
- Vergiler ve sosyal güvenlik primi ödemelerine yönelik çıkarılan aflar ve borçlanma kanunları olarak ifade edilebilir (Sarica, 2006, s. 46-64).

Ekonomik ve mali nedenler.

Kayıt dışı istihdamın ortaya çıkmasında ekonomik ve mali faktörler başlıca rol oynamaktadır. Vergi gibi kamusal yüklerin fazlalığı bireylerin kayıt dışılığa yönelimini arttırmaktadır. Diğer yandan dünyada ve ülkemizde son yıllarda yaşanan krizler neticesinde işsizliğin artması, gelir dağılımının dengesizleşmesi, yoksulluğun artması gibi faktörlere bağlı olarak bireyler kayıt dışı çalışmayı tercih etmektedirler. Ekonomik etkenlerin yanı sıra firmaların finansal durumları, finansal yapıları, yer aldıkları sektörün özellikleri ve hedefledikleri karlılık düzeyi kayıt dışılık oranını doğrudan etkilemektedir. Bununla birlikte firmaların; rekabet düzeyine sahip olmamaları, vergilerin ve sigorta ödemelerinin yüksek olması, mali problemlerinin bulunması, işgücüne yönelik yasal yükümlülüklerin fazla olması da kayıt dışılığı arttırmaktadır (Daştan, & Mola, 2020, s. 794-795). Ayrıca sosyal yardımlar ve sosyal hizmetlerde istihdamın kayıt dışına yönelmesine sebep olmaktadır. Kişiler sosyal yardımlardan yararlanarak elde ettikleri gelirlere dayanarak işgücüne dâhil olmamayı veya bu tip yardımların kesilmemesi amacıyla kayıt dışı olarak çalışmaya yönelebilmektedir. Bu noktada sosyal yardımların miktarının, süresinin, niteliğinin ve bu yardımlardan yararlanabilme kriterlerinin belirlenmesi önem arz etmektedir (Kavas, & Develi, 2020, s. 10).

İdari ve bürokratik nedenler.

Değişen hükümetler ve buna bağlı olarak değişen politikaların yol açtığı istikrarsızlıklar, kayıt dışı istihdama yönelimi arttırmaktadır. Kamu kuruluşları arasındaki koordinasyon eksikliği, bürokratik işlemlerin fazlalığı ve karmaşıklığı ile yasaların da basit ve açık olmaması, denetim ve ceza sisteminin etkinsizliği kamusal nedenlerin başlıca unsurlarını oluşturmaktadır (Erdal, 2019, s. 232).

Özellikle gelişmekte olan ülkelerde kayıtlı çalışan olmak için uyulması gereken yasaların ve düzenlemelerin fazlalığı ile devlet kurumlarındaki ağır bürokrasi ve hantallık nedeniyle kayıtlı olmanın maliyetleri artmakta ve bu da kayıt dışılığı cazip kılmaktadır (TÜSİAD, 2006, s. 85). Ayrıca gerek bağımlı ve gerekse bağımsız çalışanların kamu harcamalarına yönelik olumsuz düşünceleri vergiye karşı direnci beraberinde getirmektedir. Çeşitli dayanaklarla toplanan vergilerin toplum tarafından uygunsuz karşılanan kesimlere

(haksız kredi kullananlara, hayali ihracat yapanlara, ekonomik ve sosyal katkısı olmayanlara, vb.) aktarılması gibi uygulamalar vergi ödeyen kesimleri rahatsız etmekte dolayısıyla kayıt dışı çalışmayı artırmaktadır. Ayrıca, sıklıkla uygulanan vergi ve prim afları da yükümlülüklerini vaktinde yerine getiren bireyleri rahatsız etmekte bu da bireylerin süresi içerisinde borçlarını ödememelerine veya kayıt dışı çalışmalarına neden olmaktadır (Yereli, & Karadeniz, 2004, s. 120).

Sosyal ve kültürel nedenler.

Kayıt dışılığı zemin hazırlayan bir başka sebep ise ülkenin sahip olduğu sosyal ve kültürel nedenlerdir. Bu nedenler arasında eğitim ve sağlık sistemi, nüfus yapısı, kırdan kente göçlerde yaşanan artış ve sonucunda gerçekleşen çarpık kentleşme, nüfus artış hızından kaynaklı işsizlik sayılabilmektedir. Hızla büyüyen nüfusun emek piyasasındaki iş fırsatlarını karşılayamaması, köyden kente hızlı göç ve çarpık kentleşme sonucunda çalışan kesimin daha düşük ücretlere ve sosyal güvencesiz işlere razı olmasına neden olmuştur. Bu durum, niteliksiz işgücünün artmasına yol açarak kayıt dışı ekonomik faaliyetlerin ortaya çıkmasına neden olmaktadır (Us, 2004, s.10).

Nüfus artışı, göç ve kentleşme.

Bir ülkenin kalkınmasında nüfus önemli faktörlerden birisidir. Ekonomilerini büyütmek için diğer gerekli koşullara sahip olmasına rağmen yeterli nüfusa sahip olmayan ülkeler, bu eksikliğini giderebilmek amacıyla işgücü ithal etmek mecburiyetinde kalmaktadır. Nüfusun sahip olduğu birtakım özellikler, ekonomik gelişmeyi önleyici veya yavaşlatıcı bir etki oluşturabilmektedir (Güloğlu vd. 2003, s.61).

Hızla artan nüfus için yeni istihdam alanlarının açılmaması ve geri kalmış bölgedeki olumsuz yaşam koşulları kırsal kesimdekilerin şehirlere, şehirlerdeki de büyük şehirlere göçünün artmasına sebep olmaktadır. Tarımda modern üretim araçlarının kullanılması ve eski yöntemlerin terk edilmesi sonucu ortaya çıkan işgücü fazlası kentlere yönelmektedir. Köylerde verim düşüklüğü nedeniyle köylüye az kaynak kalması; kentlerdeki kullanışlı ve ucuz ulaşım sistemleri, uzmanlaşmanın kentlerde sağladığı olanaklar; işyeri inşasına elverişli araziler, eğitim ve araştırma imkânlarının iyi olması; kişi başı gelirin kırsala nispeten kentlerde daha yüksek olması; girişim gücü, işgücü ve diğer üretim faktörlerine kolay ve ucuz ulaşılabilmesi, kırdan kente olan göçün temel sebepleri arasında sayılabilmektedir. İç göç ve beraberinde getirdiği hızlı ve çarpık kentleşme, şehirlerde niteliksiz ve işsiz bir emek piyasası oluşmuştur. İş gücü arzının bu denli yüksek olması nedeniyle bireyler, daha düşük ücretler karşılığında

sosyal güvencesiz işlerde çalışmak zorunda kalmakta ve bu durum kayıt dışı istihdam sorununu arttırmaktadır (Gülcemal, 2009, s. 17 ve Keleş, 2004, s. 27-28).

Yüksek oranda gerçekleşen nüfus artışı veya hızlı kentleşme oranlarına sahip ülkelerde, kayıt dışı sektörler, kentsel bölgelerde artan işgücünün büyük bir kısmını içine çekme eğilimindedir. Kayıt dışı sektör istihdamı, sosyal güvenlik ağlarının yetersiz olduğu veya ücretler ile emekli maaşlarının yaşam maliyetini karşılayamayacak kadar düşük olduğu ülkelerde bir hayatta kalma stratejisi olarak görülmektedir (OECD, 2002, s. 161).

Düşük eğitim seviyesi ve bilinç düzeyi.

Kayıt dışı çalışanların eğitim düzeyleri incelendiğinde, eğitim arttıkça kayıt dışılığın azaldığı görülmektedir. Eğitim düzeyi ile sigortalı çalışma arasında olumlu ve güçlü bir ilişki bulunmaktadır. Diplomaya sahip olan kadınların, diploması olmayan kadınlara göre sigortalı işlerde çalışma olasılıkları daha yüksektir. Bu ilişki, eğitim düzeyi yükseldikçe daha da belirginleşmektedir (Öztürk, & Başar, 2018, s. 51).

Kayıt dışı istihdamın sebep olacağı olumsuzluklar hakkında yeterli düzeyde bilgi sahibi olmayan bireyler, sosyal güvence olmadan sigortasız olarak çalışmakta veya çalıştırılmaktadır. Kayıt dışı istihdamla mücadele kapsamında davranışlara yönelik değişim uygulamaları oldukça önemlidir. Çünkü kayıt dışı istihdam, yalnızca sigortasız çalışan birey ve ailesini değil, devleti ve toplumu da olumsuz etkilemektedir. Özetle kayıt dışı istihdamın azaltılabilmesi ve önlenmesi için sigortasız çalışmanın olumsuz yönleri konusunda kayıt dışı çalışanların ve halkın bilinçlendirilmesi ve bilgilendirilmesi gerekmektedir (Tunç, 2007, s. 63).

Kayıt dışı istihdamın türleri.

Kayıt dışı istihdamın kapsamına; iki ya da daha fazla işte çalışanlar, yarı zamanlı çalışanlar, deneme süresince kayıt dışı çalışanlar ve kayıt dışı istihdamın büyük bir bölümünü oluşturan ilave işçiler (kadın işçiler, çocuk işçiler, emekliler, yabancı kaçak işçiler, kayıt dışı çalışan dul ve yetimler, işsizlik maaşı alıp kayıt dışı çalışanlar) girmektedir (Azaklı, 2009, s. 20-26). Kayıt dışı istihdamın türleri çalışmaların ilgili kurumlara hiç bildirilmemesi ve eksik bildirilmesi şeklinde iki grupta incelenebilmektedir.

Çalışmaların ilgili kurumlara hiç bildirilmemesi.

Kayıt dışı istihdama ilişkin en sık karşılaşılan durum çalışmaların ilgili kurumlara hiç bildirilmemesidir. Bu tip kayıt dışı çalışma şekline özellikle küçük ve orta ölçekli işletmelerde sıklıkla rastlanılmaktadır. Çoğu zaman işyerinin de kayıt dışı olduğu bu çalışma şeklinde; yaygın bir denetim yapılmadan ya da bir şikâyet/ihbar olmadan kayıt dışı çalışma ortaya

ıkarılamadığı için ciddi prim ve vergi kayıplarının söz konusu olmaktadır (Meydanal, 2008, s. 73).

Çalışanların ilgili kurumlara hiç bildirilmemesi daha çok işverenin inisiyatifinde olsa da çalışanların bazıları ekonomik olarak hak kaybı yaşamamak için işverenler istese bile ilgili kurumlara kayıtlı olmak istememektedirler. Yabancı kaçak işçiler, ocuk işçiler ve sosyal güvenlik kurumlarından gelir aylığı veya yardım alanlar, kendi istekleri doğrultusunda kayıt dışı istihdam edilenler arasında yer almaktadır. Sosyal güvenlik kurumundan gelir, aylık veya yardım alan bireyler, dört farklı grupta sınıflandırılmaktadır. Bu grupta, yaşlılık ve malullük aylığı alanlar, işsizlik deneği alanlar ve yeşil kart gibi sosyal yardım ve hizmetlerden faydalananlar bulunmaktadır. Bu gruba giren kayıt dışı çalışanlar işveren ile gizli bir anlaşma yapıp kendi iradeleri ile kayıt dışı istihdam edilmektedirler. Aksi takdirde işverenler tarafından kayıt altına alınırlar ise önceden almaya başladıkları çeşitli yardım ve denekler kesilecek, işçi maddi bir kayıp ile karşılaşacaktır (Candan, 2007, s. 68).

Bir diğer kayıt dışı istihdam türü, işverenin yüksek işgücü maliyetleri nedeniyle çalışanı resmî kurumlara bildirmeyerek gizli tutması durumudur. Bu durumda çalışanlar ve bakımını üstlendiği kişiler sosyal güvenlik hakkına sahip olmadıkları için mağdur olacaklardır (Erdal, 2019, s. 18).

Çalışmaların ilgili kurumlara eksik bildirilmesi.

Kayıt dışı istihdama ilişkin en sık karşılaşılan diğer bir durum ise çalışmaların ilgili kurumlara hiç bildirilmemesidir. Bu kayıt dışı çalışma türünde; ilgili kurumlara kayıtlı olmakla birlikte çalışma süreleri ve ücretleri eksik bildirilenler, birinci işlerinde kayıtlı-ikinci işlerinde kayıt dışı olanlar, Sosyal Güvenlik Kurumu (SGK)'ya bildirilip vergi idaresine bildirilmeyenler yer almaktadır.

Kayıt dışı istihdamın zellikleri.

Kayıt dışı çalışmanın özelliklerini belirlemek için, kayıt dışı faaliyette bulunan işletmelerin ölçek ve belirli özelliklerine veya kayıt dışı olarak istihdam edilenlerin yapısı gibi göstergelere başvurulmaktadır. Nitekim ILO tarafından 1972 yılında yayımlanan bir raporda söz konusu kriterler şu şekilde sıralanmıştır: Kayıtsız alışma; yasal mevzuat dışında kalınarak, esnek ve kuralsız çalışma; ölçümünün zor olması; sisteme giriş kolaylığı; genel olarak küçük ölçekli işletmelerde yaygın olması ve çoğunlukla niteliksiz işçiyle yapılan emek yoğun çalışmadır (Kamalıoğlu, 2014, s. 15).

Kayıt dışı istihdamın etkileri.

Kayıt dışı çalışmanın ülke ekonomisine, kamu maliyesine, kayıt dışı çalışanlara yönelik pek çok olumsuz etkisi bulunmaktadır. Kayıt dışı istihdamla vergi ve prim gelirleri azalmakta, çalışanlar birçok hak ve sosyal güvenceden mahrum kalmakta, işletmeler arasında haksız rekabet yaratılmakta, kamuya olan güven sarsılmaktadır. Bu olumsuz sonuçların yanı sıra kayıt dışı istihdamın işsizliği azaltması, iç ve dış piyasalarda rekabet gücünü artırması gibi birkaç olumlu sonucundan bahsetmek de mümkündür. Ancak, sürekli kayıt dışı istihdamla beraber yaşayan ekonomilerin karşılaştıkları olumsuz sonuçların büyüklüğü olumlu sonuçların çok üstünde olmaktadır (Sarica, 2006, s.72).

Kayıt dışı istihdam kısa dönemde çoğunlukla üretimde artış meydana getirmektedir. Ayrıca üretim maliyetlerini ve işsizliği de düşürmektedir. Kısa dönemde ekonomi üzerinde olumlu etkilere yol açsa da uzun vadede kayıt dışı istihdamın iktisadi kalkınmaya etkisi olumsuz olmaktadır (Aydın, 2013, s. 789).

Kayıt dışı istihdamın sebep olduğu olumsuz etkileri işveren, işçi ve devlet açısından incelemek gerekmektedir. İşçinin perspektifinden bakıldığında, kayıt dışı çalışma; iş kazası veya meslek hastalığı durumlarında, hastalık ya da doğum gibi durumlarda rapor ve doğum yardımı gibi haklardan yoksun kalmalarına neden olmaktadır. Yine çalışanların ölüm, yaşlılık ya da maluliyet durumlarında gelir veya aylık haklarından yararlanamamasına sebep olmaktadır. Kayıt dışı istihdam kişilerin güvencesiz olarak hayat sürmelerine sebep olmakla birlikte gelecekleri garanti altında olmayan bir topluma sebep olmaktadır (Dam vd., 2018, s.303).

Kayıt dışı ekonomik faaliyetlere katılım, bireyler, kayıtlı ekonomi ve toplum için birçok potansiyel olumsuz sonuca sahiptir. Vergi kaybından dolayı kamu gelirleri azalmakta ve temel kamu hizmetlerinin görülmesi için yeteri ölçüde kaynak bulunamamaktadır. Kayıt dışı istihdam kötü çalışma koşullarının yaygınlaşmasına, kayıtlı işletmeler için haksız rekabete, sendikaların ve toplu pazarlığın zayıflamasına neden olmaktadır (Webb, McQuaid, & Rand, 2020, s. 1013).

Kayıt dışı istihdamın başlıca olumsuz etkilerinden birisi kamu gelirlerini azaltmasıdır. Kayıt dışı istihdamda yer alan bireylerden kamu herhangi bir prim veya vergi toplayamamakta ya da ücretleri eksik bildirilenlerin prim ve vergilerini olması gerekenden daha az toplamaktadır (Sarica, 2006, s.24). Kayıt dışı istihdamın ekonomik ve toplumsal etkilerinin yanı sıra, asıl büyük kaybı kayıt dışı çalışan bireyler yaşamaktadır. Bu tür istihdamın en önemli sonucu, çalışanların sosyal güvenlik olanaklarından yoksun olmalarıdır (Kamalıoğlu, 2004, s.64).

Haksız rekabet, kayıt dışı istihdamın bir diğer olumsuz sonucudur. Kayıt dışı faaliyet gösterenler kayıtlı firmaların aleyhine, rekabeti olumsuz etkilemekte ve kayıtlı işletmeler cezalandırılmış olmaktadır. Resmi işletme sahipleri, sundukları hizmetlere bağlı olarak kayıt dışı faaliyet gösteren işletmelere kıyasla daha yüksek işletme giderleri ile karşılaşabilirler. Küreselleşme ile artan rekabet sebebiyle maliyetleri düşürmek eğilimi kayıt dışı istihdama yönelişi teşvik etmektedir (Güloğlu, vd. 2003, s. 59).

Son yıllarda teknolojinin gelişmesi ile birlikte ülkeler arasındaki mal alışverişi hızlanarak ulusal ve uluslararası piyasalarda rekabet artmıştır. Teknolojiden yararlanan işletmelerin maliyetlerini düşerken, farklı nedenlerle teknolojinin gerisinde kalan işletmeler ayakta kalabilmek adına kayıt dışına yönelmektedirler. İş gücü ağırlıklı işletmeler, teknoloji ağırlıklı işletmelerle rekabet edebilmek için iş gücü üzerinden ödenen vergiler, sigorta ve diğer kamu yükümlülüklerini minimize etmek amacıyla kayıt dışı istihdama yönelmektedirler. Özellikle ihracata yönelik üretim yapan sektörler, yatırımlarını vergi ve ücret yüklerinin daha düşük olduğu ülkelere kaydırmışlardır. Kayıt dışı istihdama yönelen işletmeler maliyetlerini düşürdükleri için ağırlıklı olarak teknoloji ile üretim yapan firmalara karşı rekabet gücü kazanmakta ve dış piyasalarda kendine yer bulmaktadır. Küçük firmaların büyük firmalarla rekabet edebilmeleri için ya maliyetlerinin düşük olması ya da kârlarını yüksek tutmaları gerektiğinden; kârlarını yüksek tutamayan işletmeler işçi maliyetlerini azaltmak adına kayıt dışı işçi istihdam ederek, büyük firmalarla yurt içi ve yurt dışında rekabet etme imkânı yakalamaktadırlar (Şen, 2014, s. 56).

Yüksek kayıt dışılığına sahip hükümetler, kayıt dışı ekonominin büyümesini engellemek için vergi oranlarını artırarak gelirlerini dengelemeye çalışsa da, bu adım kayıt dışı ekonominin daha da genişlemesine yol açabilmektedir. Bu ekonomilerin resmi istatistikleri güvenilir olmadığı için bilgiye dayalı politikaların formüle edilmesi zorlaşmaktadır. Böyle bir durumda, mülkiyet haklarının korunması ve kredi piyasalarına erişim gibi konularda sorunlar ortaya çıkar ve ekonomik büyüme gerçekleşmez (Singh, Jain-Chandra, & Mohommad, 2012, s. 3).

Kayıt dışı istihdamın belirlenmesi ve boyutunun ölçümü oldukça güçtür. Kayıt dışı istihdam göstergelere girmemiş olması veya göstergelerde gizli olması sebebiyle, resmi ve ekonomik göstergelerin eksik ve sağlıklı olmasına, ekonomik göstergelere karşı güvensizlik oluşmasına, istatistiklerin yanlış sonuçlar vermesine ve ekonomik durumun hatalı analiz edilmesine sebep olmaktadır. Bunun sonucu olarak yönetimin planlama safhasında sorunu çözmek adına gerekli olan hedeflerin belirlenmesi ve kaynakların verimli kullanımı için gereken tedbirlerin alınmasında sapmalar meydana gelmesine sebep olmaktadır (Karan, 2006, s. 65).

İKİNCİ BÖLÜM

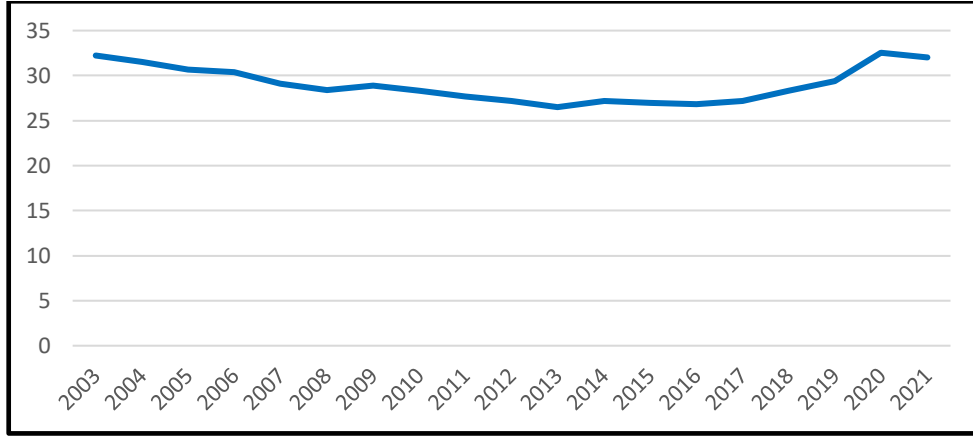
Türkiye’de Kayıt Dışı Kadın İstihdamı ve Ekonomik Büyüme

Türkiye’de Kayıt Dışı Ekonomi

Dünyanın birçok ülkesinde olduğu gibi ülkemizde de kayıt dışı istihdam ve kayıt dışı ekonomi son derece yaygın bir sosyo-ekonomik problem olarak karşımıza çıkmaktadır. Kayıt dışı ekonomi doğurduğu sorunlar ve sebepleri itibariyle çeşitli olumsuz etkilere sahip olan ciddi bir olgudur. Bu olgunun oluşmasında geçmişten günümüze kadar uygulanan ekonomi politikaları, yıllar itibari ile gerçekleşen ekonomik krizler, ülkenin yapısal sorunları, yüksek seyreden enflasyon oranları ve son zamanlarda meydana gelen göç olayları; tüm dünya ülkelerinde olduğu gibi ülkemizde de böyle bir yapının oluşmasına zemin hazırlamıştır.

Türkiye’de kayıt dışı ekonomi 1980’li yıllarla gözlenmeye başlayan bir olgudur. Demografik geçiş, kırsaldan kente göçler, özellikle işsizlik oranlarındaki artış ve iktisadi reformların yetersizliği gibi unsurlar kayıt dışı ekonominin büyümesine katkıda bulunmuştur. Türkiye 1950’den sonra önemli ama kalıcı olmayan bir büyüme dönemine girmiştir. Bu da yoğun bir iç göç yaratmıştır. 1960’larda ve 1970’lerde ithal ikameci politikalar nedeniyle başarılı üretim, bu göçün arkasındaki en büyük güç olmuştur. Kırsal bölgelerden gelen eğitimsiz insanlar, şehirlerdeki imalat fabrikalarında tatmin edici işler bulabilmiştir. Ancak 1980’lerden sonra üretim o kadar başarılı olamamıştır (Kurt, 2022, s. 54).

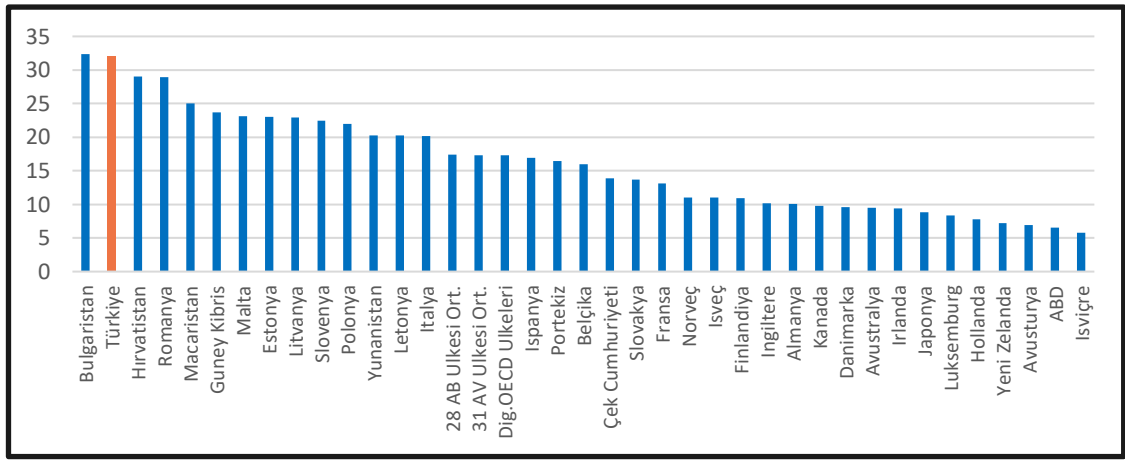
Ülkemizde kayıt dışı ekonomi 1990’li yıllarda 1970’li yıllara göre daha fazla artış göstermiştir. Kayıt dışı ekonomide görülen bu yükselmenin sebepleri araştırıldığında; 1970’lerin ikinci yarısında ekonomide yaşanan sıkıntıların ardından uygulanan ekonomik politikalar, 1980’lerde bütçe açıklarında sürekli artış ve bunun sonucunda finansman için iç ve dış borçlanmaya başvurulması sonucunda ekonominin 1990’larda borç kısır döngüsüne girmesi bir dizi sorunlar doğurmuştur. Bir taraftan iç borç dengesinin sağlanması diğer taraftan da dış borç dengesinin sağlanabilmesi amacıyla sürdürülen düşük kur, yüksek faiz rejimi neticesine 1990’larda ekonomide istikrarsızlıklar ve krizlere sebep olması kayıt dışılığa daha fazla itmiştir. 2000 yılında ekonomide tekrar yaşanan kriz ise kayıt dışı ekonominin boyutunun en yüksek orana ulaşmasına neden olmuştur (Kanlı, 2007, s. 85-86).

Kaynak: Schneider, 2016, s.49; Schneider, 2021.

Şekil 1. Türkiye’de kayıt dışı ekonominin 2003-2021 yılları arasındaki değişimi.

Türkiye’de kayıt dışılığın yıllar itibari ile görünümü Şekil 1’de verilmiştir. Ülkemizde kayıt dışı ekonominin sıçrama gösterdiği yıllara bakılacak olursa kayıt dışılıktaki artışların genellikle ekonomik istikrarsızlıkların yaşandığı yıllar ve sonrası olduğu görülmektedir. Ekonomik krizin görüldüğü yıllarda hem ücretlerin hem de kârların gerilediği, devletçe yapılan denetimlerin ise daha gevşek olduğu zamanlar olduğu gözlenmiştir. Bu nedenle kriz dönemlerinde, iş sahiplerinin firmalarını ayakta tutabilmek, çalışanların ise yükselen enflasyonun karşısında satın alma gücündeki kaybı telafi edebilmek adına gösterdikleri çaba, bir yandan enformel ekonominin diğer yandan da beyan dışı ekonominin genişlemesi sebebiyle kayıt dışı ekonominin yükselmesine sebep olmuştur. Kayıt dışı ekonominin GSYH içerisindeki oranı 2003 yılında %32,2 seviyesinde iken bu oran 2008-2009 resesyon dönemine kadar azalan bir seyir izlemiştir. Daha sonra bu oran 2008 yılında artış göstererek kriz sonrası azalma eğilimine geçmiş 2010 yılında %28,3’e inmiştir. 2013 yılında %26,5 ile en düşük değere ulaşan kayıt dışı ekonomi devam eden yıllarda dalgalı bir seyir izlemiştir. 2017 yılından itibaren ise sürekli artış gösteren bu oranlar Covid-19 salgının etkisi ile son yirmi yılın en yüksek düzeyine ulaşarak 2020 yılında %32,54’e yükselmiştir.

Kaynak: Scheineder, 2021.

Şekil 2. 2021 yılında Türkiye ve seçilmiş diğer ülkelerin kayıt dışı ekonomilerinin GSYH içindeki payı (%).

Türkiye ve seçilmiş diğer ülkelerin 2021 yılına ait kayıt dışı ekonomilerinin gösterildiği Şekil 2'ye bakıldığında Türkiye'de kayıt dışı ekonominin GSYH içindeki payının OECD ve Avrupa ülkeleri ortalamalarına göre yüksek olduğu görülmektedir. Türkiye'de kayıt dışılığın bu denli yüksek olmasının sebepleri olarak serbest piyasa ekonomilerine uyum sağlayamama ve vergilendirme sistemindeki sorunlar gösterilebilmektedir.

Türkiye'de Kayıt Dışı İstihdam

Geçmişten bugüne süregelen ve özellikle az gelişmiş veya gelişmekte olan ülkelere daha yaygın olan kayıt dışı istihdam, tüm ülkeler için çözülmesi gereken kritik bir sorundur. Ülkelerin ekonomik ve sosyal gelişmişlik seviyelerine göre farklılık gösteren kayıt dışı istihdam, genel olarak incelendiğinde sorunun altında yatan nedenlerin başında enflasyon, kırdan kente göç, işsizlik gibi genellikle ekonomik ve sosyal-kültürel sebepler yatmaktadır. (Erdal, 2019, s.227).

1973 Petrol Krizi'nin ardından özellikle gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelere yüksek enflasyon ve işsizliğe bağlı olarak ekonomik durgunluk yaşanması, çalışma hayatındaki zorlukların bir sonucu olarak küresel düzeyde kayıt dışı istihdamın artmasına yol açmıştır. Kayıt dışı istihdamın bu denli yaygınlaşması sadece yüksek işsizlik ve yüksek enflasyon gibi unsurlara bağlı olarak kalmamış 1980'li yıllar sonrasında küreselleşme sürecinde artan uluslararası rekabet ve neo-liberal politikaların benimsenmesi ile devletin işveren rolünün azalması ve dış göçler sebepli kaçak işçilik gibi sosyal ve ekonomik değişkenler ile birlikte farklı bir boyuta evrilmiştir (Mahiroğlu, 2017, s.548). Sonuç olarak iki milyar insan, beraberindeki güvenlik açıkları ve risklerle birlikte kayıt dışı istihdamda yer almaktadır. Bu

rakam, küresel işgücünün %60'ı ve tüm küçük ve orta ölçekli işletmelerin %90'ı anlamına gelmektedir (Etim, & Daramola, 2020, s. 1).

Ülkemizde yaşanan yoksulluk ve işsizlik gibi ekonomik ve sosyal problemler kayıt dışı istihdamın en önemli sebepleri olarak sayılabilir. Özellikle 1980'lerden sonra kayıt dışı istihdam, Türkiye ekonomisi için yapısal bir problem haline gelmiştir. Ülkemizde kayıt dışı istihdamın önemi son yıllarda sosyal güvenlik açıklarının bütçe üzerindeki yükünün artması ve nüfusun yaşlanması gibi nedenlerle birlikte daha fazla gündeme gelerek tartışılmaya başlanmıştır. Türkiye'de yaşayan vatandaşlar hayatlarını idame ettirebilmek ve belirli yaşam standartlarına sahip olabilmek için gelirlerini arttırmak istemektedir. Bu isteklerini karşılayabilmek adına ya güvencesiz işlerde istihdamı ya da ikinci bir işte kayıt dışı çalışmayı ekonomik piyasa koşulları içinde kabul etmektedirler.

Ülkemizde, kayıt dışı istihdamdaki dinamikler işgücü arzı ve talebinin birlikte etkilediği bir yapıya sahiptir. İşgücü arzı, kırsaldan kente göç eden niteliksiz işgücünün kamu sektöründeki istihdamın yetersizliği sebebiyle işsiz kalmamak adına düşük ücret düzeyini kabul ederek kayıt dışı çalışmaya yönelmesine sebep olmuştur. İşveren tarafından bakıldığında işgücü talebi küresel pazarlardaki fiyatlarla rekabet edebilmek adına işçilerin kayıt dışı olarak çalıştırılarak ürün maliyetini aşağı çekmeye zorlayarak işvereni kayıt dışı istihdama yönleltmiştir. Ülkemizde kayıt dışı istihdamın bir diğer nedeni ise yüksek eğitilmiş bireylerin yeterli sayıda vasıflı işgücünün olmamasıdır. İşverenler bu durumda düşük verimlilik karşısında yüksek maliyetlere katlanmayı kabul etmek istememektedir. İşçiler, işsiz kalma korkusu ile işverenler karşısında pazarlık yapma güçlerini kaybetmelerinden dolayı kayıt dışı çalışmaya yönelmektedir (Erdal, 2019, s.233).

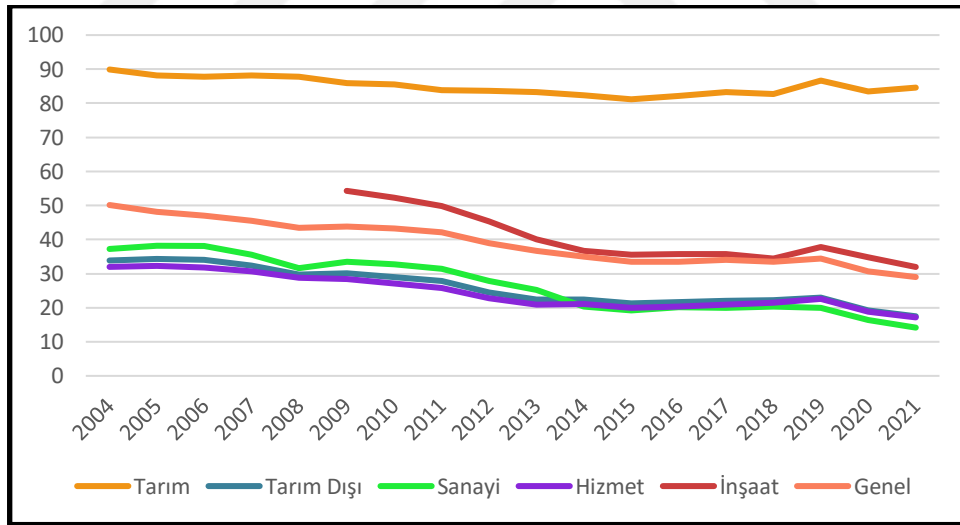
Ülkemizde son yıllarda yaşanan gelir dağılımındaki eşitsizlik, enflasyon, istihdamın hizmet ve tarım sektörüne bağlı olması, spekülasyon kazançların fazla olması ve küçük işletmelerin bütün sektörlerde yaygın olması kayıt dışılık boyutunu belirleyen unsurlar olarak karşımıza çıkmaktadır (Arslanoğlu, 2013, s. 70). Özellikle ekonomik krizin olduğu dönemlerde artış gösteren kayıt dışı istihdam faaliyeti geçici ve olağan dışı bir istihdam şekli olarak ilgili dönem için normal karşılanabilmektedir. Ancak gelişmekte olan ülkeler gibi Türkiye'de de aslında kısa vadeli olması gereken bir durum yapısal bir soruna dönüşmüştür (Aydın, 2013, s.783).

Ülkemizde kayıt dışılık iki önemli başlıkta incelenebilir. İlki kişinin kendi talebi ile kayıt dışı olarak çalışmasıdır. Buna göre çiftçi, sanayici, esnaf, tüccar veya serbest meslek erbabı kendi isteği ile kayıt dışı olarak çalışmak isteyebilmektedir. Dul ve yetim aylığı alarak bir işte çalışanlar ile emeklilik sonrası herhangi bir işte çalışanlar bu konuda en sık karşılaşılan

örneklerdir. İkinci senaryoda ise, bireyin kısmen ya da tamamen kendi isteği dışında işveren tarafından kayıt dışı olarak istihdam edilmesi söz konusudur. Bu durumda, çalışanlar ya kayıt dışı çalıştırıldıklarının farkında değildir ya da işsiz kalma korkusuyla kayıt dışı çalıştıklarının bilincindedir ancak itiraz etme şansı bulamamaktadırlar (Yereli, & Karadeniz, 2004, s.1)

Kamu kuruluşlarına çalıştıklarına dair herhangi bir bildirimde bulunmayanlar genellikle kayıt dışı istihdamın en çok rastlanılan durumudur. Ülkemizde çalışmalarını ücret ve/veya gün olarak bildirmeyen kişilerin çoğu gelir vergisi muafiyeti içinde olan, tarım sektöründe çalışan, kayıtlı çalıştığı halde ek işte çalışan, kaçak yollarla ülkeye giriş yapmış yabancılar veya emekli, kadın ve çocuk işçilerden oluşan kayıt dışı çalışanlardır. Bahsedilen bu kişilerin bir kısmı kendi isteğiyle kayıt dışı çalışmayı tercih ederken diğer kısmı çalışmalarının eksik bildirilmesinden haberdar değildir (Sadık, 2021, s. 61).

Türkiye'de, yukarıda bahsedilen gelişmelere paralel olarak, 1980'lerin sonrasında kayıt dışı istihdam olgusu artmış ve 1990'ların ortalarına kadar %50 seviyelerine ulaşmıştır. Bu oran, 2000'lerin başlarına kadar istikrarını sürdürmüştür. Alınan önlemler sayesinde %50 gibi yüksek seviyede kayıt dışı istihdam oranı, 2008'de %43'lere; 2015'te ise %33'lere kadar gerilemiştir (Mahiroğlu, 2017, s.548).

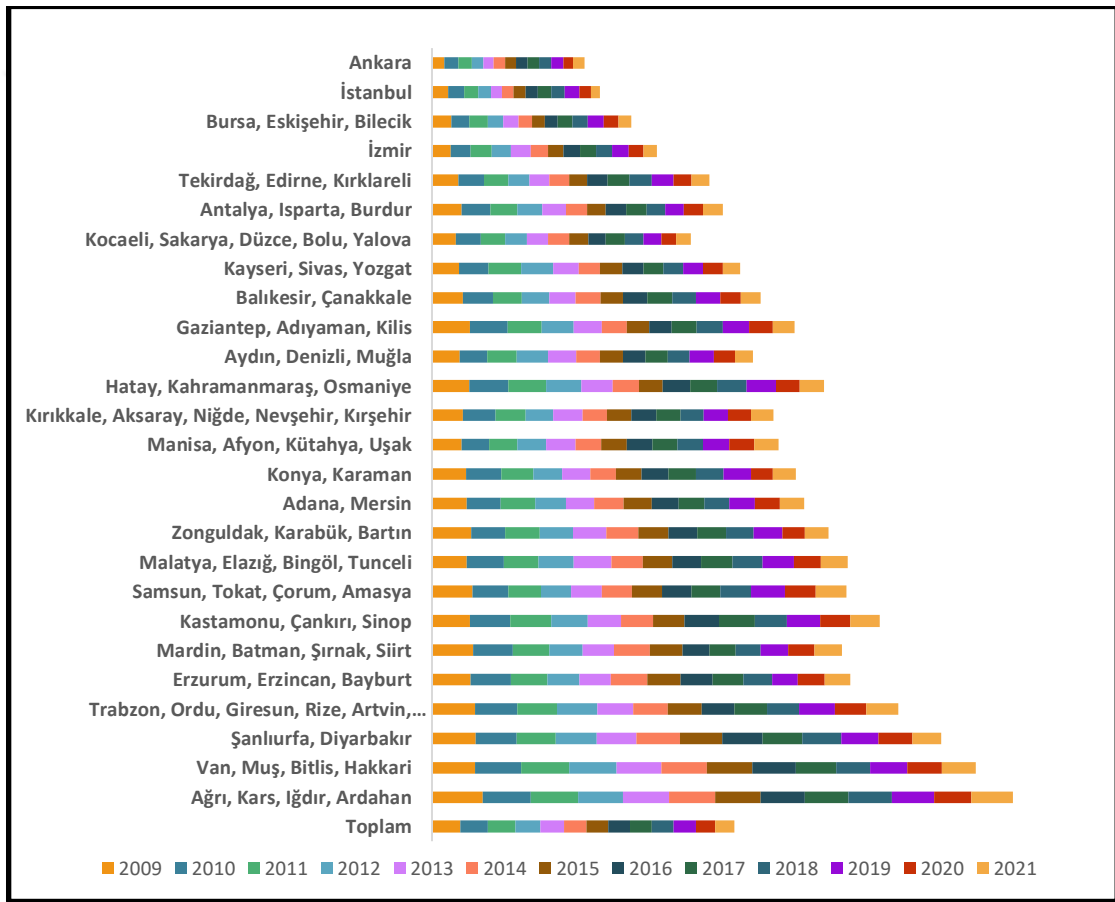
Kaynak: http://eski.sgk.gov.tr/wps/portal/sgk/tr/calisan/kayitdisi_istihdam/kayitdisi_istihdam_oranlari

Şekil 3. Türkiye'de kayıt dışı istihdamın sektörel dağılımı (2004-2021).

Türkiye'de 2004-2021 yılları arasında kayıt dışı istihdamın sektörel ve genel dağılımı Şekil 3'te verilmiştir. Türkiye'deki kayıt dışı istihdam oranı, 2004 yılında toplam istihdamın %50,14'ünü oluştururken, 2018'de %33'e düşmüş, ardından 2019'da 2018 mali çalkantıları nedeniyle %34'e yükselmiştir. 2021 yılında ise bu oran %29'a gerilemiştir. Sektörel açıdan bakıldığında kayıt dışılığın en fazla tarım ve inşaat sektörlerinde olduğu görülmektedir. Kayıt dışı istihdamın 2021 yılı sektörel dağılım oranları ise şu şekildedir; tarımda %84, tarım dışı

sektörde %17, sanayi sektöründe %14, hizmetler sektöründe %17 ve inşaat sektöründe ise %32'dir.

Türkiye’de kayıt dışı istihdam oranı yıllar itibari ile her ne kadar azalma eğilimi göstermiş olsa da söz konusu sorun hala yüksek seviyededir ve yapısal istihdam sorunu olarak kabul görmektedir. Kayıt dışı istihdam oranlarının ülkemizde bu denli yüksek boyutlara varmasında özellikle küreselleşme sürecinin sebebiyle oluşan uluslararası "acımasız rekabet", %1'leri aşan nüfus artış hızı, %10'lara varan işsizlik oranı, 1984'ten sonra kamuya ait bazı işletmelerin özelleştirilmesi, kayıt dışı istihdama elverişli olan 1-10 işçi çalıştıran işletmelerin toplam işletmeler içindeki oranının yüksek olması ve iç göçlerin sürmesi gibi sebeplerin etkili olduğu görülmüştür (Mahiroğlu, 2017, s.548).

Kaynak: http://eski.sgk.gov.tr/wps/portal/sgk/tr/calisan/kayitdisi_istihdam/kayitdisi_istihdam_oranlari

Şekil 4. Türkiye’de kayıt dışı istihdamın 26 adet Düzey 2 bölgesindeki dağılımı (2009-2021).

Pandemi ise Türkiye’de yüksek işsizlik, düşük işgücü katılımı ve yaygın kayıt dışılıkla ilgili yapısal zorlukları daha da kötüleştirmiştir. Kriz, fiziksel mesafenin uygulanmasının zor olduğu emek ve temas yoğun faaliyetlerde yoğunlaştığı için en çok kayıt dışı sektör çalışanlarını ve serbest meslek sahiplerini vurmuştur. Ayrıca kayıt dışı çalışanlar istihdamla ilgili sosyal güvenlik ağlarından da dışlanmıştır. Son yıllarda kaliteli işler yaratma konusunda ilerleme

kaydedilmesine ve beraberinde refahta büyük kazanımlar elde edilmesine rağmen, zorluklar devam etmiştir. Hem 2018 mali çalkantısından hem de COVID-19 şokundan sonra iş sayısı güçlü bir şekilde azalmıştır. Yüksek yasal istihdam maliyetleri ise kayıt dışılığı teşvik etmektedir (OECD, 2021, s. 9).

Türkiye’de kayıt dışı istihdamın 26 adet Düzey 2 bölgesindeki 2009-2021 yılları arasındaki dağılımı Şekil 3’te verilmiştir. Yıllar itibari ile Türkiye’de kayıt dışı istihdamın gelişmişlik düzeyi düşük olan TRA2 (Ağrı, Kars, Iğdır, Ardahan) bölgesinde yüksek olduğu, 2009 yılında %78 iken 2021’de bu oran %65’e gerilediği görülmektedir. Gelişmişlik düzeyi yüksek olan TR10 (İstanbul) bölgesinde ise kayıt dışı istihdamın en düşük seviyede olduğu, 2009 yılında %25 iken 2021 yılında bu oranın %13’e düştüğü görülmektedir. Diğer bölgelerde de yıllar itibari ile azalma eğiliminde olan kayıt dışı istihdam halen ciddi boyutlardadır.

Türkiye’de kayıt dışı istihdam ile mücadele yöntemleri.

Kayıt dışı ekonominin hem ülke hem de bireylerin ekonomileri için olumsuzluklara sebep olması nedeniyle Türkiye’de kayıt dışılığı azaltmaya yönelik önlemler alınmaktadır. Özellikle 2000 yılı sonrası Türkiye’de kayıt dışılığın azaltılmasına yönelik birçok çalışma yapılmıştır. Türkiye’de kayıt dışılıkla mücadele kamu ve özel sektör kuruluşları tarafından birçok alanda yürütülmektedir. Mücadele politikaları, özellikle kayıt dışı faaliyetlerin vergilendirilmesini, kayıt dışılığın cezalandırılmasını, kayıtlılığın özendirilmesi ve kayıt dışı ekonomiye bağımlı nüfusların örgütlenmesini içermektedir. (Kurt, 2022, s.60). Bu bağlamda kayıt dışı istihdamla mücadele etmek için yapılan başlıca düzenlemelerden birisi sosyal güvenlik sisteminde var olan çok başlılığın giderilmesidir. Ülkemizde 20.05.2006 tarihli ve 5502 sayılı Kanun kapsamında tüm sosyal güvenlik kurumları (SSK, BAĞ-KUR, Emekli Sandığı) aynı çatı altında toplanarak “Sosyal Güvenlik Kurumu Başkanlığı” (SGK) kurulmuştur. Bu reform sayesinde sigorta hak ve yükümlülükleri eşitlenerek mali olarak sürdürülebilir yalnızca bir sağlık, sigorta ve emeklilik sisteminin kurulması öngörülmüştür (Karaca, & Kaleli, 2019, s. 776-777).

4 Ekim 2006’da yayınlanan Başbakanlık Genelgesi ile yürürlüğe giren ve kayıt dışılığın işgücü piyasasına yönelik bir denetim projesi olan “Kayıt Dışı İstihdamla Mücadele (KADİM) Projesi” yoğun denetim ve bilgilendirici eğitici çabaları ile kayıt dışı istihdamın fazla olduğu sektörlere yönelik kapsamlı proje olarak ortaya çıkmıştır. Bu proje ile özellikle yabancı kaçak işçi istihdamını ve kayıt dışı istihdamı önlemeyi amaçlamaktadır. Proje kapsamında yer alan faaliyetler: Bilgilendirme ve bilinçlendirme faaliyetleri, Mevzuat değişiklikleri, Etkin denetim

ve Bürokratik engellerin kaldırılması, olmak üzere dört ana alanda gruplanmıştır (Erdinç, 2016, s. 45).

Hükümetin kayıt dışı çalışmayla mücadelede 2007-2013 için dokuzuncu kalkınma planının öngördüğü çerçevede, Yüksek Planlama Kurulu tarafından yayınlanan hükümetin 2008 Yıllık Programı, kayıt dışı çalışmayı ele almak için bir strateji ve eylem planı hazırlamıştır. Bu hazırlık, çok çeşitli kamu kurumlarının katkılarıyla vergi idaresi tarafından yürütülmüştür. Şubat 2009'da eylem planı bir başbakanlık genelgesi olarak yayınlanmıştır. Bu genelge, gelir idaresini kayıt dışı çalışmaya karşı mücadele stratejisini geliştirmekten sorumlu baş otorite olarak belirlemiştir. Maliye Bakanlığı (Yeni adıyla Hazine ve Maliye Bakanlığı), Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı (ÇSGB), Kalkınma Bakanlığı (Yeni adıyla Strateji ve Bütçe Başkanlığı), Hazine Müsteşarlığı, Gümrük Müsteşarlığı, Sosyal Güvenlik Kurumu (SGK), Enerji Piyasası Düzenleme Kurumu (EPDK), Tütün, Tütün Mamulleri ve İçki Piyasası Düzenleme Kurumu (TAPDK) (Yeni adıyla Tütün ve Alkol Dairesi Başkanlığı) ve Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu (BDDK) gibi diğer departmanlar işbirliği için belirlenmiş kurumlardır (Williams, Baric, Renooy, & Renooy, 2013, s. 16)

2010 yılında hayata geçirilen SGK tarafından tasarlanan "Kayıtlı İstihdamın Yenilikçi Yollarla Teşviki Operasyonu (KİT-UP 1) Projesi," kayıtlı istihdamın teşvik edilmesi ve kayıt dışı istihdamın yol açtığı sorunların çözülmesi hedefiyle oluşturulmuştur. Projede ilgili kurum ve kuruluşlar ve sivil toplum örgütlerinin koordineli olarak geliştirilen stratejilerle kayıt dışı istihdamla mücadelede toplumsal farkındalığın arttırılması amaçlanmıştır. 2012 yılı itibariyle sona eren proje ardından 2014 yılında Etkin Rehberlik ve Denetim Yolu ile Kayıtlı İstihdamın Teşviki (KİT-UP 2) Projesi uygulamaya geçirilmiştir. KİT-UP 2 kapsamında kabul edilen 39 proje Temmuz 2016 tarihinde uygulamaya konularak Ekim 2016 tarihinde proje tamamlanmıştır (İnal, 2019, s. 40)

Avrupa Birliği destekli kayıtlı kadın istihdamına yönelik bazı projeler geliştirilmiştir. Bu projelerden biri olan “Kayıtlı Kadın İstihdamının Desteklenmesi Projesi (WOMEN-UP)”, Sosyal Güvenlik Kurumu tarafından yürütülmekte olan ve Türkiye Cumhuriyeti ile Avrupa Birliği'nin ortak finanse ettiği bir mali destek uygulamasıdır. 17 Mayıs 2021 tarihinde başlayan projede ortalama 4.000 kadın işverene 20 ay boyunca her ay net asgâri ücret tutarı kadar hibe desteği verilmesi planlanmış ve kadın işverenleri teşvik edilerek kadınların işgücüne katılımının sağlanması amaçlanmıştır. Bu sayede çalışan kadınların kayıtlı istihdamı desteklenmiş ve kadınların istihdam edilebilirliklerini arttırarak yeni iş olanaklarının yaratılması ve mesleki becerilerinin artırılması amaçlanmıştır. Hibe desteği ile kadın

girişimciliğinin ve kayıtlı kadın istihdamının desteklenmesine katkı sağlanmışır (<https://www.sgkkadinistihdaminindesteklenmesi.org/>).

Türkiye’de Kadın İstihdamı

Kadınlar toplum içerisinde ön planda olmamasına rağmen toplumun ilerlemesinde önemli etkilere sahip olan bireylerdir. Bir ekonomideki gelişmişlik seviyesi o ülkenin üretim düzeyi ve beşerî sermayesine, dolayısıyla kadınların ekonomideki üretkenliğine ve etkinliğine de bağlıdır. Kadının iş dünyasında yer alması ekonomik ve toplumsal kalkınmanın sağlanması, insan ve insan emeğinin özgürleşmesinde büyük öneme sahiptir. Kadınların işgücünde yer almalarının ekonomik büyüme ve kalkınmaya olumlu etkilerinin yanı sıra gelir dağılımında adaletin sağlanması, üretimde kaynakların etkin kullanımında ve vergi gelirlerinin artmasında da olumlu etkileri bulunmaktadır (Çetingör, 2019, s. 4-5).

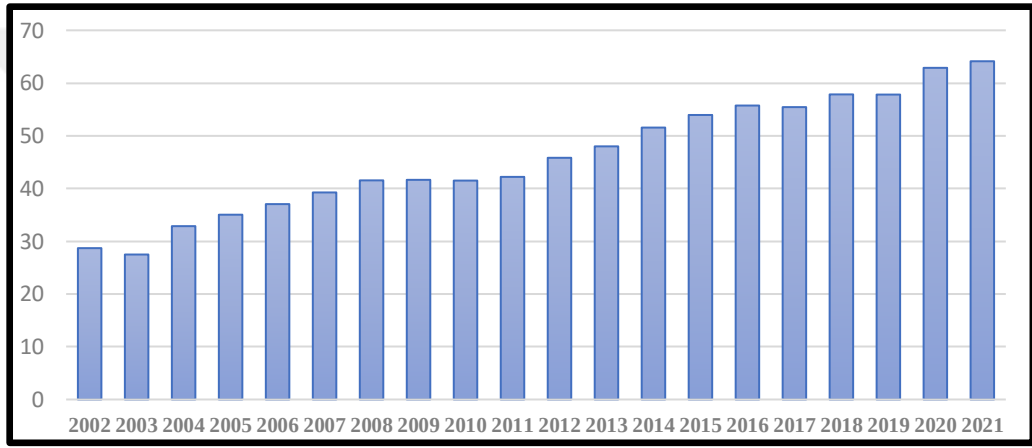
Bir ülkede çalışma çağında olup istihdam edilen veya işsiz olup iş arayışında olan kadınlar, kadın işgücü olarak adlandırılmaktadır. Şu anki dünya nüfusunun yaklaşık yarısı kadınlardan meydana gelmektedir. Kadınların ekonomik ve toplumsal kalkınmadan yararlanma düzeyleri ile ekonomik hayata yaptıkları katkı hiçbir zaman aynı olmamıştır. Ülkelerin gelişmişlik seviyeleriyle ilişkilendirilse de kadınların genelde erkeklere göre ikinci planda kaldığı bir gerçektir (Kocacık, & Gökkaya, 2005, s. 195).

Türkiye’de kentleşme ve küreselleşme süreçleri kadın istihdamını etkileyen iki temel süreçtir. Ülkemizde kadınların çalışma hayatına aktif olarak katılımı, 1950’lerde başlayan kırdan kente göçün beraberinde getirdiğı kentleşme süreciyle başlamıştır. Kırsal alandan göçüp, kentsel alana yerleşimin başladığı bu dönemde, hizmet sektöründe de yaşanan gelişme ile kadınlar, erkekler kadar olmasa da yeni iş imkânları elde ederek tarım dışı işgücüne katılmaya başlamışlardır (Kocacık, & Gökkaya, 2005, s. 196).

Özellikle, genelde köyden kente doğru yaşanan iç göç, 1950’li yıllar itibariyle kadınların işgücüne katılımındaki düşüşün temel nedeni olarak kabul edilmektedir. Zira kırsal kesimden kente göç eden, eğitim ve vasıf düzeyi düşük kadınlar açısından bu süreci değerlendirdiğimizde kadınların “*ev kadınlaşma*” (İlkaracan, 1998, s.286) sürecine girdikleri ya da çoğunlukla kayıt dışı sektörde istihdam olanağı bulabildikleri tablosuyla karşılaşmaktayız.

Diğer yandan 1950’lerde başlayan kentleşme süreciyle, toplumsal yapıda da ortaya çıkan değişim ve gelişmelerle birlikte kadının konumunda da farklılaşma yaşanmıştır. Öyle ki, kadın eğitim almaya, kendi konumunu fark etmeye yani bilinçlenmeye başlamıştır. Eğitim ve bilinç düzeyi yükselen kadınlar, başta hizmet sektörü olmak üzere uzmanlık isteyen işlerde çalışmaya başlayarak çalışma hayatına girmişlerdir.

Kadınların işgücüne katılımında belirtilen artış eğilimine rağmen, Türkiye'nin işgücü piyasalarındaki cinsiyet eşitsizliği (OECD, 2020) pandemiden olumsuz etkilenmiştir. Kadınların işgücüne katılım ve istihdam oranları, beceri uyumsuzlukları, yetersiz çocuk bakım hizmetleri, yetersiz doğum izni hakları (özellikle kayıt dışı sektörde) ve kültürel özellikler gibi çeşitli faktörleri yansıtarak, Türkiye'de OECD'nin en düşük kayıtlılık oranları olmaya devam etmektedir. COVID-19 pandemisi, hizmet sektörlerinde ve kayıt dışı istihdamda kadınları erkeklerden daha fazla etkilemiştir. Ülkemizde işgücünün Eylül 2019 ile Eylül 2020 arasında kadın işlerinde %5,2, erkeklerde ise %1,4 daraldığı gözlenmiştir. Kadınların toplam çalışma saatleri, bir yıl öncesine göre Eylül 2020'de %9,8, erkeklerde ise %5 düşmüştür. Ayrıca Eylül 2019 ile Eylül 2020 arasında çalışan erkeklerin ve kadınların ortalama çalışma saatleri sırasıyla %2,1 ve %2,2 azalmıştır (OECD, 2021, s.47).

Kaynak: TÜİK, <https://www.tuik.gov.tr>

Şekil 5. Türkiye'de kayıtlı kadın istihdamı (2002-2021).

Toplam nüfusun neredeyse yarısını oluşturan kadınların istihdamı ülkemizde oldukça düşüktür ancak Şekil 5'e bakıldığında kadınların 2002 yılında %26 olan çalışma hayatına katılım oranları 2021 yılında %64 olarak gerçekleşmiştir. Bu rakamlar kayıt dışılığın halen çok yüksek olduğunu göstermektedir.

Türkiye'de kadınların işgücüne katılımı sadece sınırlı değil aynı zamanda düzensiz ve korumasız istihdam biçimindedir. Eğitimsiz ve vasıfsız olan kadınlar tarımda ücretsiz aile işçisi, imalat sanayinde atölye işçisi veya serbest meslek sahibi olarak korumasız çalışmaktadır. Türkiye'de sosyal güvenlik sistemi kadınları düzensiz çalışmaya iten yapıdadır. Yarı zamanlı veya geçici işçileri de sosyal koruma sistemine dâhil etmek için son zamanlarda yapılan çeşitli düzenlemelere rağmen kadınlar yeterince sisteme dâhil olamamışlardır (Erdoğan, & Toksöz, 2013, s. 1).

Kayıt dışı kadın istihdamı.

Dünya genelinde kadın istihdamının büyük bir kısmı kayıt dışı ekonomidedir. Özellikle birçok düşük ve orta gelirli ülkede bu oranlar daha da artmaktadır. Verilerin mevcut olmadığı kayıt dışı tarım ekonomisi hesaba katılacak olursa bu cinsiyet farkının daha da büyük olması muhtemeldir (OrtizOspina, Tzvetkova, & Roser, 2018).

Tarım sektörü, özellikle düşük ve orta gelirli ülkelerde, kayıt dışı istihdamda çalışanların cinsiyet dağılımını etkileyebilecek önemli bir istihdam kaynağıdır. Kadınların tarım dışındaki kayıt dışı işgücüne katkısı, ülkeler ve bölgeler arasında karışık sonuçlar ortaya koymaktadır. Latin Amerika ve Karayipler'de kadınlar toplam kayıt dışı istihdamın (tarım hariç) % 41,4'ünü temsil ederken, tarım dikkate alındığında bu oran % 45,9 olmaktadır. Bu durum, tarım hariç tutulduğunda kadınların kayıt dışı istihdamın daha önemli bir bölümünü oluşturduğu El Salvador, Honduras ve Nikaragua gibi bazı Orta Amerika ülkelerinde geçerlidir. Benzer duruma Benin, Burkina Faso, Madagaskar ve Nijer gibi bazı Afrika ülkelerinde de rastlanmaktadır. Bazı Afrika, Asya ve Pasifik ile Avrupa ve Orta Asya ülkelerinde bunun tersi geçerlidir. Arnavutluk, Mısır, Nepal, Pakistan, Ruanda, Türkiye ve Zambiya'da kadınların kayıt dışı işgücüne katkısı, toplam istihdamdaki temsillerine kıyasla yüzde on puandan fazla azalmakta ve kadınların tarım sektöründe aşırı temsil edildiği görülmektedir (OECD, 2019, s. 133).

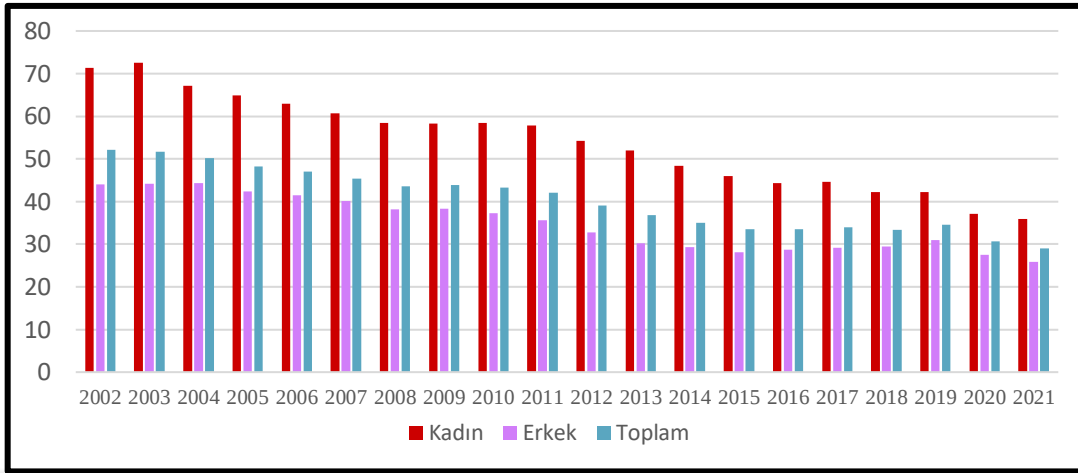
Kayıt dışılık toplumsal cinsiyet eşitsizliği ile yakından ilişkilidir. Düşük ve düşük orta gelirli üç ülkeden ikisinde kadınlar kayıt dışı istihdam edilmekte ve kayıt dışı istihdamın en güvencesiz ve düşük ücretli kategorilerinde yer almaktadır (Deléchat ve Medina, 2021, s. 2). Kadınlar, çeşitli nedenlerle erkeklere göre kayıt dışı sektörde daha fazla çalışma eğilimindedir. İşe gidiş gelişlerin zor veya güvensiz olması, yoksulluk ve ayrımcılık gibi faktörlerin tümü, kadınların işgücü piyasası sonuçlarını etkilemektedir (Kurt, 2022, s.66).

Türkiye’de kayıt dışı kadın istihdamı.

Kayıt dışı istihdam genel olarak bakıldığında büyük oranda kadın ve çocukları etkilemektedir. Formel sektörde kadınların haklarının korunmasına yönelik alınacak tedbirler maliyetli olduğu için kadınlar ayrımcılıkla karşı karşıya kalmaktadır. Bu nedenle kadınların enformel sektör istihdamında daha fazla yer aldıkları görülmektedir (Şenel, & Öçal, 2021, s.1213).

Kadınların kentlerde ev hanımı statüsünde enformel sektörü besledikleri, köylerde ise ücretsiz şekilde aile işçisi olarak evlerine gelir sağladığı görülmektedir. Kadınların büyük çoğunluğu formel sektörde çalışabilmek için yeterli beşerî sermayeye sahip olmadığı için evde

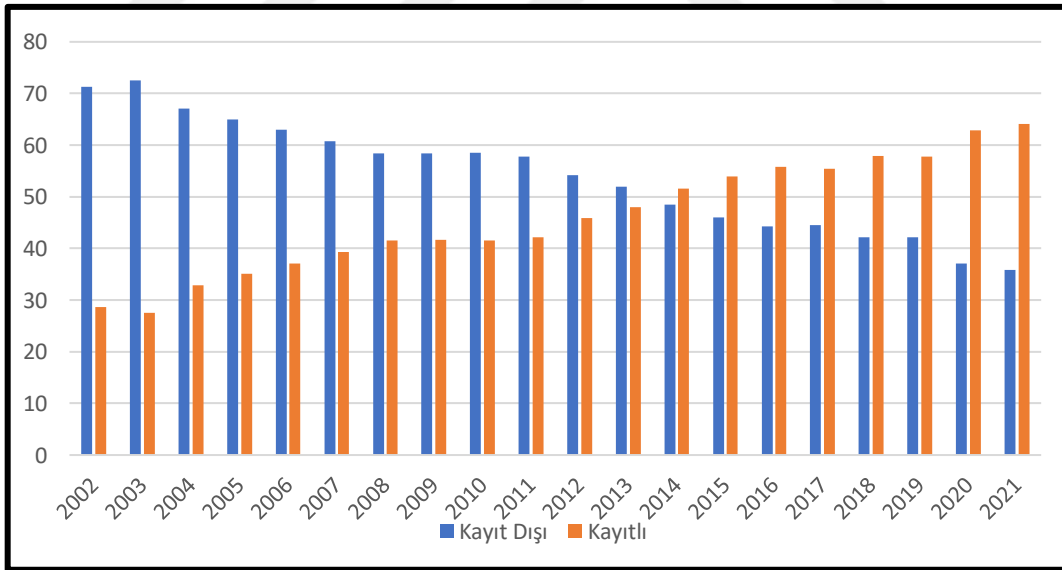
çalışmaktadır ve bu sebeple emek piyasasında kayıt dışı olarak yer almaktadırlar. Bu sebeple ev hanımlarının genellikle yarı zamanlı işlerde çalışmaları kayıt dışı istihdamı artırmaktadır (Özcan, 2018, s.25).

Kaynak: http://eski.sgk.gov.tr/wps/portal/sgk/tr/calisan/kayitdisi_istihdam/kayitdisi_istihdam_oranlari

Şekil 6. Türkiye'de kayıt dışı istihdamın cinsiyete göre dağılımı (2002-2021).

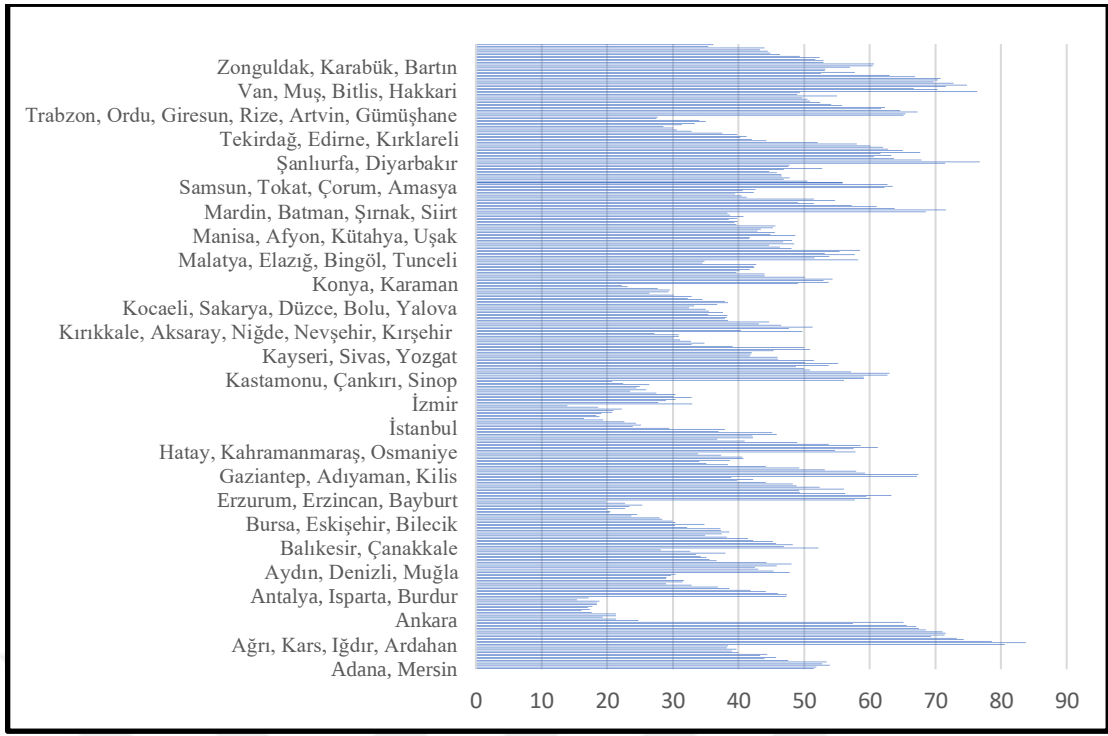
Ülkemizde kayıt dışı istihdamın cinsiyete göre dağılımını gösteren Şekil 6'da kadınların, kayıt dışı istihdamda erkeklerden daha fazla yer aldığı,

Kaynak: http://eski.sgk.gov.tr/wps/portal/sgk/tr/calisan/kayitdisi_istihdam/kayitdisi_istihdam_oranlari

Şekil 7. Türkiye'de kadınların istihdamda kayıtlılık oranları (2002-2021).

Şekil 7'de ise kadınların 2014 yılı itibari ile kayıtlı istihdamda daha fazla yer almaya başladıkları ve kayıt dışılığın azalma eğilimi gösterdiği görülmektedir. Kadınların kayıt dışı istihdamdaki oranı yıllar itibari ile azalma eğilimi gösterse de 2021'de %36 oranıyla halen yüksek ve ciddi boyuttadır.

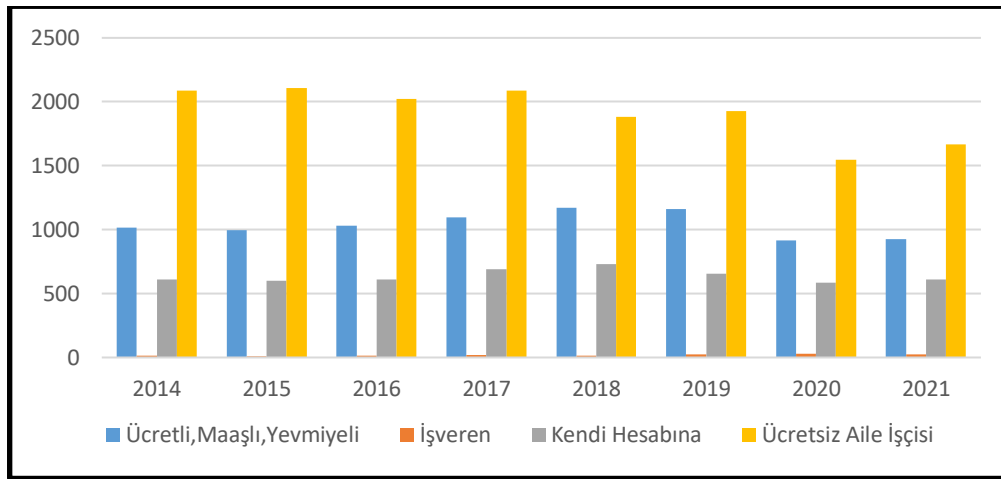

Kaynak: TÜİK, <https://www.tuik.gov.tr/>

Şekil 8. Türkiye’de kadınların kayıt dışı istihdamının Düzey 2 bölgelerine göre dağılımı (2007-2021).

Türkiye’de kayıt dışı kadın istihdamının 26 adet Düzey 2 bölgesindeki 2007-2021 yılları arasındaki dağılımına Şekil 7’de yer verilmiştir. Yıllar itibari ile Türkiye’de kayıt dışı kadın istihdamı en yüksek TRA2 (Ağrı, Kars, Iğdır, Ardahan) bölgesindedir.

Kadınların kayıt dışı istihdama katılmalarının birçok sebebi bulunmaktadır. Kadınların özellikle ucuz işgücü olarak görülmesi ve eğitim seviyesinin düşük olması sebebiyle kayıt dışı istihdama yönelimleri daha fazladır. Özellikle tarım sektörünün hizmet sektörüne doğru kayması sebebiyle kırdan kente göçen kadınların düşük ücretler karşılığında kayıt dışı istihdamın olduğu sektörlerde görev yaptığı görülmektedir (Çetinkaya, & Yıldırım, 2009, s. 75).

Kaynak: TÜİK, <https://www.tuik.gov.tr/>

Şekil 9. Türkiye’de kayıt dışı istihdamdaki kadınların işteki durumu (2014-2021).

Kayıt dışı istihdamdaki kadınların işteki durumlarının gösterildiği Şekil 9’da kayıt dışı ücretsiz aile işçiliğinde kadınların daha fazla yer aldığı gözlemlenmektedir.

Ülkemizin ataerkil yapısından kaynaklı kadınların evde hem anne hem de eş olarak üstlendikleri birçok sorumluluk ve yeterli eğitimi alamamaları sebebiyle çalışma hayatından dışlanmaktadır. Kadınlar istihdamda yer almak istemeleri halinde birçok engelle karşılaşmakta ve bu sebeple kayıt dışı olarak çalışmayı kabullenmek zorunda kalmaktadır. Kadınların kayıt dışı istihdama yönelmesinde ki diğer bir unsur ise yoksulluktur. Yoksul kadınlar, kayıt dışı istihdamın hem sebebi hem de sonucu olabilmektedir. Geliri olmayan kadınların düşük ücretler karşılığı zor ve ağır koşullarda kayıt dışı istihdam edilmeyi kabul ederek sosyal güvenlikten yoksun, işsizlik ve emeklilik ödemelerinden faydalanamaması nedeniyle yine yoksullukla karşılaşmaktadırlar (Ulutaş, 2009, s.29). Bu durumda olan yoksul kadınların kayıt dışı istihdamda daha çok yer aldıkları görünmekte ve bu durum kadınları daha çok yoksulluğa itmektedir.

İstihdamda olan kadınlar hem aile yaşamından hem de çalışma yaşamından kaynaklanan birçok sorunla karşı karşıya kalmaktadırlar. Hiç şüphesiz ki kadınların karşılaştıkları sorunlar onları, farklı boyutlarıyla derinden etkilemektedir. Bu sorunlar arasında gösterilen kadınların kayıt dışı istihdam edilmesi sorununun ise birçok nedeni bulunmaktadır. Kadınların kayıt dışı istihdam edilme nedenleri arasında; iş-aile yaşam çatışması ve ev işleri, kırdan kente göç, çocuk bakım sorunu ve yoksulluk gösterilebilmektedir. Aynı zamanda kadınların tarım sektöründen hizmet sektörüne yönelmeleri, eğitim seviyesinin düşük olması, gerekli niteliklere sahip olmama ve bu durumların yarattığı kadının ucuz işgücü olarak görülmesi kadınları kayıt dışı istihdama çekmektedir.

Özetle kadın istihdamının önündeki en büyük engelleri sayacak olursak cinsiyete dayalı ayrımcılık, ataerkil toplum yapısı, eğitim seviyesi, kadının toplum içindeki rolü gibi birçok neden sayılabilir. Günümüz Türkiye'sinde kadın istihdamının artırılmasına yönelik çalışmaların yoğunlaştığı görülmektedir. Bu hedefe ulaşmak için, kadınların resmi olarak istihdama dahil edilmeleri de büyük bir öneme sahiptir. Kadınların kayıt dışı istihdamının engellenebilmesi için mesleki ve eğitim yeterlilik seviyeleri artarken ve sosyal güvenlik imkânlarına sahip olma seviyesinin yükselmesi büyük önem taşımaktadır.

Kadınların kayıtlı olarak istihdam edilmeleri ve çalışma hayatı içinde yerinin artmasını sağlamak için devletlerin çeşitli önlemler alması gerekmektedir. Bu çerçevede kadınların mesleki eğitimle birlikte eğitim seviyelerinin artması, kadınların nitelikli işgücü haline gelmeleri, ayrıca bireysel ve sosyal olarak gelişimlerinin artırılabilmesi için eğitim seminerleri düzenlenmesi gerekmektedir.

Kadınların kayıt dışı olarak çalışmasının önüne geçmek için Türkiye'de kayıtlı istihdamı teşvik eden unsurların artırılması gerekir. Bu unsurlardan birisi de mali yüklerin hafifletilmesidir. Devlet, kadın çalışanların işveren üzerindeki mali yükünü azaltmak için teşvikler sağlamalıdır.

Kayıt Dışı Kadın İstihdamı İle İlgili Literatür.

Literatürde kayıt dışı kadın istihdamı çeşitli yönlerden ele alınmıştır. Bu bölümde Dünya'da ve Türkiye'de kayıt dışı kadın istihdamı ile ilgili bazı çalışmalara yer verilmiştir.

Lu (1992), Tayvan'daki evli kadınların kayıtlı ya da kayıt dışı istihdamda çalışma veya hiç çalışmama tercihlerini 1980 yılına ait Tayvan KAP (Knowledge, Attitudes, and Practice of Contraception) anket verileri ışığında çok terimli lojistik model ile incelemiştir. Bu doğrultuda çalışmada kadınların istihdama yönelik tercihlerini etkileyen, aile yapıları (aile ekonomisi, aile yaşam seviyesi, eşinin eğitim durumu gibi) ve işgücü piyasası koşulları üzerinde durulmuştur. Bulgular, kayıtlı ve kayıt dışı istihdam açısından evli kadınların çalışma tercihlerinin hem ailede hem de işgücü piyasasında cinsiyete göre iş bölümünün bir sonucu olduğunu göstermektedir. Özellikle kadınların ev içi sorumluluklarının fazla olması ve küçük çocuğa sahip olmalarının çalışmaları önündeki en büyük engel olduğu sonucuna varılmıştır.

Araştırmalar, özellikle kadınların çalışmalarının önünde en büyük engelin ev içi sorumluluklarının ve küçük çocuk sahibi olmalarının fazlalığı olduğunu göstermiştir. Karaaslan ve Özar (2001), çalışmalarında İstanbul'da işçi sınıfı nüfusunun çoğunlukta olduğu altı farklı mahallede yer alan 1.270 hane ve 5.634 kişiyi kapsayan 1996 anket verilerini kullanarak kayıtlı ve kayıt dışı sektörlerdeki istihdamı incelemişlerdir. Elde edilen bulgular neticesinde, kayıt dışı

sektörün istihdamda önemli bir yer tuttuğu, kayıtlı ve kayıt dışı sektörlerin cinsiyet kompozisyonunun İstanbul'un düşük gelirli mahallelerinde önemli bir farklılık göstermediği, düşük gelirli ailelerden gelen kadınların genellikle eğitim seviyelerinin düşük olduğu, kadınların mahallelerinde 'kadınlara uygun iş' varsa çalışma ihtimallerinin daha yüksek olduğu ayrıca erkek hane reisinin kazancının ailenin geçimine yetmediği durumlarda, özellikle erkek çocukların annelerinden çok erken yaşlarda aile bütçesine katkıda bulunmak için çalıştıkları tespit edilmiştir.

Kayhan (2005), İstanbul'daki kayıt dışılığı ve imalat sektöründeki kadınların çalışma şartlarını ele almıştır. En fazla göç alan il olması nedeniyle seçilen İstanbul'da 2004 yılı verileri ışığında elde edilen bulgular neticesinde, kadınların ücretli ve kayıt dışı istihdamda en yoğun olarak çalıştığı sektörün imalat sektörü olduğu saptanmıştır. Ücretli olarak istihdam edilen kadınların bu sektördeki oranı %40 iken, kayıt dışı istihdamda bu oranın %41,3 olduğu belirlenmiştir.

Ergüder (2006) kadın emeğinin enformel kesimde istihdamını ve kadın emeğine talepte yaşanan değişimi, Türkiye ölçeğinde ele almıştır. Türkiye'deki 2006 tekstil krizi bağlamında yapılan bir çalışmada, ekonomik kriz dönemlerinde kadın işgücünün esnek çalışma şekli olarak talep edilmesindeki nedenler incelenmiş; işgücü kalitesindeki düşüş, artan işsizlik nedeniyle eksik istihdamın çoğalması ve kadın emeğinin geçici ve düzensiz olmasının etkileri vurgulanmıştır. Çalışmada, tekstil sektöründeki krizin kayıt dışı ekonominin yol açtığı haksız rekabet koşullarını beslediği ve bu durumun çalışanlar için güvencesiz ve düşük ücretli bir çalışma yaşamına neden olduğu vurgulanmıştır.

Atineo (2006), Kenya'da kentsel kesimdeki kadınların işgücü piyasasına katılımını belirleyen faktörleri kayıt dışı sektör bazında ele almıştır. Çalışmada 1997 yılına ait veri seti kullanılarak çok terimli logit modeli uygulanmıştır. Regresyon analizi sonucunda; kadınların işgücü piyasasına katılımlarını belirleyen faktörlerin (yaş, eğitim seviyesi, hanehalkı reisi, arazi mülkiyeti, medeni durum) hiçbirisi, kayıt dışı sektöre katılımlarını belirlemede marjinal bir etkiye sahip olmadığı sonucuna varılmıştır. Bunun sebebi olarak ise kayıt dışı sektöre katılımın, açıklayıcı değişkenlerdeki değişikliklerin bir sonucu değil, diğer sektörlerdeki fırsat eksikliğinin artık bir sonucu olduğu belirtilmiştir.

Kümbetoğlu, User ve Akpınar (2010), Türkiye'de tekstil, gıda ve hizmet sektörlerinde çalışan kayıt dışı kadın işçilerin çalışma yaşamlarında ki temel sorunlarını incelemişlerdir. Bu doğrultuda İstanbul, Bursa, Kocaeli, Adapazarı ve Düzce illerinde 213 kadın işçi ile gerçekleştirilen saha araştırmasından elde edilen bulgular neticesinde kayıt dışı çalışan kadınların; yüksek düzeyde işten çıkarılma, resmi asgari ücretin altında ve düzensiz ödenen

ücret karşılığı çalıştırılma, uzun çalışma saatleri, işverenler tarafından kötü muameleye (cinsel taciz vb.) maruz kalma, zorlu ve sağlıksız çalışma koşulları gibi problemlerle karşı karşıya kaldıkları tespit edilmiştir.

Çetinkaya ve Yıldırım (2010), 2008 TÜİK verileri ile Türkiye’de kadınların kayıt dışı istihdamda ki durumlarını incelemişlerdir. Çalışmada ülkemizde istihdam edilen kadınların yarısından çoğunun kayıt dışı istihdamda yer aldıkları ve kırdaki istihdam edilen kadınların kayıt dışı çalışma oranlarının kentli kadınlardan daha çok olduğu sonucuna varılmıştır. Bu durumun nedenleri olarak kentte çalışan kadınların eğitim seviyesinin kırdaki çalışan kadınlardan daha fazla olması ve kırdaki çalışan kadınların neredeyse tamamının ücretsiz aile işçisi olarak sosyal güvencesiz çalışmaları gösterilmiştir. Çalışmada eğitim seviyesi arttıkça kadınların kayıtlı çalışma oranlarında paralel olarak artış gösterdiği ifade edilmiştir.

Metin (2011), kayıt dışı ekonomi, istihdam ve esneklik arasındaki ilişkiyi ve bunun kadın işgücü üzerindeki etkilerini ele aldığı çalışmasında Ankara Tuzluca’daki “Kozadan İpeğe Kadın Kooperatifi”nde ev-eksenli olarak çalışan toplam 10 kadın ile derinlemesine mülakat tekniği ile görüşme gerçekleştirmiştir. Yapılan görüşmeler sonucunda ev-eksenli çalışmanın kadınlar açısından birtakım olumsuzluklar barındırdığı, en temel problemin ise kadınların kayıt dışı istihdamı olduğu tespit edilmiştir. Ev-eksenli çalışan kadınların tümünün, düşük gelir grubunda yer alan, okuma yazma bilen, kırsaldan kente göç eden bireyler olduğu görülmüştür.

Karadeniz (2011), Türkiye’de atipik çalışma koşulları altında olan kadınların 2009 yılına ait Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK), Hane Halkı İşgücü Anketleri ve Hane Halkı Bütçe Anketleri verileri kullanılarak sosyal sigorta sistemi karşısındaki durumunu incelemiştir. Yapılan araştırmanın sonuçlarına göre, atipik çalışan kadınların büyük bir bölümünün düşük gelirli olduğu, kayıt dışı olarak istihdam edildiği ve sosyal sigorta programlarının atipik çalışan kadınları kapsamadığı ve yeterli koruma sağlayamadığı ortaya çıkmıştır.

Kayıt dışı sektörün Nijerya’nın kalkınmasında önemli katkıya sahip olduğunu ifade eden Fapohunda (2012), bu doğrultuda kayıt dışı sektörün çoğunluğunu oluşturan kadınların ulusal kalkınmaya katkılarını çalışmasına konu edinmiştir. 150 kadın ile yapılan saha araştırması ile toplanan veriler ışığında, kadınların uygun fiyatlı krediye, bilgiye, teknik tavsiyeye ve hizmetlere erişiminin olmamasının girişimlerini büyütmelemlerini engellediği ve bu da verimli istihdam yaratan faaliyetler üstlenmelerini zorlaştırdığı sonucuna ulaşılmıştır. Çalışmada ekonominin büyümesine optimum katkının sağlanabilmesi için hükümetin elverişli politikalar ve fiziksel koşullar sağlayarak kayıt dışı sektördeki kadınların teşvik etmesi ve güçlendirmesi gerektiği ifade edilmektedir.

Şahinli ve Şahbaz (2013), Türkiye’de tarım sektöründe çalışan kadınların sosyal güvenlik kurumuna kayıtlılık durumlarını incelemişlerdir. 2004-2011 dönemi Türkiye genelindeki Düzey 2 istatistiki bölgelerine ait Hanehalkı İşgücü Anket verilerinden yararlanılarak yapılan analiz neticesinde, bölgelerin çoğunluğunda sosyal güvenlik kurumuna kayıtlılık durumunun son yıllarda artış gösterdiği tespit edilmiştir.

Basumatary (2013), Hindistan’ın Kokrajhar kasabasında kayıt dışı sektörde çalışan kadın dokumacıların sosyo-ekonomik durumunu incelemiştir. Bu amaçla çalışmada 2012 yılının Eylül ve Ekim aylarında kasabada bulunan 8 dokuma merkezinden 5’er kadın ile anket yardımı ile görüşmeler yaparak veriler elde edilmiştir. Veriler doğrultusunda kayıt dışı çalışan kadınların; tamamının köyden kente göç ettiği, % 95’inin bekâr olduğu, okuryazarlık düzeylerinin %98 düzeyinde olduğu ancak %5’inin orta düzeyde diğerlerinin lise ve altı seviyede eğitim aldıkları, yaşam ve çalışma koşullarının zor ve güvencesiz olduğu, %60’ının aile gelirlerini desteklemek % 20’sinin yoksulluk, geri kalanların ise bakmakla yükümlü oldukları babaya/kocaya sahip olmaları, boşanmış olmak, babanın/kocanın kötü alışkanlıkları, babanın/kocanın hastalığı ve babanın/kocanın ölümü nedeniyle çalışmak zorunda kaldıkları tespit edilmiştir. Benzer nitelikte bir çalışma Deribie (2012) tarafından Güneybatı Etiyopya’da kayıt dışı sektör de çalışan kadınlar için yapılmıştır.

Bayat (2015), çalışmasında yoksul hanelerde yaşayan kadınların neden kayıt dışı istihdamda yer aldıklarını araştırmayı amaçlamıştır. Bu amaç doğrultusunda çalışmada Ankara ilinin 7 ilçesinde, yoksul hanelerde yaşayan ve kayıt dışı istihdamda yer alan 388 kadın ile görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Araştırmadan elde edilen verilere göre kadınların %68,6’sı aile bütçesine destek sağlamak için, %17,5’i kendi ihtiyaçlarını karşılamak için, %11,3’ü ise çocuklarının eğitime destek sağlamak için enformel istihdamda yer aldıklarını belirtmiştir. Bu kapsamda yoksul hanelerde yaşayan kadınların “haneye ekonomik katkı sağlamak” ve “yoksulluk koşullarını az da olsa iyileştirebilmek” gibi öne çıkan iki temel nedenle enformel istihdamda yöneldiği ortaya çıkmıştır.

Öztürk ve Başar (2018) Türkiye’de kadınların kayıt dışı sektördeki yerini ve tercihlerini TÜİK’ten elde ettikleri 2015 yılı Hane Halkı Bütçe Anketleri mikro veri seti ile ampirik olarak ortaya koymayı amaçlamışlardır. Çalışmada yalnızca kadınlara ait veriler kullanılarak iki farklı model lojistik regresyon ve multinomial lojistik regresyon kullanılarak tahmin edilmiştir. Analizin ortaya koyduğu en önemli sonuçlardan biri, eğitim düzeyi yükseldikçe kadınların sigortalı çalışmayı tercih etme ve sigortasız çalışmayı tercih etmeme eğilimlerinin arttığını göstermektedir. Diğer yandan çekirdek ailede yaşayan kadınların sigortalı çalışma ihtimallerinin tek yetişkinli hane yapısına göre daha düşük, çocuklu veya geniş aileye mensup

kadınların ise çalışmamayı tercih etme ihtimallerinin yüksek olduğu tespit edilmiştir. Hane Halkı sorumlusunun kadın olduğu durumlarda ise kadınların kayıt dışı çalışma olasılıklarının arttığı gözlemlenmiştir.

Özcan (2018), yüksek lisans tez çalışmasında İskenderun ilçesinde kadınların sosyal güvenlik sistemi hakkındaki farkındalık seviyelerini ve kayıt dışı çalışma nedenlerini araştırmıştır. Anket yönteminin uygulandığı çalışmada, araştırmaya katılan kadınlarda en az 1 ay sigortasız işte çalışma deneyimi şartı aranmıştır. Araştırmaya katılan kadınların Sosyal Güvenlik Sistemine ilişkin bilinç düzeylerinin genel olarak %76,8 olduğu saptanmıştır. Katılımcıların kayıt dışı çalışmalarının nedenlerinin ise; gelir dağılımının adaletsizliği (gelir eksikliği), ilerleyen yaş, düşük eğitim seviyesi, medeni durum, işsizlik, bakmakla yükümlü olunan kişi sayısının artması olduğu tespit edilmiştir.

Çetingör (2019) Türkiye’de kayıt dışı istihdam edilen kadınlar ve bunlar dolayısı ile oluşan vergi ve prim kayıplarının boyutlarını ortaya koyduğu çalışmasında kayıt dışı istihdam edilen kadınların sayısını 2000-2018 dönemi itibariyle ele almıştır. 2018 yılı kayıt dışı istihdam edilen kadınlar dolayısıyla oluşan vergi ve prim kaybı hesaplamaları sonucunda; tarım kesiminde vergi kaybının 3.687.859.800 TL, prim kaybının ise 19.358.450.760 TL, tarım dışı kesimde vergi kaybının 3.504.386.700 TL, prim kaybının ise 14.801.595.510 TL, olmak üzere toplam kaybın 41.352.292.770 TL olduğu tespit edilmiştir. Kayıt dışı kadın istihdamı nedeniyle ortaya çıkan kaybın çok ciddi oranda olduğu görülmüştür.

Özbay (2020) çalışmasında Türkiye’de kayıt dışı ekonomi, çocuk, kadın ve göçmenlerin enformel sektördeki istihdamını TÜİK, ILO, DİE, ÇSGB, AFAD gibi kurumların verileri ile ele almıştır. Son yıllarda Türkiye’ye özellikle Suriye’den gelen göç dalgasının ve neredeyse günlük yaşamın bir parçası haline gelen ekonomik krizin, kayıt dışı sektöre daha fazla çocuk, kadın ve göçmenin katılmasına ve kayıt dışı sektörün genişlemesine neden olduğunu ifade etmiştir. Söz konusu verilere göre son yıllarda Türkiye’deki kayıt dışı kadın ve çocuk istihdamında azalma görülse de kayıt dışı sektördeki göçmen istihdamının oldukça fazla olduğu çalışmada ortaya konulmuştur.

Başol ve Yalçın (2020) İstanbul’da Kayıt Dışı İstihdamın Sosyo-Demografik Belirleyicilerini tespit etmeyi amaçladıkları çalışmalarında, 2017 yılı TÜİK Hane Halkı İşgücü Anketi mikro veri setini kullanmışlardır. Örneklem, İstatistiki Bölge Birimleri Sınıflamasında (İBBS 2. düzey) TRİO İstanbul bölgesi, 15-64 yaş arası ve özel sektörde istihdam edilen 13930 kişiden oluşmaktadır. İlk modelde yaş grubu, eğitim durumu, medeni durum, cinsiyet ve işyerinde ki çalışan sayısı; ikinci modelde ise bunlara ek olarak bireylerin çalışma yer almaktadır. Birinci modelde elde edilen sonuçlar, gençlerin, kadınların, evli/dul/boşanmış

olanların, yarı zamanlı çalışanların ve küçük işletmelerde çalışanların kayıt dışı istihdam olasılığının daha fazla olduğunu ortaya koymaktadır. İkinci modelde bakıldığında ise düşük eğitim seviyesine sahip olanların, gençlerin, dul/boşanmış olanların, küçük işletmelerde çalışanların ve yarı zamanlı çalışanların kayıt dışı istihdam ihtimallerinin daha yüksek olduğunu belirtmektedir. Her iki öngörülen modelde de Sosyal Güvenlik Kurumu'na (SGK) kaydolma durumu bağımlı değişken olarak ele alınmış ve iki kategorili lojistik regresyon yöntemi kullanılmıştır.

Çalışmalarında kayıt dışılık, gelir eşitsizliği ve emeğin feminizasyonu arasındaki bağlantıyı ele alan Elgin ve Elveren (2021), bu doğrultuda 125 ülkeye ait 1963-2018 dönemini kapsayan yıllık panel veriler kullanmışlardır. Panel veri analizi sonucunda, kayıt dışı sektörün boyutu ile gelir eşitsizliği arasında, GSYH'nin yüksek olduğu ülkelerde negatif, GSYH'nin düşük olduğu ülkelerde pozitif bir ilişki olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca, kadınların işgücüne katılım oranı ile kayıt dışı sektör büyüklüğü arasında pozitif bir etkileşim olduğu sonucuna varılmıştır. Bu kapsamda kadınların işgücüne katılımındaki artışın gelir dağılımını iyileştirdiği ancak kayıt dışı sektörün kötüleştirici etkisi nedeniyle bu durumun ortadan kalktığı tespit edilmiştir.

Sadık (2021), kayıt dışı istihdam edilen kadınların vergi gelirlerine etkisini TÜİK verileri ile hesaplamıştır. Çalışmada 2021 yılında kayıt dışı olarak istihdam edilen 3.600.000 kadının neden olduğu gelir kaybının 59 milyar 523 milyon 552 bin TL olduğu tespit edilmiştir. Kayıt dışı kadın istihdamının neden olduğu bu vergi kaybına kayıt dışı çalışan diğer bireyler de eklendiğinde meydana gelen vergi gelir kaybının ciddi boyuta ulaşacağına çalışmada dikkat çekilmiştir.

Şahin ve Develi (2021) teorik yöntem kullandıkları çalışmalarında dünyada ve Türkiye'de kadın istihdamı, kayıt dışı kadın istihdamı ve Türkiye'de kadınların kayıt dışı istihdam oranlarını TÜİK, SGK ve Dünya Bankası'ndan elde edilen verilerle açıklayarak kayıt dışı kadın istihdamının nedenleri, sonuçları ve kayıt dışı istihdam ile mücadeleye yönelik çözüm önerileri üzerinde durmuşlardır. Bu kapsamda kadınlara mesleki eğitim verilmesi, işverenler üzerindeki mali yükün devletçe azaltılması, işsizliğin azaltılarak kayıt dışılığa yönelimin önüne geçilmesi gibi önerilerde bulunulmuştur.

Varışlı (2021) çalışmasında literatür taramasına yer vererek kadınların kayıt dışı istihdamının nedenlerini ve sonuçlarını ortaya koymuş ve kadın işgücündeki kayıt dışılık problemi ile mücadele etmek amacıyla çeşitli önerilerde bulunmuştur. Çalışmada kadınların kayıt dışı çalışmasını önlemesi, çalışma hayatlarında daha aktif rol almalarının sağlaması için, kayıt dışı çalışan kadınların eğitim seviyesinin yükseltilmesi, kadınlar arasında mesleki

eğitimin yaygınlaştırılması, çocuk bakımı hizmetlerinin yaygınlaştırılması, kadın istihdamı teşviklerinin artırılması gerektiği ifade edilmiştir. Diğer yandan sosyal güvenlik sistemine kayıtlı olarak prim ödeyenlerin sayısının artırılması ve kadınların aktif sigortalılığının sağlanması için gerekli atılımların yapılması gerektiği vurgulanmıştır.

Dirienzo ve Das (2021), bir ülkede kayıt dışı ekonominin veya kayıt dışı sektörün boyutu ile kayıtlı ekonomide kadın girişimciliğinin yaygınlığı arasındaki ilişkiyi ampirik olarak incelemişlerdir. Çalışmada içerisinde Türkiye'nin de yer aldığı 70 ülkeden oluşan veri seti kullanılarak yapılan regresyon analizi sonucunda kayıt dışı sektörün büyüklüğü ile resmi kadın girişimciliğinin yaygınlığı arasında ters yönlü bir ilişki olduğu ve kadınların formal sektör girişimciliği önündeki ayrımcı engelleri aşamamalarının kayıt dışı sektörde istihdam edilme eğilimlerini arttırdığı tespit edilmiştir.

Yalçın (2021) çalışmasında, 2014-2020 yılları arasında kadınların kayıt dışı çalışma oranlarını incelemiş ve COVID-19 pandemisinde kadınların kayıt dışı istihdamda ki boyutunu ele almıştır. TÜİK, Hanehalkı İşgücü İstatistikleri ve İşgücü İstatistiklerinden yararlanılarak elde edilen verilerle COVID-19 pandemisini kapsayan süreçte (2020 yılı Mart ve Kasım ayını kapsayan süreç) kadınlarda kayıt dışı istihdamın azaldığı sonucuna ulaşılmıştır. Çalışmada bu azalışa etki eden nedenlerin; kayıt dışı çalışanların hiçbir yasal hakkının olmaması, devlet tarafından uygulanan destek paketleri, ödenekler, kredi programları, SGK prim ödemelerinde kolaylık ve vergi düzenlemeleri ile sağlandığı belirtilmiştir.

Artık (2022) yüksek lisans tez çalışmasında kayıt dışı istihdam ve kadın işgücü arasındaki ilişkiyi ele alarak, İstanbul Bağcılarda yaşayan ve tekstil sektöründe çalışan kadınların neden kayıt dışı çalıştıklarını ve çalışma koşullarının nasıl olduğunu tespit etmek amacıyla alan çalışması yapmıştır. Kartopu örneklem tekniği ile yapılan alan çalışmasına 18-64 yaş aralığında 28 kayıt dışı çalışan kadın katılmıştır. Yapılan çalışma sonucunda kayıt dışı çalışan kadınların çoğunluğunun 45-54 yaş aralığında, evli, çekirdek aile yapısına sahip, ilkokul ve lise mezunu ve genellikle Doğu Anadolu Bölgesinden İstanbul'a göç eden bireyler oldukları tespit edilmiştir. Ayrıca araştırmaya katılan kadınların neredeyse tamamının çalışma şartlarından ve ücretlerden hoşnut olmadıkları tespit edilmiştir.

Kurt (2022), Türkiye'de kayıt dışı kadın istihdamının vergi kaybına etkisini 2022 yılı verileri ışığında çalışmasına konu edinmiştir. Çalışmada kayıt dışı sektörde istihdam edilenlerin neden olduğu vergi kaybının gelir ve damga vergisinin toplamı olduğu ifade edilerek, bu kişilerin asgari ücret üzerinden vergilendirileceği kabul edilmiştir. Kayıt dışı istihdam edilen 3.018.000 kadın açısından ödenmeyen gelir vergisinin 2.263.500. 000 TL, ödenmeyen damga vergisinin ise 1.375.483.680 TL olduğu tespit edilmiş ve oluşan vergi kaybının boyutu ortaya

konmuştur.

Yuniashri, Susilo ve Wahyudi (2023), Endonezya’da kadınların yaş, medeni durum, ücret, alınan eğitim süresi, etnik köken ve ikamet yerine göre kayıt dışı ve kayıtlı istihdama yönelik tercihlerini analiz etmişlerdir. Çalışmada 2015 IFLS (The Indonesia Family Life Survey) verileri kullanılarak ile ikili lojistik regresyon yöntemi kullanılmıştır. Analiz sonuçlarında kayıt dışı sektörü tercih eden kadınların, ileri yaştaki kadınlar, evli kadınlar, daha uzun süre eğitim görmüş kadınlar, Batak ve Sasak etnik kökenine sahip kadınlar ve kırsal kesimde yaşayan kadınlar olduğu tespit edilmiştir.

Literatürde ayrıca, kadınların kayıt dışı istihdamı ele alan; Bienefeld (1981), Hoyman (1987), Omari (1989), Vitonen (2005), Cassirer ve Addati (2007), Mohapatra (2012), Arsal, Basri ve Tono (2017), Mabilo (2018), Calderón Díaz (2018), Özçatal ve Güven (2022), Ismail, Valdivia ve Orleans (2022)’in çalışmaları da yer almaktadır.

Tablo 2. *Literatür Taraması*

YAZAR	DÖNEM	ÜLKE	YÖNTEM	BULGULAR
Lu (1992)	1980	Tayvan	Anket Yöntemi	Evli kadınların çalışma tercihlerinin cinsiyete göre işbölümüne göre şekillendiği ve özellikle ev içi sorumluluklar ve çocuk sahibi olmanın kadınların istihdama katılmalarının önündeki en büyük engeller olduğu vurgulanmıştır.
Karaaslan & Özar (2001)	1996	İstanbul/Türkiye	Veri Yorumlama	Düşük gelirli aileden gelen kadınların eğitim seviyesinin düşük olduğu, kadınların mahallelerinde 'kadınlar uygun iş' varsa çalışma ihtimallerinin daha yüksek olduğu tespit edilmiştir.
Kayhan (2005)	2004	İstanbul/Türkiye	Veri Yorumlama	Kadınların ücretli ve kayıt dışı olarak en fazla imalat sektöründe istihdam edildikleri, ücretli kadınların %40'ının, kayıt dışı kadınların ise %41,3'ünün bu sektörde yer aldığı bildirilmiştir.
Ergüder (2006)	2006	Türkiye	Veri Yorumlama	2006 tekstil krizinin kayıt dışı ekonominin yol açtığı haksız rekabet koşullarını beslediği ve bu durumun kadın çalışanların güvencesiz ve düşük ücretli olarak istihdamına neden olduğu vurgulanmıştır.
Atineo (2006)	1997	Kenya	Çok Terimli Logit Model	Kadınların kayıt dışı istihdama katılım nedenlerinin yaş, eğitim seviyesi, hanehalkı reisi, arazi mülkiyeti, medeni durum faktörlerindeki değişikliklerin bir sonucu değil, diğer sektörlerdeki fırsat eksikliğinin artık bir sonucu olduğu belirtilmiştir.
Kümbetoğlu & User & Akpınar (2010)	2009	İstanbul, Bursa, Kocaeli, Adapazarı ve Düzce	Anket Yöntemi	Kayıt dışı çalışan kadınların; yüksek düzeyde işten çıkarılma, resmi asgari ücretin altında ve düzensiz ödenen ücret karşılığı çalıştırılma, uzun çalışma saatleri, işverenler tarafından kötü muameleye (cinsel taciz vb.) maruz kalma, zorlu ve sağlıksız çalışma koşulları gibi problemlerle karşı karşıya kaldıkları tespit edilmiştir.
Çetinkaya & Yıldırım (2010)	2008	Türkiye	Veri Yorumlama	Kayıt dışı kadın istihdamının kırdaki daha fazla olduğu, bunun nedenlerinin ise kentli kadınların daha yüksek eğitim seviyesine sahip olması ve kırdaki çalışan kadınların genellikle ücretsiz aile işçisi olarak ve sosyal güvencesiz çalışmaları olduğu belirtilmiştir. Ayrıca eğitim seviyesi arttıkça kadınların kayıtlı çalışma oranlarında paralel olarak artış gösterdiği vurgulanmıştır.
Karadeniz (2011)	2009	Türkiye	Veri Yorumlama	Yapılan araştırmanın sonuçlarına göre, atipik çalışan kadınların büyük bir bölümünün düşük gelirli olduğu, kayıt dışı olarak istihdam edildiği ve sosyal sigorta programlarının atipik çalışan kadınları kapsamadığı ve yeterli koruma sağlayamadığı ortaya çıkmıştır.

Fapohunda (2012)	Belirtilmemiş	Nijerya	Saha Araştırması	Kayıt dışı girişimci kadınların girişimlerini büyütebilmek ve dolayısıyla ekonomik büyümeye katkı sağlayabilmeleri için uygun fiyatlı krediye, bilgiye, teknik tavsiyeye ve hizmetlere erişiminin olmamasının girişimlerini büyütmelemlerini engellediği ve bu da verimli istihdam yaratan faaliyetler üstlenmelerini zorlaştırdığı sonucuna ulaşılmıştır.
Şahinli & Şahbaz (2013)	2004-2011	Türkiye	Veri Yorumlama	Bölgelerin çoğunluğunda kadınların sosyal güvenlik kurumuna kayıtlılık durumunun son yıllarda artış gösterdiği tespit edilmiştir.
Basumatary (2013)	2012	Hindistan	Anket Yöntemi	Kayıt dışı çalışan kadınların; tamamının köyden kente göç ettiği, çoğunluğunun bekâr ve okuryazar olduğu, bekâr olduğu, yaşam ve çalışma koşullarının zor ve güvencesiz olduğu, %60'ının aile gelirlerini desteklemek %20'sinin yoksulluk, geri kalanların ise bakmakla yükümlü oldukları bireylerin bulunması.
Bayat (2015)	Belirtilmemiş	Ankara /Türkiye	Görüşme Tekniği	Yoksul hanelerde yaşayan kadınların “haneye ekonomik katkı sağlamak” ve “yoksulluk koşullarını az da olsa iyileştirebilmek” gibi öne çıkan iki temel nedenle enformel istihdama yöneldiği ortaya çıkmıştır.
Öztürk & Başar (2018)	2015	Türkiye	Lojistik Regresyon ve Multinomial Lojistik Regresyon	Eğitim düzeyi yükseldikçe kadınlar sigortalı çalışmayı tercih etmektedirler. Çekirdek ailede yaşayan kadınların tek yetişkinli hane yapısında yaşayan kadınlara göre sigortalı çalışma olasılığı daha düşüktür. Çocuklu veya geniş aileye mensup kadınların ise çalışmamayı tercih etme ihtimalleri yüksektir. Hane Halkı sorumlusunun kadın olduğu durumlarda ise kadınlarda kayıt dışı çalışma artmaktadır.
Özcan (2018)	Belirtilmemiş.	Hatay/Türkiye	Anket Yöntemi	Araştırmaya katılan kadınların Sosyal Güvenlik Sistemine ilişkin bilinç düzeylerinin genel olarak %76,8 olduğu saptanmıştır. Katılımcıların kayıt dışı çalışmalarının nedenlerinin ise; gelir dağılımının adaletsizliği (gelir eksikliği), ilerleyen yaş, düşük eğitim seviyesi, medeni durum, işsizlik, bakmakla yükümlü olunan kişi sayısının artması olduğu tespit edilmiştir.
Çetingör (2019)	2000-2018	Türkiye	İstatistiksel Veriler	Tarım kesiminde vergi kaybının 3.687.859.800 TL, prim kaybının ise 19.358.450.760 TL, tarım dışı kesimde vergi kaybının 3.504.386.700 TL, prim kaybının ise 14.801.595.510 TL, olmak üzere toplam kaybın 41.352.292.770 TL olduğu tespit edilmiştir. Kayıt dışı kadın istihdamı nedeniyle ortaya çıkan kaybın çok ciddi oranda olduğu görülmüştür.
Özbay (2020)	2014-2019	Türkiye	Veri Yorumlama	Son yıllarda Türkiye’ye özellikle Suriye’den gelen göç dalgasının ve ekonomik krizin, kayıt dışı sektöre daha fazla çocuk, kadın ve göçmenin katılmasına neden olduğu ve kayıt dışı kadın ve çocuk

				istihdamında azalma görülse de kayıt dışı sektördeki göçmen istihdamının oldukça fazla olduğu çalışmada ortaya konulmuştur.
Başol & Yalçın (2020)	2017	İstanbul /Türkiye	İkili Lojistik Regresyon	Kadınlar, gençler, evli/dul/boşanmış olanlar, yarı zamanlı çalışanlar, küçük işletmelerde çalışanlar ve düşük eğitim seviyesine sahip olanlar kayıt dışı istihdamda çalışma olasılığının daha fazla olduğu ortaya konulmuştur.
Elgin & Elveren (2021)	1963-2018	125 Ülke	Panel veri analizi	Kayıt dışı sektörün boyutu ile gelir eşitsizliği arasında, GSYH'nin yüksek olduğu ülkelerde negatif, GSYH'nin düşük olduğu ülkelere pozitif bir ilişki olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca, kadınların işgücüne katılım oranı ile kayıt dışı sektör büyüklüğü arasında pozitif bir etkileşim olduğu sonucuna varılmıştır. Bu kapsamda kadınların işgücüne katılımındaki artışın gelir dağılımını iyileştirdiği ancak kayıt dışı sektörün kötüleştirici etkisi nedeniyle bu durumun ortadan kalktığı tespit edilmiştir.
Sadık (2021)	2021	Türkiye	Veri Yorumlama	Çalışmada 2021 yılında kayıt dışı olarak istihdam edilen 3.600.000 kadının neden olduğu gelir kaybının 59 milyar 523 milyon 552 bin TL olduğu tespit edilmiştir. Kayıt dışı kadın istihdamının neden olduğu bu vergi kaybına kayıt dışı çalışan diğer bireyler de eklendiğinde meydana gelen vergi gelir kaybının ciddi boyuta ulaşacağına çalışmada dikkat çekilmiştir.
Şahin & Develi (2021)	Belirtilmemiş	Türkiye	Teorik Yöntem	Kadınlara mesleki eğitim verilmesi, işverenler üzerindeki mali yükün devletçe azaltılması, işsizliğin azaltılarak kayıt dışılığa yönelimin önüne geçilmesi gibi önerilerde bulunulmuştur.
Varışlı (2021)	Belirtilmemiş	Türkiye	Literatür Taraması	Kayıt dışı kadın istihdamının önlenmesi için kayıt dışı çalışan kadınların eğitim seviyesinin yükseltilmesi, kadınlar arasında mesleki eğitimin yaygınlaştırılması, çocuk bakımı hizmetlerinin yaygınlaştırılması, kadın istihdamı teşviklerinin artırılması, sosyal güvenlik sistemine kayıtlı olarak prim ödeyenlerin sayısının artırılması ve kadınların aktif sigortalılığının sağlanması için gerekli atılımların yapılması gerektiği vurgulanmıştır.
Dirienzo & Das (2021)	2015	70 Ülke	Regresyon Analizi.	Kayıt dışı sektörün büyüklüğü ile resmi kadın girişimciliğinin yaygınlığı arasında ters yönlü bir ilişki olduğu ve kadınların formal sektör girişimciliği önündeki ayrımcı engelleri aşamalarının kayıt dışı sektörde istihdam edilme eğilimlerini arttırdığı tespit edilmiştir.
Yalçın (2021)	2014-2020	Türkiye	Veri Yorumlama	COVID-19 pandemisini kapsayan süreçte kadınlarda kayıt dışı istihdamın azaldığı sonucuna ulaşılmış, bu azalışa etki eden nedenlerin; kayıt dışı çalışanların hiçbir yasal hakkının olmaması, devlet tarafından uygulanan destek paketleri, ödenekler, kredi programları, SGK prim ödemelerinde kolaylık ve vergi düzenlemeleri ile sağlandığı belirtilmiştir.

Artık (2022)	2021	İstanbul/Türkiye	Alan çalışması	Kayıt dışı çalışan kadınların çoğunluğunun 45-54 yaş aralığında, evli, çekirdek aile yapısına sahip, ilkokul ve lise mezunu ve genellikle Doğu Anadolu Bölgesinden İstanbul'a göç eden bireyler oldukları tespit edilmiştir. Ayrıca araştırmaya katılan kadınların neredeyse tamamının çalışma şartlarından ve ücretlerden hoşnut olmadıkları tespit edilmiştir.
Kurt (2022)	2022	Türkiye	Veri Yorumlama	Kayıt dışı sektörde istihdam edilenlerin neden olduğu vergi kaybının gelir ve damga vergisinin toplamı olduğu ifade edilerek, bu kişilerin asgari ücret üzerinden vergilendirileceği kabul edilmiştir. Kayıt dışı istihdam edilen 3.018.000 kadın açısından ödenmeyen gelir vergisinin 2.263.500. 000 TL, ödenmeyen damga vergisinin ise 1.375.483.680 TL olduğu tespit edilmiş ve oluşan vergi kaybının boyutu ortaya konmuştur.
Yuniashri & Susilo & Wahyudi (2023)	2015	Endonezya	İkili lojistik regresyon yöntemi	Kayıt dışı sektörü tercih eden kadınların, ileri yaştaki kadınlar, evli kadınlar, daha uzun süre eğitim görmüş kadınlar, Batak ve Sasak etnik kökenine sahip kadınlar ve kırsal kesimde yaşayan kadınlar olduğu tespit edilmiştir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Türkiye'de Kayıt Dışı Kadın İstihdamının Gayri Safi Yurtiçi Hasılaya Etki Analizi

Kayıt dışı kadın istihdamı ve ekonomik büyümenin Türkiye özelinde ele alındığı çalışmamızın bu bölümünde yapılan araştırmanın önemi, amacı ve yöntemi açıklanarak, analizde kullanılan değişkenlere, analiz yöntemlerine ve analiz sonuçlarına yer verilmiştir.

Araştırmanın Önemi, Amacı ve Kapsamı

1980 sonrası dönemde ülkemizde etkisi hızla artan kayıt dışı istihdam olgusunun baş aktörleri kadınlardır. Kadınları kayıt dışı çalışmaya iten birçok etmen bulunmaktadır. Kadınların ikincil işgücü olarak görülmeleri, ev içi işlerde kadınlara fazlaca sorumluluk yüklenmesi, yoksulluk, işsizlik, düşük eğitim seviyesi, göç gibi unsurlar kadınların kayıtlı sektörde yer almasını zorlaştırmakta ve kadınların kayıt dışı sektöre yönelimlerine neden olmaktadır.

Kadınların istihdama yönelik tercihlerini etkileyen göç, doğurganlık ve nüfus faktörlerinin iktisadi büyümeyi de bu doğrultuda etkilemesi, çalışmanın temelini oluşturmaktadır. Dolayısıyla çalışmada belirlenen değişkenler doğrultusunda kayıt dışı kadın istihdamının ekonomik büyümeyi ne ölçüde etkilediğinin tespit edilmesi çalışmanın amacını oluşturmaktadır.

Çalışmada iktisadi büyüme kayıt dışı kadın istihdamı arasındaki ilişki Türkiye genelindeki 26 (İBBS 2. Düzey) istatistiki bölgenin 2007-2021 dönemine ait GSYH, nüfus değişim oranı, kayıt dışı kadın istihdamı, kayıtlı kadın istihdamı, kaba doğum hızı ve göç değişkenleri ile panel veri yöntemi ile analiz edilmiştir.

Literatürde kayıt dışı kadın istihdamı ile ilgili sınırlı çalışma bulunması ve kayıt dışı kadın istihdamı ve ekonomik büyümeyi panel veri analizi ile ele alan çalışmaya rastlanılmaması bu çalışmanın önemini ortaya koymaktadır.

Araştırmanın Metodolojisi

Türkiye 26 istatistiki bölgesine ait 2007-2021 dönemini kapsayan 15 yıllık veri ele alınarak panel veri oluşturulmuştur. Mevcut değişken verileri ile analizler Stata 15 İstatistik Programı kullanılarak yapılmıştır.

Ekonometrik model, değişkenler ve veri seti.

Türkiye’de kayıt dışı kadın istihdamının ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin panel veri analizi ile tahmin edildiği bu çalışmada; Türkiye genelindeki 26 (İBBS 2. Düzey) istatistiki bölgenin 2007-2021 dönemine ait milyon \$ olarak ifade edilen kişi başı GSYH göstergeleri bağımlı değişken olarak yer almıştır.

Bağımsız değişken olarak ise 2007-2021 yıllarına ilişkin Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK)’den elde edilen ve 26 (İBBS 2. Düzey) istatistiki bölgeye ait, kayıt dışı kadın istihdamı (kayıtdış), kayıtlı kadın istihdamı (kaykadın), net göç hızı (göç), kaba doğum hızı (dogum), bölge nüfus değişim oranı (nfsdeg) değişkenleri dâhil edilmiştir. Düzey 2 bölgelerinde yer alan illere ait net göç hızının ortalaması alınarak bölgesel düzeyde hesaplanan net göç hızı (göç) verileri ile nüfus verisi üzerinden hesaplanan nüfus değişim oranı (nfsdeg) verilerinin dışındaki diğer değişkenlere ait verilerin doğal logaritmaları alınarak modelde kullanılmıştır.

Türkiye, tarihsel süreç içerisinde büyük ölçekli göç hareketlerine maruz kalan ülkelerden biridir. Türkiye’de ilk yıllarda düşük düzeyde gerçekleşen iç göçler, 1950’lilere gelindiğinde artarak toplumu ciddi boyutta etkileyen bir olgu haline gelmiştir. Diğer yandan Türkiye, coğrafi konumunun Asya ve Avrupa kıtaları ile Orta Doğu ülkelerinin ulaşım güzergâhında bulunması nedeniyle dış göç hareketlerinden oldukça fazla etkilenmektedir (Mutlu, 2022, s. 24-27). Göç olgusunun Türkiye’nin işgücü piyasasında ve kadın istihdamında önemli etkilere sahip olması, bununla birlikte göçle gelen bireylerin birçok alanda düşük ücretlerle kayıtsız bir şekilde istihdam edilmeleri nedeniyle net göç hızı çalışmada açıklayıcı değişken olarak yer almaktadır.

Açıklayıcı değişkenlerden kaba doğum hızı, kadınların işgücü piyasasına yönelik tercihlerini belirleyen etkenlerden biri olması nedeniyle çalışmada yer almaktadır. Literatürde genellikle kadınların doğurganlıkları ve işgücüne katılım oranları ile aralarında negatif yönlü ilişki olduğu varsayılmaktadır. Ücretli istihdam edilen kadınların çalışmayan kadınlara göre daha az çocuğa sahip oldukları; annelerin ise çocuğu olmayan kadınlara kıyasla ücretli işlerde daha az yer aldıkları ifade edilmektedir. Bununla birlikte çocuk bakımı kadınların ya piyasadan tamamen çekilmesine ya da iş ve aile arasındaki dengeyi sağlayabilmeleri için esneklik

gerektiren işlere yönelmesine neden olduğu belirtilmektedir (Kutlar, Erdem, & Aydın, 2012, s. 150).

Bir toplumun kalkınmasında önemli rol oynayan nüfus ve işgücü birbirleri ile doğrudan ilişkilidir. İstihdam yapısının en önemli belirleyicilerinden olan nüfus ülkemizde de her yıl hızla artmaktadır. Nüfusun büyük bölümünü genç nüfus oluşturduğundan artan nüfus ile birlikte işgücüne katılan nüfus da artmakta ancak emek piyasası hızla artan nüfusu karşılayamamaktadır. Nüfus artışı ve iç göçle birlikte kentlerde artan niteliksiz işgücü ve işgücünün daha az ücret ve sosyal güvencesiz çalışmayı kabul etmeleri sonucunda kayıt dışı ekonomik faaliyetler ortaya çıkmaktadır (Us, 2004, s.10). Bununla birlikte nüfus artışı karşısında ekonomideki yetersiz istihdam nedeniyle kadınların işgücü piyasasına katılma olanakları da düşmektedir (Karabıyık, 2012, s.237). İstihdam üzerindeki etkilerinden hareketle kadınların işgücü piyasasında ki yerlerinin belirleyicilerinden biri olması nedeniyle nüfus verilerinden elde edilen nüfus değişim oranı çalışmada açıklayıcı değişken olarak yer almaktadır.

Araştırmanın modeli.

$$\ln \text{GSYİH}_{it} = \beta_0 + \beta_1 \ln \text{kayıtdış}_{it} + \beta_2 \ln \text{kaykadin}_{it} + \beta_3 \text{göç}_{it} + \beta_4 \ln \text{dogum}_{it} + \beta_5 \text{nfsdeg}_{it} + \varepsilon_{it} \quad (4)$$

şeklinde ifade edilmiştir. Yarı logaritmik modelde i ile ifade edilen indis yatay kesiti t ile gösterilen indis ise zamanı ifade etmektedir.

Tahmin ve test yöntemleri.

Mevcut çalışmada kayıt dışı kadın istihdamı ve büyüme arasındaki ilişkinin tespiti amacıyla panel veri analizi kullanılmıştır. Bu bölümde panel veri analizi ile ilgili genel bilgiler verilerek yapılan testlerin açıklamalarına yer verilmektedir.

Çalışmada sabit etki ve rassal etki modellerinden daha uygun olanının tespiti amacıyla Breush-Pagan ve Hausman testleri uygulanmıştır. Birim kök ve eşbütünleşme testlerinin tespiti için eğim katsayılarının homojenliğinin belirlenmesinde Pesaran ve Yamagata (2008) testi tarafından geliştirilen delta testi uygulanmış ve eğim parametrelerinin heterojen olduğu tespit edilmiştir. Yatay kesitler arasında korelasyon varlığının tespiti için N (yatay kesit) $> T$ (zaman) koşulunu sağlayan Pesaran (2004) tarafından geliştirilen Kesit Bağımlılığı (CD) testi kullanılmıştır. Serilerde ki birim kök varlığının tespiti için ikinci nesil panel birim kök testlerinden yatay kesit bağımlılığını dikkate alan ve $T > N$ ve $N > T$ durumlarında tutarlı sonuçlar

verebilen ve Pesaran (2007) tarafından geliştirilen CADF (Kesitsel Genişletilmiş Dickey Fuller) testi kullanılmıştır. Seriler arası uzun dönem ilişkisi Kao ve Pedroni eşbütünleşme testi ile incelenmiştir. Eşbütünleşme ilişkisinin nihai sapmasız katsayılarının tahmini için ise FMOLS (Tam Değiştirilmiş En Küçük Kareler) ve DOLS (Dinamik En Küçük Kareler) testleri kullanılmıştır. Seriler arasındaki nedensellik ilişkisinin varlığı Dumitrescu ve Hurlin (2012) tarafından geliştirilen yöntemle incelenmiştir.

Panel veri analizi.

Ekonometrik analizlerde farklı veri çeşitleri kullanılmaktadır. Bunlar; zaman serisi verileri, yatay kesit verileri ve panel veriler olarak sınıflandırılabilirler.

Panel veri; belirli bir zaman (gün, ay, yıl) boyunca farklı yatay kesitlerin (birey, ülke, firma, hane halkları veya grup) incelendiği ve gözlemlendiği boyamsal verilerdir (Koçak, 2018, s. 34). Panel veri analizi ise; ekonomik ilişkilerin zaman boyutuna sahip yatay kesit verilerinden oluşan panel veri modelleri ile tahmin edilmesi yöntemidir (Kıral, & Çelik, 2018, s. 1013).

Panel verileri, birçok birimden oluşmakta ve her bir birim belirli bir süre boyunca birden fazla gözlemle ölçülmektedir. Panel veri analizinde genellikle, birim sayısının dönem sayısından daha fazla olduğu ($N > T$) yatay kesit durum ile karşılaşılmaktadır.

Temel panel veri analizi modeli;

$$Y_{it} = a_{it} + \sum_{k=1}^k \beta_{kit} X_{kit} + U_{it} \quad (5)$$

$i=1,2,\dots,N$; $t=1,2,\dots,T$; $k=1,2,\dots,q$

şeklinde ifade edilmektedir.

Burada, Y_{it} bağımlı değişken, X_k bağımsız değişkenler, α sabit parametre, β_k eğim parametreleri ve U_{it} hata terimidir. i -alt indisi birey, firma, şehir, ülke gibi yatay kesit birimlerini, t -alt indisi zaman (gün, ay, yıl gibi) boyutunu, k - alt indisi açıklayıcı değişken sayısını ifade etmektedir. Hata terimi U_{it} 'nin ortalamasının sıfır ve sabit varyanslı olduğu varsayılmaktadır. Bu modelde sabit ve eğim göstergeleri hem birimlere hem de zamana göre değer almaktadır (Tatoğlu, 2013, s. 4).

Panel veri, aynı anda zaman içinde ve farklı birimler arasındaki değişimleri içerdiği için çeşitli avantajlar sunmaktadır. Bu avantajlar, Klevmarken (1989) ve Hsiao (2003) tarafından açıklanmıştır (Baltagi, 2005, s.4-7);

- Panel veri, birimlerin heterojenlik olasılığının yüksek olduğunu kabul ederek, tahmin yöntemlerinde bu heterojenliği göz önünde bulundurmaktadır.
- Panel verinin hem zaman hem de kesit birimlerini içermesi eksik veya ölçülme­yen değişkenlerin etkisini kontrol etmeye olanak sağlamaktadır.
- Panel veride bağımsız değişkenler arasındaki çoklu doğrusal bağlantı problemi ile karşılaşma olasılığı daha azdır.
- Panel veri, zaman serisi ve yatay kesit verilerinden daha fazla değişken içerdiğinden daha çok serbestlik derecesine ve örneklem rassalığına sahiptir. Böylelikle panel veri sayesinde daha etkin tahminler elde edilmektedir.
- Panel veri, yalnızca zaman serisi veya yatay kesit verilerinin analizinde ulaşılamayan sonuçların daha iyi tanımlanmasına olanak sağlamaktadır.

Panel veri analizinin avantajlarının yanı sıra bazı dezavantajları da vardır ve bu dezavantajlar aşağıdaki gibi açıklanabilir (Baltagi, 2005, s. 7-9).

- Veri derleme işleminin doğru şekilde yapılmaması panel veri analizinde en çok karşılaşılan sorunlardan­dır. Genellikle anket yöntemi kullanılarak elde edilen verilerde örneklemden, anketin tasarımı­ndan veya veri yönteminden kaynaklanan problemler ortaya çıkmaktadır.
- Panel veri toplanırken; cevapların yanlış kaydedilmesi, sorulara yanıt alınamaması, anket yapılan kişinin kasıtlı olarak yanlış cevaplar vermesi, soruların açık ve anlaşılır olmaması, anket uygulanan kişinin hatırlama gücü­ğü çekmesi ve anketörlere bağlı etkilerden kaynaklanan nedenlerden dolayı ölçüm hataları ortaya çıkabilmektedir.
- Panel verilerde genel olarak, birim boyutunun fazla olmasına karşın zaman boyutu kısadır. Bunun nedeni ise asimtotik özellik barındıran birim sayısının fazla olması ile açıklanmaktadır. Bu da doğrusal olmayan modellerde ekonometrik analizi zorlaştırmaktadır (Tatoğlu, 2016, s. 14).
- Panel veri modellerindeki hata terimi; zaman serisi, yatay kesit ve panel veri modellerine özgü sapmayı taşıdığı­nda büyük öneme sahiptir. Bu nedenle panel veri modellerinde hata teriminin çoğunlukla sapmalı olması panel veri kullanımının kısıtlarından­dır (Tatoğlu, 2016, s. 14).

Panel veri tahmin yöntemleri.

Panel veri analizinde kullanılabilecek üç model bulunmaktadır. Bunlar;

- Klasik Model
- Sabit Etkiler Modeli
- Tesadüfî (Rassal) Etkiler Modeli

Klasik model, parametrelerin zaman veya birime göre sabit olduğu modellerdir. Bu modelde bütün gözlemlerin homojen olduğu varsayılmaktadır.

Klasik panel veri modeli genel olarak aşağıdaki formülle ifade edilmektedir (Tatoğlu, 2016, s.40).

$$Y_{it} = \beta_0 + \sum_{k=1}^K \beta_k X_{kit} + u_{it} \quad (6)$$

$i=1,2,\dots,N; \quad t=1,2,\dots,T$

Sabit etkiler modeli, birimlerin ve zamanın katsayılarının değiştiği varsayımı yapılmayan bir modeldir. Bu modelde, birimler arasındaki farklılıkların kaynağı her bir yatay kesit birimi için farklı bir sabit terim kullanılmasıdır. Bağımsız değişkenlerin hata terimi ile korelasyonlu olmadığı, ancak birim etkisine sahip oldukları ve aralarındaki korelasyonun dikkate alındığı varsayılmaktadır.

Sabit etkiler modelinin gösterimi ise aşağıdaki gibidir;

$$Y_{it} = \alpha_i + \beta_1 X_{1it} + \beta_2 X_{2it} + \beta_3 X_{3it} + \dots + \beta_k X_{kit} + \mu_{it} \quad (7)$$

$i : 1,2,\dots,N \quad t : 1,2,\dots,T$

Bu ifadede yer alan α_i her değişken için sabit etkilerin yer aldığı belirtilmektedir. Sabit terim, zaman doğrultusunda sabit kalırken, birimler arasında farklılık göstermektedir. Bağımsız değişkenlerin katsayıları ise zaman veya birimlere göre değişmemektedir. Bu modelde hata terimlerinin birimlere ve zamana göre ortalamasının sıfır olduğu, normal dağıldığı ve sabit varyanslı olduğu varsayımı söz konusudur (Göğer, 2020, s.107).

Panel verilerinin tesadüfî olarak seçilmesi durumunda birimler arasındaki farklılıkların da tesadüfî olacağı düşünülür ve bu farklılıklara "tesadüfî farklılıklar" denir. "*Hata Öğeleri Modeli*" ya da "*Hata Bileşenleri Modeli*" olarak da adlandırılan tesadüfî etkiler modelinde, birim etkisi sabit olmadığından sabit parametre içinde yer almaz, bunun yerine hata terimi içinde yer alır. Bu bağlamda hata terimi;

$$u_{it} = \mu_i + v_{it} \quad (8)$$

şeklinde ifade edilmektedir. u_{it} artık hatalarını, μ_i birim hatayı ifade etmektedir. μ_i aynı zamanda i inci yatay kesit biriminin sabit terimini ifade etmektedir (Tatoğlu, 2016, s.102-103).

Tesadüfi etkiler modeli şu şekilde ifade edilmektedir;

$$Y_{it} = \beta_{0i} + \sum_{k=1}^K \beta_k X_{kit} + (\mu_i + u_{it}) \quad (9)$$

Bu modelde hata terimlerinin; her bir zaman ve birim boyutunda korelasyonsuz olduğu, ortalamalarının sıfır olduğu, normal dağıldığı ve sabit varyanslı olduğu varsayımı söz konusudur (Tatoğlu, 2016, 103-104). Bu modellerden hangisinin tercih edileceğine ise Breush-Pagan LM (Lagrange Çarpanı) testi ve Hausman Testi ile karar verilmektedir.

Hausman testi.

Ekonometride yaygın kullanım alanına sahip olan ve Hausman (1978) tarafından önerilen genel model tanımlama testi bağımsız değişkenler ve hata terimleri arasında korelasyon olup olmadığını kontrol ederek, sabit etkiler tahminlerinin doğru tahmin edilip edilemeyeceğini belirlemektedir. Bağımsız değişkenler ve hata terimleri arasında korelasyon varsa sabit etkiler tahminleri doğru sonuçlar verirken, rassal etkiler modeli tahminleri yanlış olabilmektedir. Bu nedenle, rassal etkiler modelinin kullanılması için bağımsız değişkenler ve hata terimleri arasında korelasyon olup olmadığı test edilmelidir (Woolridge, 2001, s. 287, Sülkü, 2016, s.111).

Hausman test istatistiğinin matrisi şu şekildedir;

$$H = (\hat{\beta}_{SE} - \hat{\beta}_{TE})' [Avar(\hat{\beta}_{SE}) - Avar(\hat{\beta}_{TE})]^{-1} (\hat{\beta}_{SE} - \hat{\beta}_{TE}) \quad (10)$$

Burada, tesadüfi etkiler modelinin tahmincisi TE alt indisi ile, sabit etkiler modelinin tahmincileri ise SE alt indisi ile gösterilmektedir. $Avar(\hat{\beta}_{TE})$ ve $Avar(\hat{\beta}_{SE})$ ise sırasıyla tesadüfi ve sabit etkiler modellerin tahmininden elde edilen asimptotik varyans-kovaryans matrislerini ifade etmektedir. (Yerdelen Tatoğlu, 2016, s. 185). Hausman testine ait hipotezler aşağıdaki şekildedir;

H_0 : Rassal etkiler modeli uygundur.

H_1 : Sabit etkiler modeli uygundur.

Hausman tarafından geliştirilen testin test istatistiği, asimptotik olarak χ^2 dağılımına sahiptir. Sıfır hipotezinin kabul edilmediği durumda, rassal etkiler modelinin uygun olmadığı, yani sabit etkili modelin kullanılması gerektiği tespit edilmektedir. Ancak, sıfır hipotezini

reddedilmediği durumda, sabit etkili modelin uygun olmadığı ve tesadüfi etkili modelin kullanılması gerektiği sonucuna varılmaktadır (Gujarati, 2004, s. 651).

Homojenlik testi.

Panel veri analizlerinde eşbütünleşme denklemlerinin parametrelerinin, analize başlanmadan önce kontrol edilmesi gerekmektedir. Bu parametreler homojen veya heterojen olabilmektedir. Başlangıçta yapılan analizler, Swamy (1970) tarafından önerilen yöntemlere dayanmaktadır. Bu testte sıfır hipotezi homojen durumu, alternatif hipotez ise heterojen durumu ifade etmektedir. Test istatistiklerinin olasılık değeri kritik değerden küçükse katsayıların homojen olduğunu belirten yokluk hipotezi reddedilmektedir.

Swamy'nin (1970) Swamy S testi, Pesaran & Yamagata (2008) tarafından geliştirilerek büyük ve küçük örneklem için delta testleri ($\tilde{\Delta}$ ve $\tilde{\Delta}_{adj}$) olarak adlandırılan homojenlik testlerine dönüştürülmüştür. Bu testlerde, boş hipotezi katsayıların homojen olduğunu, alternatif hipotezi ise katsayıların heterojen olduğunu ifade eder. Eğer elde edilen değer kritik değerden küçükse, boş hipotezi reddedilir ve serilerin heterojen olduğu kabul edilir.

Bu istatistikler aşağıda gösterildiği şekliyle hesaplanmaktadır;

$$\tilde{\Delta} = \sqrt{N} \left(\frac{N^{-1}\hat{S} - K}{\sqrt{2k}} \right) \quad (11)$$

Aşağıda yer alan denklem ise düzeltilmiş delta test istatistiğini vermektedir:

$$\tilde{\Delta}_{adj} = \sqrt{N} \left(\frac{N^{-1}\tilde{S} - E(\tilde{Z}_{it})}{\sqrt{Var(\tilde{Z}_{it})}} \right) \quad (12)$$

Burada $\tilde{S}$ Swamy (1970) tarafından önerilen $\hat{S} = \sum_{i=1}^N (\hat{\beta}_i - \underline{\beta}^*)' \hat{V}_i^{-1} (\hat{\beta}_i - \underline{\beta}^*)$ test istatistiğini,

k: Açıklayıcı değişken sayısını

N: Yatay kesit sayısını ifade etmektedir (Doğanay, 2022, s.88-89).

Yatay kesit bağımlılık testi.

Panel veri analizi yaparken, aynı yatay kesitte bulunan birimler arasında etkileşim olabilmektedir. Bu etkileşimler, analiz sonuçlarını etkileyebilmekte ve zaman serilerine dayalı regresyon analizlerinde tutarsız ve yanıltıcı sonuçlar ortaya çıkarabilmektedir. Bu nedenle, önce yatay kesit bağımlılığının varlığı araştırılmalı ve birim kök testlerinden önce yatay kesit bağımlılık testleri yapılmalıdır. Bu sayede, analizlerde tutarsızlık ve yanıltıcı sonuçların olup

olmadığı belirlenebilir. Yatay kesit bağımlılığının tespiti için çeşitli testler geliştirilmiştir. Panel veri analizinde, gözlem sayısı sabit ve yatay kesit boyutu sonsuz olduğunda paneldeki birimler arasında ortaya çıkan yatay kesit bağımlılığı ilk olarak Breusch ve Pagan (1980) tarafından ele alınmıştır. Bu sorunun çözümü için ise Lagrange Çarpmanı (LM) testini geliştirmişlerdir (Şengül, 2019, s.120).

Breusch-Pagan (1980) tarafından $T > N$ için geliştirilen LM testi şu formülle ifade edilmektedir;

$$LM = T \sum_{i=1}^{N-1} \sum_{j=i+1}^N \hat{p}_{ij}^2 \quad (13)$$

Yukarıdaki eşitlikte hata terimlerinin ardışık korelasyonunun örneklem tahmini $\hat{p}$ ile gösterilmektedir. N gözlem sayısı ve T yatay kesit boyutunu ifade etmektedir. LM testinde boş hipotez yatay kesitler arasında ilişki olmadığını göstermekte ve T panel sayısı sabitken $N \rightarrow \infty$ olduğu durumun ki kare asimptotik dağılıma uyduğunu göstermektedir. Bu testte $T > N$ varsayıldığından $N > T$ durumunda bu testin kullanımı uygun olmamaktadır. Bu nedenle Pesaran (2007) tarafından geliştirilen ve her bir alternatif içerisinde $T \rightarrow \infty$ ve $N \rightarrow \infty$ durumda CD_{LM} testi istatistiği kullanılmaktadır. Bu test aşağıdaki formül ile ifade edilmektedir;

$$CD_{LM} = \sqrt{\frac{1}{N(N-1)}} \sum_{i=1}^{N-1} \sum_{j=i+1}^N (T \hat{p}_{ij}^2 - 1) \quad (14)$$

CD_{LM} testi, panelde yatay kesit bağımlılığı olmadığı varsayımına dayanmakta ve hem kesit sayısı hem de gözlem sayısı sonsuz olduğunda uygulanmaktadır. (Demir, & Görür, 2020, s.21).

Gözlem sayısı kesit sayısından büyük olduğu ($N > T$) olduğu koşullarda CD_{LM} testi önemli seviyede sapmalı sonuçlar ortaya koyabilmektedir. Bu nedenle $N > T$ durumları söz konusuysen kesitler arası bağımlılık için Pesaran (2004) tarafından geliştirilen CD testi aşağıdaki gibidir (Özbek, 2023, s.131).

$$CD = \sqrt{\frac{2T}{N(N-1)}} \sum_{i=1}^{N-1} \sum_{j=i+1}^N \hat{p}_{ij} \quad (15)$$

Yatay kesit kalıntıları arasındaki ilişkinin olup olmadığını test etmek için kullanılan CD testi, yatay kesit birimleri arasındaki ilişkinin olmadığını gösteren sıfır hipotezine

dayanmaktadır. Sıfır hipotezi altında, T yeterince büyük iken $CD \rightarrow N(0,1)$ fonksiyonun limiti. $T \rightarrow \infty$ ve sonra $N \rightarrow \infty$ olduğu durumda, Pesaran vd. (2008)'in geliştirdiği sapması düzeltilmiş LM_{adj} testi önerilmektedir.

$$LM_{adj} = \sqrt{\frac{2}{N(N-1)}} \sum_{i=1}^{N-1} \sum_{j=i+1}^N T \left(\frac{(T-k)\hat{p}_{ij}^2 - \mu_{Tij}}{\sqrt{v_{ij}^2}} \right) \sim N(0,1) \quad (16)$$

Burada, k açıklayıcı değişken (x_{it}) sayısını, μ_{Tij} , $(T-k)\hat{p}_{ij}^2$ 'nin ortalamasını v_{ij}^2 , $(T-k)\hat{p}_{ij}^2$ 'nin varyansını göstermektedir. Asimptotik olarak test istatistiği ortalaması 0 ve varyansı 1 olan standart normal dağılım özelliği göstermektedir. Yatay kesit birimleri arasındaki bağımlılığın tespit edilmesinde sıfır hipotez “ H_0 : Kesitler arası bağımlılık yoktur.” biçiminde kurulmaktadır. (Özbek, 2023, s.131).

Panel birim kök testi.

Pesaran tarafından 2007 yılında geliştirilen ve serilerin durağanlık durumlarını test etmek için kullanılan ikinci nesil birim kök testi Kesitsel Genişletilmiş Dickey Fuller (CADF) testi, yatay kesit bağımlılığını dikkate alarak Genişletilmiş Dickey-Fuller (ADF) testinin panel veriye uyarlanmış halidir. CADF testi, birim düzeyindeki serilerin durağanlığını kontrol etmek için kullanılır ve panel verilerindeki tüm birimler için ayrı ayrı hesaplanmaktadır. CADF testi, N (yatay kesit) ve T (zaman) boyutunun daha küçük olduğu durumlarda bile tutarlı sonuçlar sağlar. Test, hem $T > N$ hem de $N > T$ durumlarında kullanılabilir (Pesaran, 2007, s.266).

Pesaran (2007) yatay kesit bağımlılık problemini ortadan kaldırmak için y_t ve Δy_t gecikmeli değerlerini kullanmıştır ($\Delta y_{t-1}, \Delta y_{t-2} \dots$). Bu durumda CADF süreci aşağıdaki denklemin EKK ile tahminine indirgenebilmektedir (Altıntaş & Alancioğlu, 2021, s.269);

$$\Delta y_{it} = a_i + b_i y_{i,t-1} + \sum_{j=1}^{p=i} c_{ij} \Delta y_{i,t-j} + d_i t + h_i y_{t-1} + \sum_{j=0}^{p=i} n_{ij} \Delta y_{t-j} + \varepsilon_{i,t} y_{t-1} \quad (17)$$

$i=1,2,\dots,N; t=1,\dots,T$

CADF birim kök testine ait hipotezler;

$$H_0 : \rho_i = 0$$

$$H_1 : \rho_i < 0, i = (1,2,3, \dots, N_1), \rho_i = 0, (i=N_1+1, N_2+2, \dots, N)$$

H_0 paneli oluşturan her bir yatay kesitin birim kök içerdiği, H_1 ise paneli oluşturan yatay kesitlerin belirli bir bölümünün (N_1/N) birim kök içermediği şekilde ifade edilmektedir. CADF istatistiği ile ρ katsayılarına ait t istatistiklerini hesaplanarak Pesaran (2007) tarafından belirlenen kritik değerler ile karşılaştırılmaktadır (Nazlıoğlu, 2010, s.91).

Panel eş bütünleşme testi.

Panel verilerde seriler arasında uzun dönemde bir ilişkinin bulunup bulunmadığı eşbütünleşme testleri ile yapılmaktadır.

Pedroni (1997, 1999, 2000 ve 2004 yıllarında) panel eş bütünleşme analizlerinde heterojenliği içeren testler önermektedir. Bu testler, panel birimleri arasındaki heterojenliğe izin verirken, birden fazla açıklayıcı değişkene ve vektörlere ve bu değişkenlerin panelin farklı kısımlarında farklılık göstermesine de izin vermektedir. Pedroni eş bütünleşme testleri, yedi farklı testten oluşmakta ve bu testler iki gruba ayrılmaktadır. İlk grup testler, panelin kesit içi (within) etkilerini ölçmek, ikinci grup testler ise kesitler arasındaki (between) etkileri ölçmek için tasarlanmıştır. İlk kategori "within" boyutunda havuzlanmış dört test, ikinci kategori ise "between" boyutunda üç test içermektedir (Asteriou, & Hall, 2007, s.373-374).

Birinci grupta Panel v-Statistic, Panel rho Statistic, Panel PPStatistic, Panel ADF-Statistic testleri yer almakta iken ikinci grupta Group rho-Statistic, Group PP-Statistic, Group ADF-Statistic testleri yer almaktadır. İlk grupta bulunan dört testten üçü parametrik olmayan testlerdir; ilk test Panel v-Statistic varyans oranlanması şeklinde bir istatistiktir, ikinci test Philips Peron (rho) istatistik değerine, üçüncüsü Philips Peron (t) istatistik değerine dördüncüsü ise ADF (t) istatistik değerine benzer özelliktedir. İkinci grupta yer alan testlerden birincisi Philips Peron (rho) istatistik değerine, kalan ikisi ise ADF (t) ve Philips Peron (PP) (t) istatistikleri ile benzerlik göstermektedir (Güvenek, & Alptekin, 2010, s.181).

Pedroni (1995, 1999) eş bütünleşme testinde boş hipotezi (H_0) serilerin arasında eşbütünleşme ilişkisinin olmadığı varsayımına dayanmaktadır. Ortalamanın ve trendin varlığına dayalı kurulan Pedroni eşbütünleşme analizinde model aşağıdaki şekilde kurulmuştur;

$$Y_{it} = \alpha_i + \delta_i t + \beta_{1i} X_{1i,t} + \dots + \beta_{ki} X_{ki,t} + e_{it} \quad (18)$$

Burada yer alan e_{it} artıkları ifade etmekte olup aşağıdaki gibi ifade edilmektedir (Güriş, 2015, s.269);

$$e_{it} = \rho_i e_{it-1} + v_{it} \quad (19)$$

Pedroni (2001) tarafından geliştirilen FMOLS (Tam Değiştirilmiş En Küçük Kareler) yöntemi, uzun dönem seriler arasındaki ilişkiyi göstermek için kullanılan bir yöntemdir. Bu yöntem, statik modellerde karşılaşılan içsellik, değişen varyans ve otokorelasyon sorunlarını çözmek için parametrik olmayan bir yaklaşım kullanır ve standart hataları düzelterek güvenilir tahminler yapmayı mümkün kılmaktadır. FMOLS yöntemi, farklı bireysel kesitler arasındaki heterojenliğe izin verir ve hata terimi, sabit terim ve bağımsız değişkenlerin farkları arasındaki korelasyonu dikkate alır. Monte Carlo simülasyonu ile yapılan t istatistiği karşılaştırmaları sonucunda FMOLS yönteminin küçük örneklemelerde bile etkili olduğu ve güvenilir sonuçlar verdiği kanıtlanmıştır (Tekbaş, 2019, s.404).

Grup ortalama Panel FMOLS yöntemi, aşağıdaki panel regresyon modeline dayalı bir yöntemdir;

$$y_{it} = a_i + \beta x_{it} + \mu_{it} \quad (20(a))$$

$$x_{it} = x_{it-1} + e_{it} \quad (20(b))$$

Burada denklemde y_{it} bağımlı değişkeni, x_{it} bağımsız değişkenleri ve a_i sabit etkileri ifade etmekte ve panelin yatay kesitleri arasında bağımlılık olmadığı varsayılmaktadır. Hata terimleri arasında korelasyon olmadığı hipotezine dayanan modelde, y_{it} birinci dereceden bütünleşik ise değişkenler arasında uzun dönemde eşbütünleşme ilişkisi olduğu kabul edilmektedir. Bu doğrultuda β katsayısı, uzun dönem eşbütünleşme vektörünü tahmin etmek için gereklidir. Panel FMOLS tahmincisinde β elde edilirken; ilk olarak eşitlik 20 (a)'daki her bir yatay kesit için FMOLS tahmincisi kullanılarak model tahmin edilmektedir. Daha sonra, her bir yatay kesite ait FMOLS tahmininden edinilen eşbütünleşme katsayılarının ortalaması alınarak panel için eşbütünleşme vektörü hesaplanmaktadır. Böylece, panel için eşbütünleşme vektörü;

$$\hat{\beta}_{GFM}^* = N^{-1} \sum_{i=1}^N \beta_{FM,i}^* \quad (21)$$

şeklinde hesaplanmaktadır. Burada $\beta_{FM,i}^*$ her bir yatay kesit için FMOLS tahmininden edinilen eşbütünleşme katsayısını ifade etmektedir. FMOLS yöntemiyle panel veri analizinde kullanılan bir istatistiksel yöntem olan grup ortalama panel FMOLS tahmincilerine ait t-istatistikleri, her

bir yatay kesit için FMOLS tahmininden edinilen eşbütünleşme katsayısına ait t-istatistiklerinden elde edilmektedir. Panel eşbütünleşme katsayısına ilişkin t-istatistiği ise:

$$t_{\hat{\beta}_{GFM}^*} = N^{-\frac{1}{2}} \sum_{i=1}^N t_{\beta_{FM,i}^*} \quad (22)$$

şeklinde hesaplanmaktadır. Burada $t_{\beta_{FM,i}^*}$ paneli oluşturan her bir yatay kesit için yapılan FMOLS tahmininden edinilen eşbütünleşme katsayısına ilişkin t-istatistiğini ifade etmektedir (Nazhoğlu, 2010, s. 98-99).

Panel eşbütünleşme vektörü elde edilirken, Pedroni (2001)'nin önerdiği grup ortalama panel DOLS (Dinamik En Küçük Kareler) tahmincisi ise;

$$y_{it} = a_i + \beta x_{it} + \sum_{k=-K_i}^{K_i} \gamma_{ik} \Delta x_{it} + \mu_{it} \quad (23)$$

şeklinde ifade edilen regresyon modeli ile her bir yatay kesit için tahmin edilmektedir. Modelde K_i gecikme sayılarını ve $-K_i$ öncül sayılarını ifade etmektedir. Panel eş bütünleşme katsayısı Eşitlik (24) ile her bir yatay kesite ait DOLS tahmini sonucunda elde edilen eşbütünleşme katsayılarının aritmetik ortalaması alınarak panel eşbütünleşme katsayısı;

$$\hat{\beta}_{GD}^* = N^{-1} \sum_{i=1}^N \beta_{D,i}^* \quad (24)$$

eşitliği ile hesaplanmaktadır. Eşitlikte $\beta_{D,i}^*$, her bir yatay kesit için DOLS tahmini sonucu elde edilen eşbütünleşme katsayısını ifade etmektedir. Bu doğrultuda grup ortalama panel DOLS tahmincilerine ait t-istatistik değerleri ise;

$$t_{\hat{\beta}_D^*} = N^{-\frac{1}{2}} \sum_{i=1}^N t_{\beta_{D,i}^*} \quad (25)$$

formülü ile tespit edilmekte ve $t_{\hat{\beta}_{D,i}^*}$ ile ifade edilmektedir her bir yatay kesit için DOLS tahmininden elde edilen eşbütünleşme katsayısına ilişkin t-istatistiğini göstermektedir (Nazlıoğlu, 2010, s. 99-100).

Dumitrescu ve Hurlin panel Granger nedensellik testi.

Panel verilerde bulunan eşbütünleşik ilişki, kullanılacak nedensellik testi seçimini etkilemektedir. Panel nedensellik testlerinde, tüm kesitlerin bağımsız olduğu varsayımı altında tahmin yapılmaktadır. Ancak, sadece Dumitrescu ve Hurlin (2012) testi, hem bağımlı hem de bağımsız kesit durumlarında tahmin yapabilmekte ve doğru sonuçlara ulaşabilmektedir. Dumitrescu ve Hurlin (2012) testi, Granger (1969) nedensellik testi ile benzer bir yapıya sahiptir ve heterojen panel veriler için kullanılmaktadır. Bu test, yatay kesit birimleri için hesaplanan bireysel Wald testlerinin ortalamasını göstermekte ve hem heterojenlik hem de yatay kesit bağımlılığı faktörlerini dikkate almaktadır. Dumitrescu ve Hurlin testi, eşbütünleşik ilişki varlığına ya da yokluğuna bakılmaksızın kullanılabilmektedir (Uza, 2021, s. 96).

Dumitrescu ve Hurlin (2012) tarafından geliştirilen panel Granger nedensellik testi, T dönem boyunca gözlemlenen N birim için, gözlemlenen iki durağan değişken Y ile X arasındaki nedensellik ilişkisini belirlemeyi amaçlamaktadır. Her bir birim ($i=1, \dots, N$) için $t=1, \dots, T$ zaman aralıklarında bir doğrusal model kullanılarak analiz edilmektedir:

$$Y_{i,t} = \alpha_i + \sum_{k=1}^K \gamma_i^{(k)} Y_{i,t-k} + \sum_{k=1}^K \beta_i^{(k)} X_{i,t-k} + \varepsilon_{i,t} \quad (26)$$

Burada bireysel etkilerin (α_i) zaman boyutunda sabit olduğu varsayılmaktadır. Her iki birim süreç $y_{i,t}$ ve $x_{i,t}$ 'nin başlangıç koşulları olan $(y_{i-k}, \dots, y_{i,0})$ ve $(x_{i-k}, \dots, x_{i,0})$ verilerek gözlemlenmektedir. Optimum gecikme uzunluğu K'nın panelin tüm yatay kesit birimleri için benzer ve dengeli olduğu varsayılmaktadır. Bunun haricinde, otogregresif parametrelerin $y_i^{(k)}$ ve regresyon eğim katsayılarının $\beta_i^{(k)}$ gruplar arasında değişebilmesine imkân sağlanmaktadır (Tekbaş, 2019 s.405).

Testin temel ve alternatif hipotezleri;

$$H_0: \beta_i^{(k)} = 0 \quad \forall i \text{ için,}$$

“Bütün yatay kesitlerde X'ten Y'ye nedensellik ilişkisi yoktur.”

$$H_1: \left\{ \begin{array}{l} \beta_i^{(k)} = 0 \forall i = 1, 2, \dots, N_1 \text{ için} \\ \beta_i^{(k)} \neq 0 \quad \forall i = N_1 + 1, N_1 + 2, \dots, N \text{ için} \end{array} \right\}$$

“Bazı yatay kesitlerde X’ten Y’ye nedensellik ilişkisi vardır. “ şeklindedir (Göçer, 2013, s.230).

Dumitrescu ve Hurlin (2012) testi, heterojen bir modele dayanmasına rağmen, temel hipotez homojen sonuç sağlamakta, alternatif hipotezin ise heterojen bir sonuç sağlamaktadır. Bu test için kullanılan test istatistiği, her bir birim için ayrı ayrı hesaplanan Wald istatistiklerinin basit ortalamasıdır. Testin amacı, Y ve X arasındaki nedensellik ilişkisinin homojen mi yoksa heterojen mi olduğunu belirlemektir:

$$W_{N,T}^{Hnc} = \frac{1}{N} \sum_{i=1}^N W_{i,T} \quad (27)$$

Burada $W_{i,T}$ i’inci yatay kesit birimi için Granger nedenselliği test etmek amacıyla kullanılan Wald test istatistiğini göstermektedir (Uza, 2021, s. 97).

Nedensellik ilişkisinin bulunmadığı boş (HNC-Homojen Olmayan Nedensellik) hipotez altında yarı asim istatistik aşağıdaki şekilde ifade edilmektedir;

$$Z_{N,T}^{HNC} = \sqrt{\frac{N}{2X}} (W_{N,T}^{HNC} - K) \xrightarrow[T, N \rightarrow \infty]{d} N(0,1) \quad (28)$$

Nedensellik ilişkisinin bulunmadığı boş (HNC) hipotez altında yarı asimtotik ortalama istatistik ise;

$$Z_N^{HNC} = \frac{\sqrt{N} [W_{N,T}^{HNC} - N^{-1} \sum_{i=1}^N E(W_{i,T})]}{\sqrt{N^{-1} \sum_{i=1}^N Var(W_{i,T})}} \xrightarrow[N \rightarrow \infty]{d} N(0,1) \quad (29)$$

şeklinde ifade edilmektedir (Arıcı, 2015, s.87).

Bulgular

Bu bölümde 2007-2021 dönemine ait veriler kullanılarak Türkiye’de kayıt dışı kadın istihdamının ekonomik büyüme üzerindeki etkisi araştırılarak uygulama sonuçlarına yer verilmiştir.

Tanımlayıcı İstatistikler ve Korelasyon Katsayıları

Bu çalışmada Türkiye’de 2007-2021 dönemi ele alınarak ekonomik büyüme ve kayıt dışı kadın istihdamı arasındaki ilişki 26 adet Düzey (İBBS) 2 bölgesi kapsamında incelenmiştir. Modelde GSYH değerleri bağımlı değişken, nüfus değişim oranı, kayıtlı kadın istihdamı, kayıt dışı kadın istihdamı, net göç hızı ve doğum oranı ise bağımsız değişken olarak alınmıştır. Model tahmininde uygunluk sağlaması açısından net göç hızı ve nüfus değişim oranı dışındaki diğer değişkenlerin logaritmik değerleri kullanılmıştır. Değişkenlere ait tanımlayıcı istatistikler aşağıdaki Tablo 3’te verilmiştir.

Tablo 3. *Tanımlayıcı İstatistikler*

Değişkenler	Tanımlayıcı İstatistikler			
	Ortalama	Standart S.	En düşük değer	En yüksek değer
GSYH (\$)	17.778	1.0413	15.498	21.512
Kayıtlı Kadın İstihdamı (bin)	11.318	1.068	8.517	14.296
Kayıt Dışı Kadın (bin)	11.711	0.550	8.853	12.945
Göç (%)	-1.368	10.183	-42.953	71.211
Doğum (bin)	10.559	0.666	8.902	12.400
Nüfus Değ. Oranı (%)	0.9913	0.0115	0.9346	1.0328

Tablo 3’te verilen tanımlayıcı istatistiklere göre en yüksek ortalama değerlerinin GSYH (17.77) değişkenine, en düşük ortalama değerlerinin ise göç (-1.368) değişkenine ait olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Veri setini oluşturan değişkenlerden en düşük olan değerler net göç hızına aittir. Ayrıca göç ve nüfus değişim oranı değişkenleri dışındaki diğer değişkenlerin oranları alınmıştır.

Değişkenler arasındaki ilişkiyi ölçmek için kullanılan yöntemlerden biri olan korelasyon matrisi Tablo 4’te gösterilmektedir.

Tablo 4. *Değişkenlere ait Korelasyon Matrisi*

Değişkenler	Kayıtlı Kadın İstihdamı	Kayıt Dışı Kadın	Göç	Doğum
Kayıtlı Kadın İst.	1.000			
Kayıt Dışı Kadın	0.558	1.000		
Göç	0.459	0.151	1.000	
Doğum	0.450	0.281	-0.068	1.000
Nüfus Değ. Oranı	-0.190	0.057	-0.415	-0.400

Değişkenler arası çoklu doğrusal bağıntı sorununun tespiti için yapılan korelasyon analizinde değişkenler arasındaki korelasyonunun %75 üzerinde olması halinde ilgili değişkenlerin analizden çıkarılması gerekmektedir. Tablo 3'te, bağımsız değişkenler arasında tam veya tama yakın bir ilişkinin olmaması durumunu belirten çoklu doğrusal bağıntı varsayımı incelenmiştir. Korelasyon analizi sonucunda bağımsız değişkenler arasındaki korelasyon değerinin en yüksek %55 olduğu tespit edilmiştir. Dolayısıyla, bu çalışmada incelenen bağımsız değişkenler arasında çoklu doğrusal bağıntı probleminin olmadığı tespit edilmiştir.

Homojenlik Sınaması

Çalışmada birim kök ve eşbütünleşme testlerinden hangisinin kullanılacağına belirlenebilmesi için serilerin homojenlik ve yatay kesit bağımlılık özelliklerinin test edilmesi gerekmektedir. Bu noktada eğim katsayılarının homojenliğinin belirlenmesinde Pesaran ve Yamagata (2008) testi kullanılmıştır. Modelin geneli için hesaplanan homojenlik testi Tablo 5'te verilmiştir.

Tablo 5. *Homojenlik Test Sonuçları*

	İstatistik	Olasılık
Delta ($\tilde{\Delta}$)	7.412	0.000
Delta ($\tilde{\Delta}$)Adj.	10.150	0.000

Çalışmadan elde edilen (Δ) test istatistiği 7.412 (0,000 olasılık değeri ile), $\tilde{\Delta}$ adj test istatistiği ise 10.150 (0,000 olasılık değeri ile) değerinde olup %1 düzeyinde eğim parametrelerinin homojenliğini ifade eden H_0 hipotezini reddetmektedir. Buna göre panel veri analizinde kullanılan değişkenlerin heterojen bir yapıya sahip olduğu tespit edilmiştir. Bu

nedenle çalışmada eşbütünleşme vektöründeki parametre tahminlerinde heterojenliği dikkate alan FMOLS tahmincisiinden faydalanılmıştır.

Yatay Kesit Bağımlılığının Test Edilmesi

Panel veri analizinde kullanılacak verilerin durağanlığını sınamak için hangi kuşak birim kök testinin uygulanması gerektiğini belirlemek amacıyla yatay kesit bağımlılık testleri uygulanmıştır. Türkiye’de kayıt dışı kadın istihdamının ekonomik büyüme üzerindeki etkisini araştıran bu çalışmada $N > T$ koşulunu sağlayan Pesaran (2004) CD yatay kesit bağımlılığı testine ilişkin sonuçlar Tablo 6’da verilmiştir.

Tablo 6. Yatay Kesit Bağımlılığı Test Sonuçları

Değişken	İstatistik	p-istatistik
LM	611.8	0.000
LM_{adj}	11.82	0.000
CD_{LM}	12.64	0.000

Yukarıdaki sonuçlara göre; serilere ait olasılık değerlerinin 0.05’ten küçük olduğu görülmektedir. Bu nedenle “Yatay Kesit Bağımlılığı Yoktur” varsayımına dayanan H_0 hipotezi %5 anlamlılık düzeyinde reddedilmektedir. Dolayısıyla çalışmada kullanılan değişkenler arasında yatay kesit bağımlılığının olduğu tespit edildiğinden test analizi için ikinci nesil birim kök testleri kullanılmasının uygun olacağına karar verilmiştir. Bu nedenle, serilerin durağanlığını test etmek için ikinci kuşak birim kök testlerinden biri olan CADF testi uygulanmış ve durağanlık testi yapılmıştır.

Panel Birim Kök Testi

Çalışmada seriler için birim kök sınaması ikinci nesil panel birim kök testlerinden yatay kesit bağımlılığını dikkate alan ve $T > N$ ve $N > T$ durumlarında tutarlı sonuçlar verebilen CADF testi ile yapılmıştır. Pesaran (2007) tarafından geliştirilen bu test ile paneli oluşturan tüm birimler için CADF test istatistiği değerleri hesaplanmaktadır. CADF testinde;

H_0 : seriler durağan değildir.

H_1 : seriler durağandır şeklindedir.

Panel birim kök analizine ait sonuçlar Tablo 7 ve 8’de verilmiştir.

Tablo 7. CADF Birim Kök Test Sonuçları (Düzeyde)

Değişkenler	Sabitli (Düzey)			Sabit trendli (Düzey)		
	t	Z(t-bar)	P-istatistik	t	Z(t-bar)	P-istatistik
GSYH	-1.954	-1.083	0.139	-2.224	0.162	0.564
Kayıtlı Kadın İstihdamı	-2.593	-4.048	0.000	-2.704	-2.019	0.022
Kayıt Dışı Kadın	-2.340	-2.875	0.002	-2.841	-2.644	0.004
Göç	-2.988	-5.877	0.000	-3.367	-5.041	0.000
Doğum	-1.041	3.147	0.999	-2.393	-0.607	0.272
Nüfus Değişim Oranı	-3.636	-8.882	0.000	-4.089	-8.325	0.000

Tablo 8. CADF Birim Kök Test Sonuçları (Gecikme Uzunluğu 1 alınmıştır)

Değişkenler	Sabitli (Gecikme Uzunluğu (1))			Sabit trendli (Gecikme Uzunluğu (1))		
	t	Z(t-bar)	P-istatistik	t	Z(t-bar)	p-istatistik
GSYH	-1.898	-0.823	0.205	-1.919	1.552	0.940
Kayıtlı Kadın İstihdamı	-2.459	-3.424	0.000	-2.998	-3.360	0.000
Kayıt Dışı Kadın	-2.237	-2.398	0.008	-2.451	-0.872	0.192
Göç	-2.260	-2.502	0.006	-2.335	-0.341	0.367
Doğum	-0.790	4.310	1.000	-3.659	-6.369	0.000
Nüfus Değişim Oranı	-2.406	-3.178	0.001	-3.283	-4.657	0.000

Değişkenlerin düzeyde ve gecikme uzunluğu (1) olmak üzere sabitli ve sabit trendli birim kökleri incelenmiştir. Elde edilen bulgulara göre GSYH serisinin %1 ve %5 önem seviyesinde birim kök içerdiği belirlenirken serinin farkının alınması ile durağan hale geldiği tespit edilmiştir. Kayıtlı Kadın İstihdam serisi birim kök içermezken Kayıt Dışı Kadın ve Göç değişkenlerinin oluşturduğu seri %1 ve %5 önem seviyesinde birim kök içermektedir. Serilerin farklarının alınması ile seriler durağan hale gelmiştir. Doğum ve Nüfus değişkenlerinin ise birim kök içermediği serilerin durağan olduğu tespit edilmiştir. Serilerin farklarının alınması ile elde edilen bulgular Tablo 9 ile sunulmuştur.

Tablo 9. *CADF Birim Kök Test Sonuçları*

Değişkenler	Δ -Sabitli			Δ -Sabit trendli		
	t	Z(t-bar)	P-istatistik	t	Z(t-bar)	P-istatistik
GSYH	-3.335	-7.487	0.000	-3.301	-4.741	0.000
Kayıtlı Kadın İstihdamı	-3.731	-9.321	0.000	-3.588	-6.048	0.000
Kayıt Dışı Kadın	-3.909	-10.146	0.000	-3.615	-6.167	0.000
Göç	-4.773	-14.152	0.000	-4.681	-11.023	0.000
Doğum	-3.561	-8.532	0.000	-3.958	-7.732	0.000
Nüfus Değişim Oranı	-5.199	-16.128	0.000	-5.048	-12.693	0.000

Modelde yer alan değişkenlere ait serilerin farkları alındığında ise birimlerin durağan olduğu ve birim kök içermediği tespit edilmiştir. Değişkenlere ait serilerin farkları alındığında bir döneme ait veri kaybı gerçekleşmiştir.

Eşbütünleşme Testi

Serilerin uzun dönem eşbütünleşme ilişkisi Kao ve Pedroni eşbütünleşme testleri ile ayrı ayrı incelenmiştir. Test sonucuna ait bulgular Tablo 10 ve Tablo 11 ile sunulmuştur.

Tablo 10. *Kao Eş Bütünleşme Test Sonuçları*

	t-istatistik	p-istatistik
Değiştirilmiş Dickey Fuller t	-2.477	0.006
Dickey Fuller t	-3.480	0.000
Genişletilmiş Dickey-Fuller t	2.751	0.003
Düzeltilmemiş değiştirilmiş Dickey Fuller t	-5.036	0.000
Düzeltilmemiş Dickey-Fuller t	-4.669	0.000

Kao (1999) panel eşbütünleşme testine göre de %1 anlamlılık düzeyinde ‘seriler arasında eşbütünleşme yoktur’ hipotezi reddedilmiş ve değişkenlerin uzun dönemde eşbütünleşik olduğu tespit edilmiştir.

Tablo 11. *Pedroni Eş Bütünleşme Test Sonuçları*

	t-istatistik	p-istatistik
Değiştirilmiş Phillips-Perron t	6.186	0.000
Phillips-Perron t	-3.685	0.000
Genişletilmiş Dickey-Fuller t	-3.677	0.000

Ekonomik büyüme üzerinde kayıt dışı ve kayıt dışı kadın istihdamı arasındaki uzun dönemli ilişkinin araştırıldığı Pedroni eşbütünleşme testine göre bulunan üç istatistik değerinin de anlamlı olduğu tespit edilmiştir. Bu doğrultuda H_0 hipotezi (seriler arasında eşbütünleşme yoktur) reddedilerek alternatif olan hipotez kabul edilerek değişkenler arasında uzun dönemli eşbütünleşme ilişkisi olduğu kabul edilmektedir. İki testin sonucuna göre de uzun dönemde ekonomik büyüme üzerinde etkisi bulunduğu düşünülen değişkenler arasında eşbütünleşme olduğu sonucu çıkartılmıştır.

Yapılan eşbütünleşme testlerinden sonra eşbütünleşme ilişkisinin nihai sapmasız katsayılarının tahmini için, tahmin edicilerinin tutarlılığı, Pedroni (2000, 2001) tarafından geliştirilen DOLS yöntemi ve FMOLS yöntemleri ile test edilmiştir. FMOLS, standart sabit etkili tahmin edicilerdeki (değişen varyans, otokorelasyon gibi problemlerden kaynaklı) sapmaları düzelten bir yöntem iken, modele dinamik faktörleri de dâhil eden DOLS ise statik regresyondaki (özellikle içsellik kaynaklı) sapmaları da düzeltebilen bir yöntemdir (Yardımcıoğlu, & Gülmez, 2013, s.154) (Sethy, Das, Mohanty, & Sahoo, 2020, s.6).

Bağımlı ve bağımsız değişkenler arasındaki uzun vadeli ilişkiyi tahmin etmek için kullanılan FMOLS ve DOLS yöntem sonuçları Tablo 12, 13 ve Tablo 14'te sunulmuştur.

Tablo 12. *FMOLS Tahmin Sonuçları (Panel Geneli)*

Değişkenler	Katsayı	P> z	t-istatistik
Kayıtlı Kadın İstihdamı	0.9639***	0.000	393.70
Kayıt Dışı Kadın	-0.2995***	0.000	16.20
Göç	-0.0083***	0.006	19.24
Doğum	0.1456**	0.032	-193.42
Nüfus Değişim Oranı	-1.1472	0.752	33.90
R²	0.6905955		
Düzeltilmiş R²	0.6865562		

Tablo 13. FMOLS Tahmin Sonuçları (Bölgesel)

Bölgeler	Değişkenler	FMOLS		
		Katsayı	P> z	t-istatistik
TR62 (Adana, Mersin)	Kayıtlı Kadın İstihdamı	1.60**	0.02	99.65
	Kayıt Dışı Kadın	-0.52**	0.03	-15.96
	Göç	-0.01***	0.00	-6.41
	Doğum	-1.84*	0.06	-29.36
	Nüfus Değişim Oranı	-16.48	1.60	-10.29
TRA2 (Ağrı, Kars, Iğdır, Ardahan)	Kayıtlı Kadın İstihdamı	1.00**	0.01	89.28
	Kayıt Dışı Kadın	0.45**	0.03	16.82
	Göç	0.01***	0.00	13.81
	Doğum	-2.82**	0.04	-76.60
	Nüfus Değişim Oranı	-10.63	0.53	-19.92
TR51 (Ankara)	Kayıtlı Kadın İstihdamı	2.32**	0.04	65.47
	Kayıt Dışı Kadın	-0.04**	0.04	-1.00
	Göç	0.00***	0.00	0.10
	Doğum	-2.17*	0.08	-28.39
	Nüfus Değişim Oranı	3.22	1.47	2.19
TR61 (Antalya, Isparta, Burdur)	Kayıtlı Kadın İstihdamı	1.31**	0.03	43.77
	Kayıt Dışı Kadın	-0.32*	0.07	-4.78
	Göç	-0.01***	0.00	-4.25
	Doğum	-1.98*	0.08	-24.42
	Nüfus Değişim Oranı	-3.08	0.81	-3.80
TR32 (Aydın, Denizli, Muğla)	Kayıtlı Kadın İstihdamı	1.50**	0.01	111.42
	Kayıt Dışı Kadın	-0.30**	0.02	-17.66
	Göç	0.02***	0.00	12.84
	Doğum	-2.48*	0.06	-42.29
	Nüfus Değişim Oranı	-9.75	1.60	-6.10
TR22 (Balıkesir, Çanakkale)	Kayıtlı Kadın İstihdamı	1.63*	0.05	31.97
	Kayıt Dışı Kadın	0.19	0.13	1.43
	Göç	-0.00***	0.00	-1.63
	Doğum	-3.40	0.15	-22.61
	Nüfus Değişim Oranı	4.90	1.71	2.87
TR41 (Bursa, Eskişehir, Bilecik)	Kayıtlı Kadın İstihdamı	2.19**	0.02	108.48
	Kayıt Dışı Kadın	-0.28*	0.06	-4.32
	Göç	-0.03***	0.00	-10.27
	Doğum	-3.10	0.10	-30.72
	Nüfus Değişim Oranı	4.51	1.54	2.92
TRA1	Kayıtlı Kadın İstihdamı	1.43	0.12	11.69
	Kayıt Dışı Kadın	0.30	0.19	4.33

(Erzurum, Erzincan, Bayburt)	Göç	-0.01***	0.00	5.19
	Doğum	-1.65	0.29	-8.60
	Nüfus Değişim Oranı	21.69	5.14	4.22
TRC1 (Gaziantep, Adıyaman, Kilis)	Kayıtlı Kadın İstihdamı	0.83**	0.01	72.55
	Kayıt Dışı Kadın	0.30**	0.02	12.57
	Göç	-0.01***	0.00	-4.41
	Doğum	-1.65*	0.08	-20.40
	Nüfus Değişim Oranı	64.40	2.14	30.10
TR63 (Hatay, Kahramanmaraş, Osmaniye)	Kayıtlı Kadın İstihdamı	1.04**	0.02	48.79
	Kayıt Dışı Kadın	-0.22**	0.02	-9.43
	Göç	-0.01***	0.00	-4.50
	Doğum	-1.99	0.12	-16.92
	Nüfus Değişim Oranı	-3.67	1.64	-2.24
TR10 İstanbul	Kayıtlı Kadın İstihdamı	1.74***	0.00	369.49
	Kayıt Dışı Kadın	0.12**	0.01	20.36
	Göç	-0.00***	0.00	-9.31
	Doğum	-2.37**	0.01	-233.35
	Nüfus Değişim Oranı	0.93	0.14	6.70
TR31 İzmir	Kayıtlı Kadın İstihdamı	2.46**	0.01	283.27
	Kayıt Dışı Kadın	0.09**	0.01	-9.02
	Göç	0.04***	0.00	35.77
	Doğum	-2.21**	0.03	-71.28
	Nüfus Değişim Oranı	1.53	0.48	3.22
TR82 (Kastamonu, Çankırı, Sinop)	Kayıtlı Kadın İstihdamı	1.37**	0.02	62.80
	Kayıt Dışı Kadın	-0.58**	0.04	-15.19
	Göç	0.03***	0.00	22.59
	Doğum	-0.25	0.14	-1.81
	Nüfus Değişim Oranı	28.68	1.29	22.27
TR72 (Kayseri, Sivas, Yozgat)	Kayıtlı Kadın İstihdamı	0.66**	0.03	24.86
	Kayıt Dışı Kadın	-0.10**	0.03	-3.75
	Göç	0.01***	0.00	5.41
	Doğum	-2.71	0.12	-22.48
	Nüfus Değişim Oranı	3.90	2.20	1.78
TR71 (Kırıkkale, Aksaray, Niğde, Nevşehir, Kırşehir)	Kayıtlı Kadın İstihdamı	1.03**	0.03	37.06
	Kayıt Dışı Kadın	-0.23**	0.03	-8.78
	Göç	0.01***	0.00	7.72
	Doğum	-3.12	0.11	-29.19
	Nüfus Değişim Oranı	6.06	1.30	4.67
TR42	Kayıtlı Kadın İstihdamı	2.30**	0.02	139.16
	Kayıt Dışı Kadın	-0.65**	0.02	-30.80

(Kocaeli, Sakarya, Düzce, Bolu, Yalova)	Göç	-0.05***	0.00	-24.44
	Doğum	-2.97*	0.09	-34.27
	Nüfus Değişim Oranı	-9.24	1.71	-5.41
TR52 (Konya, Karaman)	Kayıtlı Kadın İstihdamı	1.47**	0.03	46.96
	Kayıt Dışı Kadın	0.02	0.10	0.17
	Göç	0.03***	0.00	11.32
	Doğum	-1.10	0.19	-5.71
	Nüfus Değişim Oranı	19.07	2.64	7.22
TRB1 (Malatya, Elazığ, Bingöl, Tunceli)	Kayıtlı Kadın İstihdamı	0.85**	0.03	30.77
	Kayıt Dışı Kadın	-0.16**	0.04	-4.40
	Göç	0.00***	0.00	3.17
	Doğum	-3.31	0.14	-23.97
	Nüfus Değişim Oranı	2.62	1.28	2.04
TR33 (Manisa, Afyon, Kütahya, Uşak)	Kayıtlı Kadın İstihdamı	0.91*	0.07	13.38
	Kayıt Dışı Kadın	0.03	0.11	0.29
	Göç	-0.01**	0.01	-1.10
	Doğum	-4.54	0.35	-13.05
	Nüfus Değişim Oranı	-5.23	1.77	-2.96
TRC3 (Mardin, Batman, Şırnak, Siirt)	Kayıtlı Kadın İstihdamı	0.29**	0.02	13.96
	Kayıt Dışı Kadın	0.94**	0.02	37.54
	Göç	0.06***	0.00	24.68
	Doğum	-1.03	0.17	-5.99
	Nüfus Değişim Oranı	40.75	1.07	38.16
TR83 (Samsun, Tokat, Çorum, Amasya)	Kayıtlı Kadın İstihdamı	0.58**	0.03	19.78
	Kayıt Dışı Kadın	0.09**	0.04	2.33
	Göç	-0.00***	0.00	-0.70
	Doğum	-3.32*	0.08	-40.76
	Nüfus Değişim Oranı	-2.75	1.02	-2.69
TRC2 (Şanlıurfa, Diyarbakır)	Kayıtlı Kadın İstihdamı	0.61**	0.01	105.13
	Kayıt Dışı Kadın	0.24**	0.01	28.94
	Göç	-0.02***	0.00	-13.38
	Doğum	0.15*	0.06	2.43
	Nüfus Değişim Oranı	36.78	0.62	59.15
TR21 (Tekirdağ, Edirne, Kırklareli)	Kayıtlı Kadın İstihdamı	2.57*	0.06	42.65
	Kayıt Dışı Kadın	2.31	0.13	17.48
	Göç	0.05***	0.00	13.23
	Doğum	-2.11	0.16	-12.89
	Nüfus Değişim Oranı	15.69	1.22	12.89
	Kayıtlı Kadın İstihdamı	0.92**	0.01	88.33

TR90 (Trabzon, Ordu, Giresun, Rize, Artvin, Gümüşhane)	Kayıt Dışı Kadın	0.00**	0.02	0.04
	Göç	0.00***	0.00	11.54
	Doğum	-3.42**	0.03	-118.43
	Nüfus Değişim Oranı	6.70	0.38	17.81
TRB2 (Van, Muş, Bitlis, Hakkâri)	Kayıtlı Kadın İstihdamı	0.66**	0.01	43.85
	Kayıt Dışı Kadın	0.65**	0.01	68.64
	Göç	0.01***	0.00	12.14
	Doğum	-3.19*	0.07	-46.21
	Nüfus Değişim Oranı	5.57	0.56	9.87
TR81 (Zonguldak, Karabük, Bartın)	Kayıtlı Kadın İstihdamı	0.09**	0.03	2.98
	Kayıt Dışı Kadın	-0.15*	0.05	-3.22
	Göç	-0.00***	0.00	-0.98
	Doğum	-3.44	0.12	-29.00
	Nüfus Değişim Oranı	-1.61	0.88	-1.83

Not: *** p<0,01, ** p<0,05, * p<0,10 düzeyinde anlamlılığı göstermektedir.

Kayıt dışı kadın istihdamının büyüme üzerindeki etkisine ilişkin Panel FMOLS test sonuçları değerlendirildiğinde kayıtlı kadın istihdamı, kayıt dışı kadın istihdamı ve göç değişkenlere ait katsayıların istatistiki olarak %1 önem seviyesinde, doğum değişkeninin katsayısının %5 önem seviyesinde anlamlı oldukları görülmektedir. Nüfus değişim oranı değişkeninin ise anlamsız olduğu tespit edilmiştir.

Model de yer alan değişkenlerden kayıtlı kadın istihdamı ve doğum değişkenleri GSYH değişkeni ile aynı yönde pozitif ve anlamlı bir etkiye sahip olurken kayıt dışı kadın istihdamı verisi ile göç değişkenleri ise GSYH bağımlı değişkeni ile ters yönde negatif ve anlamlı bir etkiye sahiptir. Nüfus değişim oranı verisi ise GSYH değişkeni ile ters yönde negatif ve anlamsız bir etkiye sahiptir.

Ele alınan dönem boyunca panel veri setindeki kayıtlı kadın istihdam oranında meydana gelen %1'lik değişimin kişi başı GSYH değişkenini aynı yönde yaklaşık %0,96 birim arttıracığı tespit edilmiştir. Doğum oranında meydana gelen %1'lik değişimin kişi başı GSYH değişkenini aynı yönde yaklaşık %0,15 birim arttıracığı tespit edilmiştir.

Kayıt dışı kadın istihdamın da meydana gelecek %1'lik değişimin GSYH'yi ters yönde yaklaşık %0,29 birim etkileyeceği belirlenmiştir. Net göç hızı değişkeninde meydana gelecek %1'lik değişimin GSYH'yi ters yönde yaklaşık %0,008 birim etkileyeceği belirlenmiştir. Nüfus değişim oranı değişkeninde meydana gelecek değişimin ise GSYH'yi etkilemeyeceği belirlenmiştir.

Bölgesel düzeyde değişkenler ele alındığında da benzer sonuçlar elde edildiği görülmektedir. Nüfus değişim oranı gelir üzerinde anlamlı bir etkiye sahip değilken modelde yer alan diğer değişkenlerden kayıtlı kadın istihdamı gelir üzerinde pozitif ve anlamlı bir etki oluşturmakta ve kayıt dışı kadın istihdamının ise GSYH üzerinde negatif ve anlamlı bir etki oluşturduğu görülmektedir.

Tablo 14. *DOLS Tahmin Sonuçları*

Değişkenler	Katsayı	P> z	t-istatistik
Kayıtlı Kadın İstihdamı	0.9954***	0.000	393.70
Kayıt Dışı Kadın	-0.2719***	0.000	16.20
Göç	-0.0220**	0.002	19.24
Doğum	0.1651*	0.029	-193.42
Nüfus Değişim Oranı	-0.7473	0.853	33.90
R ²	0.9013106		
Düzeltilmiş R ²	0.8959178		

Not: *** p<0,01, ** p<0,05, * p<0,10 düzeyinde anlamlılığı göstermektedir.

Kayıt dışı kadın istihdamının büyüme üzerindeki etkisine ilişkin Panel DOLS test sonuçları değerlendirildiğinde kayıtlı kadın istihdamı, kayıt dışı kadın istihdamı değişkenlerine ait katsayılar 0,01 önem seviyesinde, göç değişkenine ait katsayısının 0,05 ve doğum değişkeninin katsayısının 0,10 önem seviyesinde anlamlı oldukları görülmektedir. Nüfus değişim oranı değişkeninin ise anlamsız olduğu tespit edilmiştir.

Model de yer alan değişkenlerden kayıtlı kadın istihdamı ve doğum değişkenleri GSYH değişkeni ile aynı yönde pozitif ve anlamlı bir etkiye sahip olurken kayıt dışı kadın istihdamı verisi ile göç değişkenleri ise GSYH bağımlı değişkeni ile ters yönde negatif ve anlamlı bir etkiye sahiptir. Nüfus değişim oranı verisi ise GSYH değişkeni ile ters yönde negatif ve anlamsız bir etkiye sahiptir.

Ele alınan dönem boyunca panel veri setindeki kayıtlı kadın istihdam oranında meydana gelen %1'lik değişimin kişi başı GSYH değişkenini aynı yönde yaklaşık %0,99 birim arttıracığı tespit edilmiştir. Doğum oranında meydana gelen %1'lik değişimin kişi başı GSYH değişkenini aynı yönde yaklaşık %0,16 birim arttıracığı tespit edilmiştir.

Kayıt dışı kadın istihdamın da meydana gelecek %1'lik değişimin GSYH'yi ters yönde yaklaşık %0,27 birim etkileyeceği belirlenmiştir. Net göç hızı değişkeninde meydana gelecek %1'lik değişimin GSYH'yi ters yönde yaklaşık %0,02 birim etkileyeceği belirlenmiştir. Nüfus

değişim oranı değişkeninde meydana gelecek değişimin ise GSYH'yi etkilemeyeceği belirlenmiştir.

Dumitrescu & Hurlin Panel Granger Nedensellik Testi

Modele ait birim kök testleri ve eşbütünleşme testlerinin uygulanmasının ardından Dumitrescu Hurlin panel nedensellik testi ile değişkenler arasındaki nedensellik ilişkisi test edilmiştir. Dumitrescu Hurlin panel nedensellik testi sonuçları Tablo 15'te gösterilmiştir.

Tablo 15. *Dumitrescu & Hurlin (2012) Panel Granger Nedensellik Testi Sonuçları*

Nedensellik	Gecikme Uzunluğu=1		Gecikme Uzunluğu=2	
	W-bar	Z-bar	W-bar	Z-bar
Kayıtlı Kadın İstihdamı → GSYH	1.262	0.948 (0.343)	2.506	1.279 (0.201)
GSYH → Kayıtlı Kadın İstihdamı	3.093	7.549*** (0.000)	4.784	7.097*** (0.000)
Kayıt Dışı Kadın İstihdamı → GSYH	0.965	-0.125 (0.901)	3.131	2.882*** (0.004)
GSYH → Kayıt Dışı Kadın İstihdamı	2.749	6.307*** (0.000)	3.563	3.986*** (0.000)
Göç → GSYH	2.446	5.214* (0.000)	2.982	2.504** (0.012)
GSYH → Göç	0.884	-0.420 (0.674)	2.934	2.383** (0.017)
Doğum → GSYH	4.873	13.965*** (0.000)	7.270	13.436*** (0.000)
GSYH → Doğum	3.107	7.595*** (0.000)	11.885	25.201*** (0.000)
Nüfus Değişim Oranı → GSYH	1.1588	-0.1565 (0.8757)	2.3846	-0.3814 (0.7029)
GSYH → Nüfus Değişim Oranı	2.6855	3.6115*** (0.0003)	4.3964	2.3387** (0.0194)
Göç → Kayıt Dışı Kadın İstihdamı	1.221	0.797 (0.426)	2.548	1.396 (0.163)
Kayıt Dışı Kadın İstihdamı → Göç	1.724	2.609*** (0.009)	3.004	2.560** (0.011)
Doğum → Kayıt Dışı Kadın İstihdamı	2.631	5.879*** (0.000)	3.358	3.462*** (0.001)
Kayıt Dışı Kadın İstihdamı → Doğum	2.193	4.301*** (0.000)	3.173	2.991*** (0.003)
Kayıt Dışı Kadın İstihdamı → Nüfus Değişim Oranı	2.2287	2.4842** (0.0130)	3.8592	1.6124 (0.1069)
Nüfus Değişim Oranı → Kayıt Dışı Kadın İstihdamı	0.6149	-1.4989 (0.1339)	2.1902	-0.6443 (0.5194)

Not: p- istatistik değerleri parantez içinde verilmiştir. *** p<0,01, ** p<0,05, * p<0,10 düzeyinde anlamlılığı ifade etmektedir.

Kayıtlı kadın istihdamı ile GSYH arasındaki nedensellik ilişkisi incelendiğinde, gecikme uzunluğu “1” veya “2” olarak alındığında GSYH'dan kayıtlı kadın istihdamına doğru tek yönlü nedensellik ilişkisinin %1 önem düzeyinde anlamlı olduğu belirlenmiş H_0 hipotezi

reddedilmiştir. Kayıtlı kadın istihdamından GSYH 'ya doğru bir nedensellik tespit edilememiş H_0 hipotezi reddedilememiştir.

Kayıt dışı kadın istihdamı ile GSYH arasındaki nedensellik ilişkisi incelendiğinde; gecikme uzunluğu “1” olarak alındığında %1 önem seviyesinde GSYH’dan kayıt dışı kadın istihdamına tek yönlü nedensellik tespit edilirken, gecikme uzunluğu “2” olarak alındığında GSYH ile kayıt dışı kadın istihdamı arasında %1 önem seviyesinde çift yönlü nedensellik belirlenmiş H_0 hipotezi reddedilmiştir.

Göç ile GSYH arasındaki nedensellik ilişkisi incelendiğinde; gecikme uzunluğu “1” olarak alındığında %1 önem seviyesinde Göç değişkeninden GSYH’ya tek yönlü nedensellik tespit edilirken, gecikme uzunluğu “2” olarak alındığında GSYH ile Göç arasında %5 önem seviyesinde çift yönlü nedensellik belirlenmiş H_0 hipotezi reddedilmiştir.

Doğum ile GSYH arasındaki nedensellik ilişkisi incelendiğinde; gecikme uzunluğu “1” veya “2” olarak alındığında %1 önem seviyesinde Doğum değişkeni ile GSYH arasında çift yönlü nedensellik belirlenmiş H_0 hipotezi reddedilmiştir.

Nüfus değişim oranı ile GSYH arasındaki nedensellik ilişkisi incelendiğinde, gecikme uzunluğu “1” veya “2” olarak alındığında GSYH’dan nüfus değişim oranına doğru tek yönlü nedensellik ilişkisinin %1 ve %5 önem düzeyinde anlamlı olduğu belirlenmiş H_0 hipotezi reddedilmiştir. Nüfus değişim oranından GSYH 'ya doğru bir nedensellik tespit edilememiş H_0 hipotezi reddedilememiştir

Göç ile kayıt dışı kadın istihdamı arasındaki nedensellik ilişkisi incelendiğinde; gecikme uzunluğu “1” veya “2” olarak alındığında iki değişken arasında nedensellik tespit edilememiş, H_0 hipotezi reddedilememiştir. Kayıt dışı kadın istihdamı değişkeni ile göç değişkeni arasındaki nedensellik incelendiğinde gecikme uzunluğu 1 olarak alındığında %1 önem seviyesinde anlamlı olarak belirlenirken, gecikme uzunluğu 2 olarak alındığında %5 önem seviyesinde anlamlı olduğu tespit edilmiş, H_0 hipotezi reddedilmiştir.

Doğum ile kayıt dışı kadın istihdamı arasındaki nedensellik ilişkisi incelendiğinde, gecikme uzunluğu “1” veya “2” alındığında, doğum değişkeni ile kayıt dışı kadın istihdamı değişkeni arasında %1 önem düzeyinde çift yönlü nedensellik tespit edilmiş, H_0 hipotezi reddedilmiştir.

Kayıt dışı kadın istihdamı ile nüfus değişim oranı arasındaki nedensellik incelendiğinde, gecikme uzunluğu “1” olarak alındığında %5 önem seviyesinde anlamlı olarak kayıt dışı kadın istihdamından nüfus değişim oranına tek yönlü nedensellik ilişkisi tespit edilmiş, H_0 hipotezi

reddedilmiştir. Nüfus değişim oranından kayıt dışı kadın istihdamına doğru bir nedensellik tespit edilememiş H_0 hipotezi reddedilememiştir.

Sonuç olarak kayıt dışı kadın istihdamı, göç, doğum ve nüfus değişim oranı değişkenlerinin GSYH arasında nedenselliğin etkili olduğu ancak kayıtlı kadın istihdamının GSYH arasında herhangi bir nedenselliğin olmadığı tespit edilmiştir. Ayrıca Doğum ve nüfus değişkenlerinin kayıt dışı kadın istihdamının Granger nedeni olduğu ancak göç değişkeninin kayıt dışı kadın istihdamının arasında Granger nedeni olmadığı belirlenmiştir.

Granger nedensellik analiz sonuçlarına göre değişkenler arasındaki nedensellik tespit edilmiştir. Değişkenlerin Bağımlı değişken üzerindeki etkisini belirleyebilmek için panel veri analizi uygulanmıştır.

Hausman Testi

Panel veri analizlerinde sabit etkili ve rassal etkili modellerden hangi modelin kullanılacağına tespiti için yapılan testlerin başında Hausman (1978) Testi gelmektedir. Hausman Testinin uygulanabilmesi için öncelikle rassal ve sabit etkiler modellerinin tahmin edilmesi gerekmekte daha sonra Hausman Testi uygulanmaktadır. Tablo 16’da sabit ve tesadüfi etkiler modellerinin tahminlerine yer verilmiştir.

Tablo 16. Sabit ve Tesadüfi Etkili Panel Veri Analizi Sonuçları

Değişkenler	Sabit Etki	Rassal Etki
Kayıtlı Kadın İstihdamı	1.2371*** (0.000)	1.086*** (0.000)
Kayıt Dışı Kadın İstihdamı	-0.1261** (0.019)	-0.348*** (0.000)
Göç	0.0048** (0.026)	0.0041 (0.132)
Doğum	-1.6335*** (0.000)	0.0735 (0.164)
Nüfus Değişim Oranı	6.4222*** (0.000)	1.9941 (0.429)
R^2	0,87	0,82

Not: *** p<0,01 ve ** p<0,05, düzeyinde anlamlılığı göstermektedir.

Sabit etkiler ve tesadüfi etkiler modelleri tahmininden sonra hangi modelin daha uygun olduğuna karar vermek için Hausman testi uygulanmıştır. Hausman testine ait hipotezler;

H_0 : Bağımsız değişkenler ile birim\zaman etkisi arasında korelasyon bulunmamaktadır. Tesadüfi etkiler modeli geçerlidir.

H_1 : Bağımsız değişkenler ile birim\zaman etkisi arasında korelasyon bulunmaktadır. Sabit etkiler modeli geçerlidir. Hausman testine ait sonuçlar Tablo 17’de gösterilmektedir.

Tablo 17. *Hausman Testi Sonuçları*

Katsayılar			
Bağımlı Değişken	Sabit Etki	Rassal Etki	Sabit-Rassal Etki Farkı
Kayıtlı Kadın İstihdamı	1.2371	1.0860	-0.0995
Kayıt Dışı Kadın	-0.1261	-0.3480	0.0381
Göç	0.0048	0.0041	0.0095
Doğum	-1.6335	0.0735	0.1534
Nüfus Değişim Oranı	6.4222	1.9941	3.8704
chi² (8)	301.59		
Prob>chi2	0.000		

Hausman test sonuçlarına modelin olasılık değeri anlamlı sonuç verdiği için; H_0 : Hipotezi reddedilmekte alternatif hipotez kabul edilmektedir. Hausman testi sonucuna göre analizde sabit etkiler modelinin kullanılmasının daha uygun olduğu tespit edilmiştir. Model yorumları sabit etkili model üzerinden ele alınmıştır.

Tablo 15’te yer alan regresyon sonuçlarına bakıldığında; F istatistik değerinin 0,05 düzeyinde anlamlı olduğu ve modelde yer alan nüfus değişim oranı, kayıtlı kadın istihdamı, kayıt dışı kadın istihdamı, net göç hızı ve doğum oranı olarak yer alan bağımsız değişkenlerin bağımlı değişkenlerin ekonomik büyümenin göstergesi olarak kabul edilen GSYH’yı açıklayabildiği görülmüştür.

Modelde yer alan değişkenler incelendiğinde doğum ve kayıt dışı kadın istihdamı değişkenlerinin %5 önem seviyesinde diğer değişkenlerin ise %1 önem seviyesinde anlamlı olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Kayıt dışı kadın istihdam ve doğum dışındaki diğer bağımsız değişkenlerin GSYH değişkeni ile aynı yönde anlamlı bir ilişkide olduğu belirlenmiştir.

Elde edilen bulgular neticesinde modelde yer alan değişkenlerden kayıtlı kadın istihdamının da oluşacak bir birimlik bir değişimin GSYH'yı %1.23 birim aynı yönde artıracığı görülmüştür. Bu sonuçların kadın istihdamı ile iktisadi büyümeyi inceleyen; Luci (2009), Aydın (2011), Er (2012), Taşseven (2018), Pata (2018), ve Aydoğmuş (2019)'un çalışmaları ile paralellik gösterdiği tespit edilmiştir.

Bununla birlikte kayıt dışı kadın istihdamında meydana gelecek bir birimlik değişimin GSYH değişkeni üzerinde ters yönde %0.13 birim etki edeceği tespit edilmiştir. Bu durum ekonomik büyümeyi destekleme noktasında kayıt dışı ekonominin ne kadar önemli olduğunun tespit edilmesinde önemli bir noktadır. Araştırmanın bulguları, Türkiye'de kayıt dışı istihdam ve ekonomik büyümeyi ele alan ve bu iki değişken arasında negatif yönlü ancak anlamsız ilişki bulan Dam vd. (2018)'in çalışmalarından farklılık gösterirken, Bölükbaş (2018) ve İnal (2019)'ın çalışmaları ile paralellik göstermektedir.

Modelde göç değişkeninde gerçekleşecek bir birimlik bir değişimin GSYH'yı 0.004 birim aynı yönde değiştireceği belirlenmiştir. Elde edilen bulguların, göç ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi ele alan Bove ve Elia (2017), Altunç, Ucan ve Akyıldız (2017), Bayraktar ve Özyılmaz (2019) ile Meçik ve Koyuncu (2020)'nun çalışmaları ile benzer nitelikte olduğu tespit edilmiştir.

Doğum değişkeninin GSYH üzerindeki etkisine bakıldığında, doğum hızında gerçekleşecek bir birimlik bir değişimin GSYH'ya ters yönde %1,63 birim azaltacağı tespit edilmiştir. Bu doğrultuda çalışmadan elde edilen bulgular, Ashraf, Weil ve Wilde (2013)'in çalışmalarıyla benzerlik gösterirken Lee, Lim ve Hwang (2012), Mihaela (2013) ve Ogunbadejo, Kanwanye ve Zubair (2021)'in çalışmaları ile farklılık göstermektedir.

Son olarak nüfus değişim oranı değişkeni ele alındığında nüfus değişim oranında meydana gelecek bir birimlik artışın GSYH'yı %6.42 birim aynı yönde artıracığı belirlenmiştir. Araştırma sonucunda yer alan bulgular Türkiye'de nüfus ile ekonomi büyümeyi inceleyen ve negatif ilişki bulan Telatar ve Terazi (2010)'nin çalışmalarından farklılık gösterirken, Güneş (2010) ve Polat (2018)'in çalışmaları ile benzerlik gösterdiği tespit edilmiştir

SONUÇ

Kayıt dışı istihdam; gelişmiş, az gelişmiş ve gelişmekte olan tüm ülkelerde ciddi boyutlu bir sorun olan kayıt dışı ekonominin işgücü piyasasına yansımasıdır. Geçmişten günümüze işsizlik, yoksulluk, eğitimsizlik, yüksek enflasyon, hızlı nüfus artışı, iç ve dış göçler, çarpık kentleşme, gelir dağılım eşitsizliği gibi sosyo-ekonomik unsurların fazla olduğu toplumlardaki bireyler için kayıt dışı istihdam kaçınılmaz bir hale gelmiştir.

Dünya geneline bakıldığında kayıt dışı istihdamda yer alan bireylerin çoğunlukla kadınlar olduğu görülmektedir. Yedek işgücü olarak nitelendirilen kadınlar, ataerkil toplum yapısı, kendilerine yüklenen ev içi sorumluluklar, yoksulluk, eğitimsizlik gibi etkenler nedeniyle kayıt dışı sektöre yönelmektedirler. Kentlerde ev hanımlığı, kırdaki ise ücretsiz aile işçisi olarak enformel sektörü besleyen kadınlar, kayıt dışı sektörde sosyal güvencesiz, sağlıksız ve zor şartlarda düşük ücretlerle çalıştırılmaktadırlar.

Türkiye’de 1980 sonrasında etkisi hızla artan kayıt dışı istihdamın ülkemizde ki varlığı yıllar itibari ile süregelen bir yapıya bürünmüştür. Her ne kadar azalma eğilimi göstermekte ise de ülkemizde halen ciddi boyutta olan kayıt dışı istihdamda kadınların varlığı erkeklerden daha fazladır. İşgücü piyasasında kadınlara yönelik mesleki ayrımcılığın günümüzde dahi devam etmesi kadınların kayıtlı istihdamda yer almalarını güçleştirmektedir. Son yıllarda Türkiye’de kadınların kayıtlı istihdamı artış göstermiş olsa da bu artış yeterli düzeye ulaşamadığından kadın istihdam oranları erkek istihdam oranlarının gerisinde kalmaktadır.

Kayıt dışı istihdam faktörü göz önünde bulundurularak bir ülkenin ekonomik ve sosyal yapısı hakkında değerlendirme yapılabilir. Kayıt dışı istihdam ülke ekonomilerinde enflasyon, işsizlik, gelir dağılımı gibi ekonomik göstergeleri etkilemekle birlikte ülkelerin ekonomik büyümesini etkilemektedir. Kayıt dışı istihdamın azalması, kayıtlı istihdamda artış sağlayarak ekonomik büyümeyi pozitif yönde etkilemektedir. Ayrıca kayıt dışı istihdamın azalması kamu gelirlerinin artmasını sağlayarak ülkede refah seviyesinin yükselmesine katkı sağlamaktadır.

Kayıt dışı istihdamın ekonomik büyüme üzerindeki etkisi çalışmamızın çıkış noktasını oluşturmaktadır. Kayıt dışılığın kadın özelinde ele alındığı çalışmamızda öncelikle kayıt dışı kadın istihdamını ve dolayısıyla ekonomik büyümeyi etkileyecek nüfus, göç ve doğum oranı değişkenleri baz alınmış ve söz konusu değişkenlerle birlikte kayıtlı ve kayıt dışı kadın istihdamının GSYH’yi hangi yönde ve oranda etkilediği analiz edilmiştir. 2007-2021 dönemi arasında kayıt dışı kadın istihdamının ekonomik büyüme üzerindeki etkisini Türkiye’nin 26

Düzey (İBBS) 2 bölgesine ait TÜİK Hanehalkı İş Gücü Anketlerinden elde edilen yıllık veriler ile tespit etmek için panel veri analizi kullanılmıştır.

Değişkenler arası çoklu doğrusal bağıntı sorununun tespiti için yapılan korelasyon analizi sonucunda bağımsız değişkenler arasındaki korelasyon değerinin en yüksek % 55 olduğu tespit edilmiş, dolayısıyla bu çalışmada incelenen bağımsız değişkenler arasında çoklu doğrusal bağıntı probleminin olmadığı tespit edilmiştir.

Daha sonra tercih edilecek birim kök ve eşbütünleşme testlerine karar verilebilmesi için eğim katsayılarının homojenliğinin belirlenmesinde Pesaran ve Yamagata (2008) testi tarafından geliştirilen delta testi uygulanmış ve eğim parametrelerinin heterojen olduğu tespit edilmiştir.

Seriler arası yatay kesit bağımlılığının tespiti sonrasında serilerin birim kök testi için ikinci nesil panel birim kök testlerinden Pesaran (2007) tarafından geliştirilen CADF testi uygulanmıştır. Değişkenlerin düzeyde ve gecikme uzunluğu (1) olmak üzere sabitli ve sabit trendli birim kökleri incelenmiştir. Elde edilen bulgulara göre GSYH serisinin %1 ve %5 önem seviyesinde birim kök içerdiği belirlenirken serinin farkının alınması ile durağan hale geldiği tespit edilmiştir. Kayıtlı Kadın İstihdam serisi birim kök içermezken Kayıt Dışı Kadın ve Göç değişkenlerinin oluşturduğu seri %1 ve %5 önem seviyesinde birim kök içermektedir. Serilerin farklarının alınması ile seriler durağan hale gelmiştir. Doğum ve Nüfus değişkenlerinin ise birim kök içermediği serilerin durağan olduğu tespit edilmiştir Modelde yer alan değişkenlere ait serilerin farkları alındığında birimlerin durağan olduğu ve birim kök içermediği tespit edilmiştir.

Seriler arasında uzun dönemde karşılıklı bir ilişkinin bulunup bulunmadığı Pedroni eşbütünleşme testi ile incelenmiştir. Elde edilen bulgular doğrultusunda; Panel FMOLS test sonuçları değerlendirildiğinde modelde yer alan değişkenlerden kayıtlı kadın istihdamı ve nüfus değişkenleri GSYH değişkenleri aynı yönde pozitif bir etkiye sahip olurken kayıt dışı kadın verisi ile göç ve doğum değişkenlerinin GSYH bağımlı değişkeni ile ters yönde anlamlı olarak elde edilmiştir.

Seriler arasındaki nedensellik sınaması ise Dumitrescu ve Hurlin (2012) tarafından geliştirilen yöntemle incelenmiştir. Değişkenler arası nedensellik test sonuçlarına göre ise; kayıt dışı kadın istihdamı, göç, doğum ve nüfus değişim oranı değişkenlerinin GSYH arasında nedenselliğin etkili olduğu ancak kayıtlı kadın istihdamının GSYH arasında herhangi bir nedenselliğin olmadığı tespit edilmiştir. Ayrıca Doğum ve nüfus değişkenlerinin kayıt dışı kadın istihdamının Granger nedeni olduğu ancak göç değişkeninin kayıt dışı kadın istihdamının

arasında Granger nedeni olmadığı belirlenmiştir. Özetle kayıt dışı kadın istihdamının ekonomik büyümeyi ters yönde ve önemli düzeyde etkilediği sonucuna varılmıştır.

Çalışmanın son kısmında Panel veri analizi ile tahminler elde edilmiştir. Sabit etki ve rassal etki modellerinden hangisinin daha etkin olacağının tespit edilebilmesi için Hausman testi uygulanmıştır. Testler sonucunda sabit etkili modelin çalışma için daha uygun olduğuna karar verilmiştir.

Elde edilen bulgular neticesinde modelde yer alan değişkenlerden kayıtlı kadın istihdamın da oluşacak bir birimlik bir değişimin GSYH'yı %1.23 birim aynı yönde artıracığı görülmüştür. Bu sonuçların kadın istihdamı ile iktisadi büyümeyi inceleyen; Luci (2009), Aydın (2011), Er (2012), Taşseven (2018), Pata (2018), ve Aydoğmuş (2019)'un çalışmaları ile paralellik gösterdiği tespit edilmiştir.

Bununla birlikte kayıt dışı kadın istihdamında meydana gelecek bir birimlik değişimin GSYH değişkeni üzerinde ters yönde %0.13 birim etki edeceği tespit edilmiştir. Bu durum ekonomik büyümeyi destekleme noktasında kayıt dışı ekonominin ne kadar önemli olduğunun tespit edilmesinde önemli bir noktadır. Araştırmanın bulguları, Türkiye'de kayıt dışı istihdam ve ekonomik büyümeyi ele alan ve bu iki değişken arasında negatif yönlü ancak anlamsız ilişki bulan Dam vd. (2018)'in çalışmalarından farklılık gösterirken, Bölükbaş (2018) ve İnal (2019)'ın çalışmaları ile paralellik göstermektedir.

Modelde göç değişkeninde gerçekleşecek bir birimlik bir değişimin GSYH'yı 0.004 birim aynı yönde değiştireceği belirlenmiştir. Elde edilen bulguların, göç ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi ele alan Bove ve Elia (2017), Altunç vd. (2017), Bayraktar ve Özyılmaz (2019) ve Meçik ve Koyuncu (2020)'nin çalışmaları ile benzer nitelikte olduğu tespit edilmiştir.

Doğum değişkeninin GSYH üzerindeki etkisine bakıldığında, doğum hızında gerçekleşecek bir birimlik bir değişimin GSYH'ya ters yönde %1,63 birim azaltacağı tespit edilmiştir. Bu doğrultuda çalışmadan elde edilen bulgular, Ashraf, Weil ve Wilde (2013)'in çalışmalarıyla benzerlik gösterirken Lee vd. (2012), Mihaela (2013) ve Ogunbadejo vd. (2021)'nin çalışmaları ile farklılık göstermektedir.

Son olarak nüfus değişim oranı değişkeni ele alındığında nüfus değişim oranında meydana gelecek bir birimlik artışın GSYH'yı %6.42 birim aynı yönde artıracığı belirlenmiştir. Araştırma sonucunda yer alan bulgular Türkiye'de nüfus ile ekonomi büyümeyi inceleyen ve negatif ilişki bulan Telatar ve Terazi (2010)'nin çalışmalarından farklılık gösterirken, Güneş (2010) ve Polat (2018)'in çalışmaları ile benzerlik gösterdiği tespit edilmiştir.

Çalışma doğrultusunda ülkemizde kayıt dışı kadın istihdamı ile mücadelenin önemi ortaya çıkmaktadır. Kadınların kayıt dışı istihdama yönelik bilinç düzeyleri ve farkındalık seviyeleri arttırılmalı, mesleki eğitim almaları sağlanarak nitelikli işgücü pozisyonunda yer edinmeleri sağlanmalı, güvenilir ve uygun maliyetli çocuk bakım hizmetleri sunulmalı, vergi ve sosyal güvenlik sistemleri daha adil ve sürdürülebilir hale getirilmeli ve kayıtlı istihdamın teşvik edilmesine yönelik politikalar ve projeler geliştirilmelidir.

Kayıt dışılıkla mücadele de kadınlara yönelik geliştirilecek politika ve düzenlemelerle birlikte kayıt dışılığın temelini oluşturan unsurların da göz önünde bulundurulması gerekmektedir. Enflasyon ve işsizlik oranlarının yüksek olması kayıt dışı istihdamın gelişmesinde etkili unsurlardır. Enflasyonun düşürülmesi ve kontrol altında tutulmasına yönelik geliştirilecek politikalar ve işsizliğin azaltılmasına yönelik yeni istihdam alanlarının açılması kayıt dışı istihdam ile mücadele de önem arz etmektedir. Kurumlar arası koordinasyonların arttırılması, denetimlerin sıklaştırılarak cezaların caydırıcı niteliğe sahip olması gerekmektedir.

Literatürde kayıt dışı kadın istihdamı ile ilgili çalışmalar sınırlıdır. Bu çalışmada kayıt dışı kadın istihdamı ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin panel veri analizi ile ele alınması çalışmayı literatürdeki diğer çalışmalardan farklı kılmaktadır. Bu çalışma doğrultusunda kadın ve kayıt dışı istihdam olgusu ile ilgili yapılacak çalışmalarda farklı yöntemler ve farklı değişken seçimleri ile analizlerin yapılması mümkündür. Kadınların eğitim, yaş, medeni durumları da dikkate alınarak kayıt dışı kadın istihdamına yönelik çalışmalar yapılması mümkündür. Ayrıca Türkiye'nin Düzey 2 Bölgelerinde kayıt dışı kadın istihdamının boyutları da ayrı bir çalışma konusu olabileceği gibi farklı ülkeler ele alınarak bu ülkelerdeki kayıt dışı kadın istihdamına ilişkin çalışmalar da yapılabilir.

KAYNAKÇA

- Acar, Y. (2002). *İktisadi Büyüme ve Büyüme Modelleri*. (4. baskı). Bursa: Vipaş Yayıncılık.
- Acemoğlu, D. (2013). Economic Growth and Development in The Undergraduate Curriculum. *The Journal of Economic Education*, 44(2), 169-177. Retrieved from <https://doi.org/10.1080/00220485.2013.770344>.
- Adıyaman, H. (2022). *İktisadi Büyüme ve Faiz Oranları Arasındaki İlişkinin İktisat Politikaları Açısından Belirleyiciliği*. (Yüksek lisans tezi). Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi'nden edinilmiştir. (Tez No.755994)
- Ağazade, S., & Karakaya, A. (2022). Avrupa Ülkelerinde İnovasyon ve Dış Ticaret Arasındaki İlişki. *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 40(3), 472-493. DOI: 10.17065/huniibf.1003460.
- Akalın, G. & Kesikoğlu, F. (2007). Türkiye'de Kayıtdışı Ekonomi ve Büyüme İlişkisi. *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 3(5), 71-87. <https://dergipark.org.tr/en/pub/ijmeb/issue/54590/744174> adresinden edinilmiştir.
- Akgündüz, K. (2020). Kaldor Büyüme Yasası'nın Analizi: Türkiye, Amerika Birleşik Devletleri ve Güney Kore Örneği (1985-2018). *Uluslararası İlişkiler ve Diplomasi Dergisi*, 3(2), 24-34. <https://dergipark.org.tr/en/pub/uid/issue/58739/689848> adresinden edinilmiştir.
- Aksu, L. (2014). İktisat Ekollerinin İktisadi Büyüme Konusundaki Düşünceleri ve Modellerinin Analizi. *Türk Dünyası Araştırma Vakfı Dergisi*, (208), 351-392. <https://hdl.handle.net/20.500.12462/4289> adresinden edinilmiştir.
- Alp, C. (2018). *Cinsiyet Eşitsizliğinin Ekonomik Büyüme Üzerine Etkisi: Türkiye Örneği*. (Yüksek lisans tezi). Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi'nden edinilmiştir. (Tez No.523942)
- Altıntaş, H., & Alancioğlu, E. (2021). Dış Borçlanma ve Ekonomik Büyüme: Gelişmekte Olan Ülkeler Üzerine Yatay Kesit Bağımlılığı Altında Panel Veri Analizi. *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 14(1), 261-279. DOI: 10.25287/ohuiibf.765256.
- Altunç, Ö. F., Ucan, O., & Akyıldız, A. (2017). Dış Göçlerin Türkiye Ekonomisinde İşsizlik Enflasyon ve Ekonomik Büyüme Üzerine Etkileri: Ekonometrik Bir Analiz (1985-2015). *Researcher: Social Science Studies*, 5(8), 197-212. <https://dergipark.org.tr/en/pub/researcher/issue/66625/1042427> adresinden edinilmiştir.
- Altuğ, O. (1994). Kayıt Dışı Ekonomi: Vergiye Karşı Başkaldırı. *Görüş Dergisi*, (14), 56-68. <https://tusiad.org/tr/yayinlar/gorus-dergisi/item/9165-tusiad-gorus-dergisi-no-14> adresinden edinilmiştir.
- Altuğ, O. (1999). Kayıtdışı Ekonominin Boyutları. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, (15), 257-276. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/erciyesiibd/issue/38178/445187> adresinden edinilmiştir.
- Arıcı, T. (2015). *Liberalizasyon ve Ekonomik Büyüme: Geçiş Ekonomileri*. (Yüksek lisans tezi). Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi'nden edinilmiştir. (Tez No. 393684)
- Artık, E. (2022). *Kayıt Dışı İstihdam ve Kadın İşgücü: Bağcılar İlçesi Örneği*. (Yüksek lisans tezi). Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi'nden edinilmiştir. (Tez No. 711506)

- Arsal, T., Basri, M., & Tono, S. (2017). Bakul: Contribution of Rural Women to Family Economy Through İnformal Sector Activities. *Komunitas*, 9(1), 136-142. Retrieved from <https://journal.unnes.ac.id/nju/index.php/komunitas/article/view/8906>
- Arslanoğlu, G. D. (2013). *Kayıt Dışı İstihdam Gaziantep Örneği*. (Yüksek lisans tezi). Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi'nden edinilmiştir. (Tez No: 344348).
- Ashraf, Q. H., Weil, D. N., & Wilde, J. (2013). The Effect of Fertility Reduction On Economic Growth. *Population and Development Review*, 39(1), 97-130. Retrieved from https://onlinelibrary.wiley.com/doi/pdf/10.1111/j.1728-4457.2013.00575.x?casa_token=kUOzzF6c7ZoAAAAA:4-4mmQE7nbVx6-eeD-XxcKIK5NnijF64RYx2OF-covK3wP_y2SyJcwfvW4SPlc2-V5BRe7m8BWbnnMQ
- Aslanoğlu, S., & Yıldız, S. (2007). Türkiye'de Kayıt Dışı Ekonomi Olgusu, Bu Olguyu Azaltmaya Yönelik Çözüm Arayışları ve Bir Öneri: Rasyo Analizi Yoluyla Etkin Bir İnceleme Sisteminin Oluşturulması. *Sosyoekonomi*, 127-146. <https://dergipark.org.tr/en/pub/sosyoekonomi/issue/21066/226822> adresinden edinilmiştir.
- Asteriou, D. ve S.G. Hall (2007), *Applied Econometrics: A Modern Approach Using Eviews and Microfit Revisited Edition*, Palgrave Macmillan:Newyork.
- Ataman, B. C. (1996). Neo Keynesci Bölüşüm Teorisi: Ücret-Fiyat Sarmalı ve Gelirler Politikası. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 51(01), 53-69. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/36382> adresinden edinilmiştir.
- Atamtürk, B. (2007). Büyüme Teorileri ve IMF Politikaları. *Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 22(1), 89-103. <https://dergipark.org.tr/en/pub/muiibd/issue/490/4289> adresinden edinilmiştir.
- Atieno, R. (2006). Female Participation in The Labour Market: The Case of The İnformal Sector in Kenya. *AERC Research Paper 157. Nairobi :African Economic Research Consortium*. Retrieved from <http://opendocs.ids.ac.uk/opendocs/bitstream/handle/123456789/2668/RP%20157.pdf?sequence=1>
- Aydın, F. (2011). *Kadın İstihdamının Rekabet Gücü ve Ekonomik Büyüme Üzerine Etkisi: Türkiye ile Rekabet Gücü En Yüksek Ülkelerin Karşılaştırılması*. (Doktora Tezi), Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi'nden edinilmiştir. (Tez No: 285924).
- Aydın, E. G. (2013). Türkiye’de Kayıt Dışı İstihdam Konusu Üzerine Teorik ve Ampirik Bir Çalışma. *International Conference on Eurasian Economies*, 783-790. <https://avekon.org/papers/824.pdf> adresinden edinilmiştir.
- Aydoğmuş, R. (2019). *Türkiye’de Kadın İstihdamı ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Bir Zaman Serisi Analizi*. (Yüksek lisans tezi). Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi’nden edinilmiştir. (Tez No: 555238).
- Azaklı, S. (2009). Türkiye'de kayıtdışı istihdam ve ekonomik boyutu. (Yüksek lisans tezi). Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi'nden edinilmiştir. (Tez No: 240567).
- Bağırzade, E. (2015). Kayıtdışı Sektörün Ekonomideki Rolü Tartışmaları Üzerine: Bir Literatür Taraması. *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi*, (14), 39-54. <https://dergipark.org.tr/en/pub/ulikidince/issue/21614/232153> adresinden edinilmiştir.
- Baltagi, B. (2005). *Econometric Analysis of Panel Data*. (3. Edition). Sussex: John Wiley and Sons: New York.
- Bangasser, P. E. (2000). The ILO and The İnformal Sector: An İnstitutional History. *Employment Paper*, 9. Retrieved from

http://www.ilo.int/wcmsp5/groups/public/@ed_emp/documents/publication/wcms_142295.pdf

- Basumatary, R. (2013). Socio Economic Status of Women Weavers in İnformal Sector in Kokrajhar Town-A Study. *Global Research Methodology Journal*, 11(8), 1-5. Retrieved from <http://grmrglaranya.org/Journals/8th%20issue/12.pdf>
- Başol, O., & Yalçın, E.C. (2020). İstanbul'da Kayıt Dışı İstihdamın Sosyo-Demografik Belirleyicileri. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 20(4), 173-190. DOI: 10.18037/ausbd.845773
- Bayat, İ. (2015). Türkiye'de Yoksul Hanelerde Yaşayan Kadınların Enformel İstihdama Katılma Nedenleri. *Çalışma İlişkileri Dergisi*, 6(1), 53-69. <https://dergipark.org.tr/en/pub/cider/issue/29532/316981>. adresinden edinilmiştir.
- Bayraktar, Y., & Özyılmaz, A. (2019). Türkiye’de İç Göç ve Ekonomik Büyüme. *İş ve Hayat*, 5(9), 100-111. https://www.sekeris.org.tr/dergi/multimedia/dergi/120_turkiyede_ic_goc_ve_ekonomi_k_buyume.pdf adresinden edinilmiştir.
- Bazhal, I. (2016). The Theory of Economic Development of J.A. Schumpeter: Key Features. . *Munich Personal RePEc Archive*, 1-16. Retrieved from <https://mpra.ub.uni-muenchen.de/69883/>
- Berber, M. (2011). *İktisadi Büyüme ve Kalkınma*. (4. Baskı). Trabzon: Derya Kitabevi.
- Bienefeld, M. (1981). The İnformal Sector and Women's Oppression. *The IDS Bulletin*, 12 (3), 1-6. Retrieved from <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/abs/10.1111/j.1759-5436.1981.mp12003003.x>
- Bhattacharyya, D. K. (1999). On the Economic Rationale of Estimating the Hidden Economy. *The Economic Journal*, 109(456), 348-359. Retrieved from <https://www.jstor.org/stable/2566008>
- Bocutoğlu, E. (2010). *Makro İktisat Teoriler ve Politikalar*. (7 baskı). Trabzon: Murathan Yayınevi.
- Bocutoğlu, E., Berber, M., & Çelik, K. (2005). *Mikro İktisada Giriş* (2. baskı). Trabzon: Derya Kitabevi.
- Boldeanu, F. T., & Constantinescu, L. (2015). The Main Determinants Affecting Economic Growth. *Bulletin of the Transilvania University of Brasov. Economic Sciences. Series V*, 8(2), 329-338. Retrieved from <https://www.proquest.com/docview/1768395601?pq-origsite=gscholar&from>
- Bove, V., & Elia, L. (2017). Migration, Diversity and Economic Growth. *World Development*, (89), 227-239. Retrieved from <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0305750X16304466>
- Bozkurt, C. (2014). Kayıt Dışı Ekonominin Bir Değerlendirmesi ve Türkiye. *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 13(1), 41-58. https://www.researchgate.net/profile/Docdrfahrettin-Korkmaz/publication/308607828_Orta_Ogretim_Sosyoloji_Dersinde_Ornek_Bir_Basamakli_Ogretim_Uygulamasi/links/57e81cda08ae9e5e4558c34b/Orta-Oegretim-Sosyoloji-Dersinde-Oernek-Bir-Basamakli-Oegretim-Uygulamasi.pdf#page=48 adresinden edinilmiştir.
- Breusch, T. S. & Pagan, A. R. (1980). The Lagrange Multiplier Test and its Applications to Model Specification in Econometrics. *The Review of Economic Studies*, 47(1). 239-253. Retrieved from

https://www.jstor.org/stable/pdf/2297111.pdf?casa_token=JDoIuq3HRvYAAAAA:kCQFbi-ROY4p-jQOkLbdRG070btHtHBhdQHbagqDCA5vnQJtAOU8d6Ja-hH73gdblQSt-ZescYRBM48uqaIMTxxq2TVO4CUnFjbEeib9p9ea3aEgIJ1E

- Calderón Díaz, M. A. (2018). Revisión De La Literatura Sobre Economía Informal Trabajo Informal de Mujeres en Colombia. *Revista Guillermo de Ockham*, 16(2), 57-69. Retrieved from <https://core.ac.uk/download/pdf/235962382.pdf>
- Candan, M. (2007). Kayıt Dışı İstihdam, Yabancı Kaçak İşçi İstihdamı ve Toplumumuz Üzerindeki Sosyo-Ekonomik Etkileri. (*Uzmanlık Tezi*). Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı Türkiye İş Kurumu Genel Müdürlüğünden edinilmiştir.
- Cassirer, N., & Addati, L. (2007). *Expanding Women's Employment Opportunities: Informal Economy Workers and The Need for Childcare*. Geneva, Switzerland: ILO. Retrieved from https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/@ed_emp/@emp_policy/documents/meetingdocument/wcms_125991.pdf
- Case, K. E., Fair, R. C., & Oster, S. (2016). *Ekonominin İlkeleri*. (E. Deliktaş, M. Karadağ, & M. Güçlü, çev. ed.) Ankara: Palme. (Çalışmanın orijinali 2003'te yayınlanmıştır.)
- Charbit, Y., & Virmani, A. (2002). The Political Failure of an Economic Theory: Physiocracy. *Population*, 57(6), 855-884. Retrieved from <https://www.cairn-int.info/journal-population-2002-6-page-855.htm>
- Çekmece, C. (2019). *Kayıt Dışı Ekonomi ve Türkiye'deki Mevcut Durumu, Çözüm Önerileri*. (Yükseklisans Tezi). Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi'nden edinilmiştir. (Tez No.550108)
- Çetin, M. (2009). Kaldor Büyüme Yasasının Ampirik Analizi: Türkiye ve AB Ülkeleri Örneği (1981-2007). *Afyon Kocatepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 11(1), 355-373. <https://dergipark.org.tr/en/pub/akuiibfd/issue/1627/20395> adresinden edinilmiştir.
- Çetinkaya, E., & Yıldırım, S. (2010). Türkiye'de Kadınların Kayıt Dışı İstihdamdaki Durumu. *TÜHİS İş Hukuku ve İktisat Dergisi*, 22(5) 75-86. <https://acikerisim.sakarya.edu.tr/handle/20.500.12619/96575> adresinden edinilmiştir.
- Çetintaş, H., & Vergil, H. (2003). Türkiye'de Kayıtdışı Ekonominin Tahmini. *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 4(1), 15-30. <http://journal.dogus.edu.tr/index.php/duj/article/view/182> adresinden edinilmiştir.
- Çolak, M. (2012). *Kayıtdışı Ekonomi ile Mücadelede Hukuki Düzenleme Politikası*. (Doktora tezi). Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi'nden edinilmiştir. (Tez No.303759)
- Çoruhlu Kamalıoğlu, N. (2014). *Kayıt Dışı İstihdam ve Türkiye'de Uygulanan Mücadele Yöntemlerinin Değerlendirmesi*. (Yüksek lisans tezi). Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi'nden edinilmiştir. (Tez No.368981)
- Dam, M., Ertekin, Ş., & Kızılca, N. (2018). Türkiye'de Kayıt Dışı İstihdamın Boyutu: Ekonometrik Bir Analiz. *Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 33(1), 293-318. DOI: 10.24988/deuiibf.2018331725
- Daştan, H., & Mola, H. . (2020). Türkiye'de Kayıt Dışı İstihdama Etki Eden Mikro Faktörlerin Analizi Bölgeler Arası Bir karşılaştırma. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 34(3), 789-808 . DOI: 10.16951/atauniiibf.662759 adresinden alındı.
- Demir, Y., & Görür, C. (2020). OECD Ülkelerine Ait Çeşitli Enerji Tüketimleri ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişkinin Panel Eşbütünlük Analizi ile İncelenmesi. *EKOIST Journal of Econometrics and Statistics*, 32, 15-33. DOI: 10.26650/ekoist.2020.32.0005

- Deribie, E.(2012). Women in the İnformal Sector: Evidence From Southwestern Ethiopia. *International Journal of Peace and Development Studies*, 3(6), 112-117.Retrieved from https://academicjournals.org/article/article1381922135_Deribie.pdf
- Devlet Planlama Teşkilatı (DPT). (2001). *Kayıt Dışı Ekonomi Özel İhtisas Komisyonu Raporu*. <https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2022/08/Kayitdisi-Ekonomi-OIK-Raporu.pdf> adresinden edinilmiştir.
- Dirienzo, C. E., & Das, J. (2021). Formal Female Entrepreneurship and the Shadow Economy. *Journal of Economics and Behavioral Studies*, 13(5 (J)), 63-72.Retrieved from <https://ojs.amhinternational.com/index.php/jeb/article/view/3222>
- Doğanay, G. (2022). *Turizm ve Karbondioksit Emisyonu Arasındaki İlişki: Çevreyi En Çok Kirleten Ülkeler Üzerine Ampirik Bir Uygulama*. (Yüksek lisans tezi). Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi'nden edinilmiştir. (Tez No: 731084).
- Dumitrescu, E. I., & Hurlin, C. (2012). Testing for Granger Non-Causality İn Heterogeneous Panels. *Economic modelling*, 29(4), 1450-1460. Retrieved from https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0264999312000491?casa_token=NzvCb--BXD4AAAAA:SvaZUsSEvfXa6FYvSWogMXJO_ENs3GWS5fzqxY_X7WbJqSJ2ZtVZiWPAwooY4-vqxTDnp9-GuQ
- Elgin, C., & Elveren, A. Y. (2021). Informality, İnequality, and Feminization of Labor. *In Women's Studies International Forum*, 88, 102505. Retrieved from https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0277539521000698?casa_token=NE5Rm1VICsMAAAAA:1x0ge5N9FclKRkrIRTiX2MXi8_nfiSlNuq4c9arfuVt5_Dlj2NldxVcHs_zAWAz1x1os13LPmw
- Elmalı, K. (2018). *Türkiye'de İl Bazında İktisadi Büyüme ve Yakınsamanın Mekânsal Ekonometrik Analizi*. (Doktora Tezi). Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi'nden edinilmiştir. (Tez No. 501939)
- Er, Ş. (2012). Women Indicators of Economic Growth: A Panel Data Approach. *The Economic Research Guardian*, 2(1) 27-42. Retrieved from [https://www.ecrg.ro/files/p2012.2\(1\)1y2.pdf](https://www.ecrg.ro/files/p2012.2(1)1y2.pdf)
- Erdinç, Z. (2016). Türkiye’de Kayıt Dışı Ekonomiyle Mücadeleye Yönelik İzlenen Politikalar ve Çözüm Önerileri. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 16(4), 39-52. DOI: 10.18037/ausbd.415594.
- Erdoğan, S., & Toksöz, G. (2013). The Visible Face of Women’s Invisible Labour: Domestic Workers in Turkey. *ILO Working Series* 42. Retrieved from <https://ecommons.cornell.edu/server/api/core/bitstreams/4c149839-230f-477e-aed1-1adc11014713/content>
- Ergüder, B. (2006). *Türkiye’de Kadın Emeğinin Değişen Yapısı: Enformel Kesimde Kadın Emeği ve Kadın Emeğine Talep*. (Yüksek lisans Tezi). İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü'nden edinilmiştir.
- Esen, E., & Yıldırım, K. (2020). Post Keynesyen Ekonominin Metodolojik Temelleri. *Optimum Ekonomi ve Yönetim Bilimleri Dergisi*, 7(1), 147-160. <https://doi.org/10.17541/optimum.599265> adresinden edinilmiştir.
- Etim, E., & Daramola, O. (2020). The Informal Sector and Economic Growth of South Africa and Nigeria: A Comparative Systematic Review. *Journal Open Innovation Technology Market, and Complexity*, 6(4), 1-26. Retrieved from <https://www.mdpi.com/2199-8531/6/4/134>

- Feige, E. L. (1990). Defining and Estimating Underground and Informal Economies: The New Institutional Economics Approach. *World Development*, 18(7), 989-1002. doi:10.1016/0305-750X(90)90081-8
- Fleming, M. H., Roman, J., & Farrell, G. (2000). What Is the Informal Economy, Anyway? *Journal of International Affairs*, 53(2), 387-409. Retrieved from <https://www.jstor.org/stable/24357758>
- Fapohunda, T. M. (2012). Women and The Informal Sector in Nigeria: Implications for Development. *British Journal of Arts and Social Sciences*, 4(1), 35-45. Retrieved from https://www.researchgate.net/profile/Tinuke-Fapohunda/publication/258344067_Women_and_the_Informal_Sector_in_Nigeria_Implications_for_Development/links/0c960527fcdc14ca7e000000/Women-and-the-Informal-Sector-in-Nigeria-Implications-for-Development.pdf
- Göçer, İ. (2013). Ar-Ge Harcamalarının Yüksek Teknolojili Ürün İhracatı, Dış Ticaret Dengesi ve Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkileri. *Maliye Dergisi*, 165(2), 215-240. <https://www.acarindex.com/pdfler/3a556386-9a95.pdf> adresinden edinilmiştir.
- Göğ, K. (2020). *Kurumsal İktisat ve Büyüme İlişkisi: Türk Cumhuriyetleri Üzerine Bir Panel Veri Analizi*. (Yüksek lisans tezi). Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi'nden edinilmiştir. (Tez No: 635253).
- Gujarati, D. (2004). *Basic Econometrics*. (4. edition) The McGraw– Hill Companies.
- Gülcemal, E. (2009). *Türkiye'deki Kamu Kurumlarının Kayıt Dışı İstihdamla Mücadeledeki Görevleri Sosyal Güvenliğin Yaygınlaştırılmasındaki ve Denetimindeki Rollerini Kurumlar Arası Koordinasyonun Sağlanması*. (Sosyal Güvenlik Uzmanlık Tezi). Ankara: Sosyal Güvenlik Kurumu Başkanlığı.
- Güloğlu, T., Korkmaz, A., & Kip, M. (2003). Türkiye'de Kayıtdışı İstihdam Gerçeğine Bir Bakış. *Sosyal Siyaset Konferansları*, (45), 51-96. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/9582> adresinden edinilmiştir.
- Güneş, S. (2005). Türkiye'de Nüfus Artışının Ekonomik Büyümeyle İlişkisi Üzerine Ekonomik Bir Analiz. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 60(03), 123-136. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/36095> adresinden edinilmiştir.
- Gürak, H. (2016). *Ekonomik Büyüme ve Kalkınma: Kuramlar, Eleştiriler ve “Alternatif” bir Büyüme Modeli*. (1. baskı). Ankara: Nobel Yayıncılık.
- Güriş, S. (2015). *Stata ile Panel Veri Modelleri*, İstanbul: Der Yayınları.
- Güvenek, B., & Alptekin, V. (2010). Enerji Tüketimi ve Büyüme İlişkisi: OECD Ülkelerine İlişkin Bir Panel Veri Analizi. *Enerji, Piyasa ve Düzenleme*, 1(2), 172-193.
- Halıcıoğlu, F. (1999). The black economy in Turkey: an empirical investigation. *The Review of Political Sciences of Ankara University*, 53(1), 175-191. doi:10.1501/SBFder_0000001952
- Harrison, E. F. (1996). *Economic development: Theory and policy applications*. USA: Praeger Publishing.
- Hausman, J. A. (1978). Specification Tests in Econometrics. *Econometrica*, 46(6), 1251-1271. Retrieved from <https://www.jstor.org/stable/1913827>
- Hoyman, M. (1987). Female Participation in the Informal Economy: A Neglected Issue. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 493, 64–82. Retrieved from <http://www.jstor.org/stable/1046195>

- Husmanns, R. (2004). *Defining and Measuring Informal Employment*. Geneva: International Labour Office.
- Hsiao, C. (2003). *Analysis of Panel Data*. New York: Cambridge.
- Ilgın, Y. (1999). *Kayıtdışı ekonomi ve Türkiye'deki Boyutları*. (Uzmanlık Tezi). Ankara: Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı'ndan edinilmiştir.
- Ismail, G., Valdivia, M., & Orleans Reed, S. (2022). COVID-19 İmpact and Recovery for Women Informal Workers—a View From 2021. *Gender & Development*, 30(1-2), 115-143. Retrieved from <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/13552074.2022.2066809>
- Işık, N., & Acar, M. (2003). Kayıtdışı Ekonomi: Ölçme Yöntemleri, Boyutları, Yarar ve Zararları Üzerine Bir Değerlendirme. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, (21), 117-136. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/erciyesiibd/issue/5878/77797> adresinden edinilmiştir.
- İlkkaracan, İpek (1998). Kentli Kadınlar ve Çalışma Yaşamı. A. Berktaş Hacımırzaoğlu (Ed.) *75 Yılda Kadınlar ve Erkekler* içinde (ss.285-302). İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları. https://kadinininsanhaklari.org/wp-content/uploads/2018/06/kentli_kadinlar_3_12.pdf adresinden edinilmiştir.
- İnal, H. (2019). *Kayıt Dışı İstihdam ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Türkiye Örneği*. (Yüksek lisans tezi). Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi'nden edinilmiştir. (Tez No: 546675)
- Kalaycı, C., & Kalan, E. (2017). Türkiye’de Kayıt Dışı İstihdamla Mücadele Politikalarının Analizi. *Uluslararası Ekonomi İşletme ve Politika Dergisi*, 1(1), 17-34. DOI: 10.29216/ueip.335215
- Kanlı, M. (2007). *Dolaylı Vergiler ve Kayıt Dışı Ekonomi*. (Yüksek lisans tezi). Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi'nden edinilmiştir. (Tez No: 221853)
- Kao, C. (1999). Spurious Regression and Residualbased Tests for Cointegration in Panel Data. *Journal of Econometrics*, 90(1), 1-44. Retrieved from <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0304407698000232>
- Karaca, C., & Kaleli, E. (2019). Türkiye’de Kayıt Dışı İstihdama İlişkin Çözüm Önerileri. *Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi*, 19(44), 769-792. DOI: 10.21560/spcd.v19i49119.505164.
- Karan, K. G. (2006). *Türkiye’de Kayıt Dışı İstihdam ve Doğurduğu Vergi Kaybı*. (Yüksek lisans tezi). Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi'nden edinilmiştir. (Tez No: 209947)
- Karabiyik, I. (2012). Türkiye’de Çalışma Hayatında Kadın İstihdamı. *Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 32(1), 231-260. <https://dergipark.org.tr/en/pub/muiibd/issue/495/4492> adresinden edinilmiştir.
- Karadeniz, O. (2011). Türkiye’de Atipik Çalışan Kadınlar ve Yaygın Sosyal Güvencesizlik. *Çalışma ve Toplum*, 2(29), 83-127. <https://dergipark.org.tr/en/pub/ct/issue/71800/1155236> adresinden edinilmiştir.
- Karaaslan, M. E., & Ozar, S. Child and Female Labor Force Participation in the Turkish Urban Informal Sector. https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=tr&user=_WaMxTwAAAAJ&cstart=20&pagesize=80&citation_for_view=_WaMxTwAAAAJ:tzM49s52ZIMC

- Kavas, Ç., & Develi, A. (2020). Türkiye’de Geçici Koruma Kapsamındaki Yabancıların Kayıt Dışı İstihdam Üzerindeki Etkisi. *Uluslararası Anadolu Sosyal Bilimler Dergisi*, 4(1), 4-23. <https://dergipark.org.tr/en/pub/ulasbid/issue/54401/734861> adresinden edinilmiştir.
- Kayhan, N. (2005). Türkiye’de Kadın İşgücü İstanbul İmalat Sektöründeki Çalışma Şartları ve Kayıt Dışı İstihdam. *TÜHİS Yayınları*, 19(5), 61-71. <https://www.tuhis.org.tr/upload/dergi/1348753954.pdf> adresinden edinilmiştir.
- Kaynak, M. (2015). *Büyüme Teorileri Giriş*. (3. baskı). Ankara: Gazi Kitabevi.
- Keleş, R. (2004). *Kentleşme Politikası* (8. baskı). Ankara: İmge Yayınevi.
- Kıral, G. & Çelik, C. (2018). Panel Veri Analizi ve Kümeleme Yöntemi ile Türkiye’de Konut Talebinin İncelenmesi. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 32(4), 1009-1026. <https://dergipark.org.tr/en/pub/atauniiibd/issue/39554/396883> adresinden edinilmiştir.
- Kibritçioğlu, A. (1998). İktisadi Büyümenin Belirleyicileri ve Yeni Büyüme Modellerinde Beşeri Sermayenin Yeri. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 53(01), 207-230. <https://econwpa.ub.uni-muenchen.de/econ-wp/dev/papers/0505/0505009.pdf> adresinden edinilmiştir.
- Klevmarke, A. (1989). Panel Studies: What Can We Learn From Them? Introduction. *European Economic Review*, 33, 523-529. Retrieved from <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/0014292189901311>
- Kocacık, F., & Gökkaya, V. B. (2005). Türkiye’de Çalışan Kadınlar ve Sorunları. *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 6(1), 195-219. <https://kutuphane.dogus.edu.tr/mvt/pdf.php> adresinden edinilmiştir.
- Koçak, E., & Uzay, N. (2018). Demokrasi, Ekonomik Özgürlükler ve Ekonomik Büyüme: Kurumların Rolü Üzerine Bir Araştırma, *Sosyoekonomi*, 26(36), 81-102. DOI: 10.17233/sosyoekonomi.2018.02.05
- Kurt, N. (2022). *Türkiye’de Kayıt Dışı Kadın İstihdamının Vergi Kaybına Etkisi*. (Yüksek lisans tezi). Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi'nden edinilmiştir. (Tez No: 780629)
- Kutlar, A., Erdem, E., & Aydın, F. F. (2012) Kadınların İşgücüne Katılması ile Doğurganlık, Boşanma ve Ücret Haddi Arasındaki İlişki: Türkiye Üzerine Bir Araştırma. *Bilgi Ekonomisi ve Yönetimi Dergisi*, 7(1), 149-168. <https://dergipark.org.tr/en/pub/beyder/issue/3474/47268> adresinden edinilmiştir.
- Kuznets, S. (1973). Modern Economic Growth: Findings. *The American Economic Review*, 63(3), 247-258. Retrieved from <https://www.jstor.org/stable/1914358>
- Kümbetoğlu, B., User, İ., & Akpınar, A. (2010). Unregistered Women Workers in The Globalized Economy: A Qualitative Study in Turkey. *Feminist Formations*, 96-123. Retrieved from <https://www.jstor.org/stable/40980986>
- Lee, J. H., Lim, E. S., & Hwang, J. (2012). Panel SVAR model of women's employment, fertility, and economic growth: A comparative study of East Asian and EU countries. *The Social Science Journal*, 49(3), 386-389. Retrieved from <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0362331912000079>
- Lipsey, G. R., Carlaw, K. I., & Bekar, C. T. (2005). *Economic Transformations: General Purpose Technologies and Long-Term Economic Growth*. Oxford University Press.
- Loayza, N., & Soto, R. (2002). The sources of economic growth: An overview. *Series on Central Banking, Analysis, and Economic Policies*, 6, 1-40. Retrieved from <https://hdl.handle.net/20.500.12580/3679>

- Lu, Y. H. (1992). Married Women's Informal Employment in Taiwan. *Proceedings of the National Science Council, ROC*, 2(2), 202-217. Retrieved from <https://www.ios.sinica.edu.tw/people/personal/yhl/1992%EF%BC%8CMarried%20Womens%20Informal%20Employment%20in%20Taiwan.pdf>
- Luci, A. (2009). Female Labour Market Participation and Economic Growth. *International Journal of Innovation and Sustainable Development*, 4 (2), 97-108. <https://doi.org/10.1504/IJISD.2009.028065>
- Mabilo, M. (2018). Women in The Informal Economy: Precarious Labour in South Africa (Doctoral dissertation). Stellenbosch: Stellenbosch University.
- Mahiroğulları, A. (2017). Türkiye'de Kayıtdışı İstihdam ve Önlemeye Yönelik Stratejiler. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, (2), 547-565. <https://dergipark.org.tr/en/pub/sduibfd/issue/52993/703147> adresinden edinilmiştir.
- Maris, R., & Holmes, M. (2023). Economic Growth Theory and Natural Resource Constraints: A Stocktake and Critical Assessment. *Australian Economic Review*, 1-24. <https://doi.org/10.1111/1467-8462.12505> adresinden edinilmiştir.
- Meçik, O., & Koyuncu, T. (2020). Türkiye'de Göç ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Toda-Yamamoto Nedensellik Testi. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 9(3), 2618-2635. <https://doi.org/10.15869/itobiad.748770>
- Metin, Ş. (2011). *Kayıt Dışı İstihdam ve Esnek Üretim Sürecinde Kadın Emeginin Durumu: Türkiye'de Ev- Eksenli Çalışma*. (Uzmanlık Tezi). Başbakanlık Kadının Statüsü Genel Müdürlüğü'nden edinilmiştir.
- Meydanal, R. (2008). *Kayıt Dışı İstihdam Nasıl Azaltılabilir?* (Yüksek lisans tezi). Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi'nden edinilmiştir. (Tez No: 221141)
- Mihaela, S. (2013). The Influence of The Economic Growth on The Birth Rate. *Constantin Brancusi University, Faculty of Economics*, (1), 302-305. Retrieved from https://www.utgjiu.ro/revista/ec/pdf/2013-01/42_Savu%20Mihaela.pdf
- Mohapatra, K. K. (2012). Women Workers in Informal Sector in India: Understanding the Occupational Vulnerability. *International Journal of Humanities and Social Science*, 2(21), 197-207. Retrieved from <https://www.shram.org/uploadFiles/20140729054441.pdf>
- Mutlu, H. (2022). *Türkiye'de Göç Olgusu ve Göçün Ekonomik Etkileri: Vektör Otoregresyon Modeli*. (Yüksek lisans tezi). Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi'nden edinilmiştir. (Tez No: 763085)
- Nazlıoğlu, Ş. (2010). *Makro İktisat Politikalarının Tarım Sektörü Üzerindeki Etkileri: Gelişmiş ve Gelişmekte Olan Ülkeler İçin Bir Karşılaştırma*. (Doktora tezi). Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi'nden edinilmiştir. (Tez No: 263217)
- OECD. (2002). *Measuring the Non Observed Economy A Handbook*. Paris: Organisation for Economic Co-Operation and Develop Publishing.
- OECD. (2021). OECD Economic Surveys Turkey. Retrieved from https://www.oecd-ilibrary.org/economics/oecd-economic-surveys-turkey_19990480
- Ogunbadejo, H. K., Kanwanye, H. T., & Zubair, A. A. (2021). Effects of crude Birth Rate on Economic Growth in Nigeria. *Journal of Economics And Allied Research*, 6(4), 58-67. Retrieved from <https://jearecons.com/index.php/jearecons/article/view/118>

- Ortiz-Ospina, E., Tzvetkova, S. & Roser, M. (2018). Women's Employment. Retrieved from <https://ourworldindata.org/female-labor-supply>.
- Omari, C. K. (1989). Rural Women, İnfomal Sector and Household Economy İn Tanzania. *WIDER Working Papers*, 1-85. Retrieved from <https://www.wider.unu.edu/sites/default/files/WP79.pdf>
- Öğünç, F., & Yılmaz. (2000). Estimating underground economy in Turkey. *The Central Bank of The Republic of Turkey, Discussion Paper*. Retrieved from <https://core.ac.uk/download/pdf/7061452.pdf> adresinden edinilmiştir.
- Önder, İ. (2001). Kayıtdışı Ekonomi ve Vergileme. *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, (23), 241-254. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/iusi siyasal/issue/610/6160> adresinden edinilmiştir.
- Özbay, B. (2020). Türkiye’de Çocuk, Kadın ve Göçmenlerin Kayıt Dışı İstihdamı. *Atlas Sosyal Bilimler Dergisi*, 1(5), 1-6. <https://dergipark.org.tr/en/pub/atlas/issue/56617/744109> adresinden edinilmiştir.
- Özcan, N. (2018). *Kadın İstihdamında Kayıt Dışılık Sorunu: İskenderun Örneği*. (Yüksek lisans tezi). Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi’nden edinilmiştir. (Tez No. 498219)
- Özçatal, E.Ö. & Güven, P. (2022). Covid-19 Kriz Sürecinin Kadınların Kayıt Dışı İstihdamına Etkileri. *Politik Ekonomik Kuram*, 6(1), 73-101. DOI: 10.30586/pek.1107358.
- Özbek, S. (2023). Ekonomik Büyüme, Küreselleşme ve Ekolojik Ayak İzi İlişkisi: ASEAN-5 Ülkeleri Üzerine Ekonometrik Bir Analiz. *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi*, 14(37), 123-138. DOI: 10.21076/vizyoner.1144317
- Özer, M., & Çiftçi, N. (2009). Ar-Ge Tabanlı İçsel Büyüme Modelleri ve Ar-Ge Harcamalarının Ekonomik Büyüme Üzerine Etkisi: OECD Ülkeleri Panel Veri Analizi. *Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 8(16), 219-240. <https://dergipark.org.tr/en/pub/susead/issue/28423/302688?publisher=salcuk> adresinden edinilmiştir.
- Öztürk, S., & Başar, D. (2018). Türkiye’de Kadınların İşgücü Piyasasına Yönelik Tercihleri: Kayıt Dışı Sektör Özelinde Bir Analiz. *Sosyal Güvenlik Dergisi*, 8(2), 41-58. DOI: 10.32331/sgd.492887
- Pata, K. U. (2018). Türkiye’de Kadın İstihdamı ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Simetrik ve Asimetrik Nedensellik Testleri ile Sektörel Bir Analiz. *Uluslararası İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, (21), 135-150. DOI: 10.18092/ulikidince.
- Pedroni, P. (2001), Purchasing Power Parity Tests in Cointegrated Panels. *Economics and Statistics*, 83, 727-731. Retrieved from <https://web.williams.edu/Economics/wp/pedronipurchasing.pdf>
- Pesaran, Hasem, M., (2004), General Diagnostic Tests for Cross Section Dependence in Panels. *Working Paper No:0435*, University of Cambridge. Retrieved from https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=572504
- Pesaran, M. H., (2007), A Simple Panel Unit Root Test in The Presence of Cross- Section Dependence. *Journal of Applied Econometrics*, 22(2), 265-312. Retrieved from <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1002/jae.951>
- Pesaran, M. H., & Yamagata, T. (2008). Testing Slope Homogeneity in Large Panels. *Journal of Econometrics*, 142(1), 50-93. Retrieved from https://www.ifo.de/DocDL/cesifo1_wp1438.pdf

- Piçtak, L. (2014). Review of Theories and Models of Economic Growth. *Comparative Economic Research*, 17(1), 45-60. Retrieved from <https://doi.org/10.2478/cer-2014-0003>.
- Polat, M.A. (2018). Türkiye' de Ekonomik Büyümenin ve Nüfus Artışının Ekonometrik Modellemesi: Ampirik Bir Çalışma Örneği. *Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 4 (1), 205-228 . <https://dergipark.org> adresinden edinilmiştir.
- Resmi Gazete. (2006). Kayıt Dışı İstihdamla Mücadele (KADİM) Projesi. *Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı Genelgesi*(26309).
- Sadık, E. (2021). *Türkiye'de Kadınların Kayıt Dışı İstihdamının Gelir Vergisine Etkisi*. (Yüksek lisans tezi). Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi'nden edinilmiştir. (Tez No: 679671)
- Sarı Çetingör, Ş. (2019). *Kayıt Dışı Kadın İstihdamı ve Vergi Kaybı*. (Yüksek lisans tezi). Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi'nden edinilmiştir. (Tez No: 576413)
- Sarıca. (2006). *Kayıt Dışı İstihdam ve Mücadele Yöntemleri*. (Planlama Uzmanlığı Tezi). Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı Müsteşarlığı Yıllık Programlar ve Konjonktür Değerlendirme Genel Müdürlüğü'nden edinilmiştir.
- Sarılı, M. A. (2002). Türkiye’de Kayıt Dışı Ekonominin Boyutları, Nedenleri, Etkileri ve Alınması Gereken Tedbirler. *Bankacılık Dergisi*, (41). <https://www.tbb.org.tr/Dosyalar/Dergiler/Dokumanlar/41.pdf> adresinden edinilmiştir.
- Schneider, F., & Enste, D. H. (2000). Shadow Economies: Size, Causes, and Consequences. *Journal of Economic Literature*, 30(1), 77-114. Retrieved from <https://www.jstor.org/stable/2565360>
- Schneider, F. (2016). Estimating The Size of The Shadow Economies of Highly-Developed Countries: Selected New Results. *CESifo DICE Report*, 14(4), 44-53. Retrieved from <https://www.econstor.eu/bitstream/10419/167285/1/ifo-dice-report-v14-y2016-i4-p44-53.pdf>
- Schneider, F. (2021). Development of the Shadow Economy of 36 OECD Countries over 2003-2021: Due to the Corona Pandemic a Strong Increase in 2020 and a Modest Decline in 2021. *African Journal of Political Science*, 15(005). Retrieved from <https://www.fm.gov.lv/lv/media/10381/download>
- Sethi, N., Mohanty, S., Das, A., & Sahoo, M. (2020). Health Expenditure and Economic Growth Nexus: Empirical Evidence from South Asian Countries. *Global Business Review*, 0972150920963069. DOI: 10.1177/0972150920963069
- Singh, A., Jain-Chandra, S., & Mohommad, A. (2012). Inclusive Growth, Institutions, and the Underground Economy. *International Monetary Fund*, doi:<https://doi.org/10.5089/9781463937089.001>
- Skousen, M. (2016). *Makro Ekonomi*. (A. Yayla, Çev.) Ankara: Adres Yayınları.
- Stata: Software for Statistics and Data Science, Stata15 for windows version
- Sugözü, H. İ. (2010). *Kayıt Dışı Ekonomi ve Türkiye*. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.
- Sülkü, S.N. (2016). *Ekonometrik Teori*. Gazi Kitabevi. Ankara
- Swamy, P. A. (1970). Efficient Inference in A Random Coefficient Regression Model. *Econometrica: Journal of the Econometric Society*, 311-323. <https://doi.org/10.2307/1913012>.

- Şahin, K., & Develi, A. (2021). Kadın İstihdamında Kayıt Dışılık Sorunu. *Kesit Akademi Dergisi*, 7(27), 386-400. <https://dergipark.org.tr/en/pub/kesitakademi/issue/63113/959372> adresinden edinilmiştir.
- Şahinli, M. A., & Şahbaz, N. (2013). Tarımda Kadın İstihdamı: Sosyal Güvenlik Kurumuna Kayıtlılık Durumu. *KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 15(25), 85-103. <https://dergipark.org.tr/en/pub/kmusekad/issue/10211/125476> adresinden edinilmiştir.
- Şen, A. (2014). *Türkiye'De Kayıt Dışı İstihdam ve Vergi İlişkisi*. (Yüksek lisans tezi.) Bursa Uludağ Üniversitesi'nden edinilmiştir.
- Şenel, D. ve Öçal, M. (2021). Türkiye'de Kayıt Dışı İstihdamın Bölgesel Analizi. *Çalışma ve Toplum*, 2(69), 1201-1232. <https://dergipark.org.tr/en/pub/ct/issue/71778/1155175> adresinden edinilmiştir.
- Şengül, O. (2019). *Gelişmekte Olan Ülkelerde Yabancı Banka Girişlerinin Finansal Gelişme ve Büyüme Üzerine Etkisi: Panel Veri Analizi*. (Doktora Tezi). Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi'nden edinilmiştir. (Tez No: 548060).
- Taban, S. (2008). *İktisadi Büyüme Kavram ve Modeller*. (1. baskı). Ankara: Nobel Yayın.
- Tatoğlu, F. Y. (2013), *Panel Veri Ekonometrisi: Stata Uygulamalı*, (2. Baskı), Beta Yayınları:İstanbul.
- Tatoğlu, F. Y. (2016), *Panel Veri Ekonometrisi: Stata Uygulamalı*, (3. Baskı), Beta Yayınları:İstanbul.
- Taşseven, O. (2018). The Relationship Between Economic Development and Female Labor Force Participation Rate: A Panel Data Analysis. In Ü. Hacıoğlu, H. Dinçer (Eds.) *Global Financial Crisis and Its Ramifications on Capital Markets*, (ss. 555-567). New York; London: Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-319-47021-4_38
- Tayfur, İ. (2019). *Türkiye'de Kayıt Dışı Ekonomi ve Kayıt Dışı Ekonomiyi Etkileyen Faktörler*. (Yüksek lisans tezi). Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi'nden edinilmiştir. (Tez No. 541303)
- Tekbaş, M. (2019). BRICS-T Ülkelerinde Ekonomik Büyüme ve Küreselleşme İlişkisi. *Finans Ekonomi ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 4(3), 397-412. <https://doi.org/10.26650/ekoist.2020.32.0005>.
- Telatar, O. M., & Terzi, H. (2010). Nüfus ve Eğitimin Ekonomik Büyümeye Etkisi: Türkiye Üzerine Bir İnceleme. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 24(2), 197-214. <https://dergipark.org.tr/en/pub/atauniiibd/issue/2699/35588> adresinden edinilmiştir.
- Tiryakioğlu, M. (2006). *Araştırma Geliştirme-Ekonomik Büyüme İlişkisi: Seçilmiş OECD Ülkeleri Üzerine Uygulama*. (Yüksek lisans tezi). Afyon Kocatepe Üniversitesi Kurumsal Akademik Arşivi'nden edinilmiştir.
- Tunç, M. (2007). *Kayıt Dışı İstihdamla Mücadelede Geliştirilen Stratejiler Uygulanan Politikalar ve Gelişmiş Ülke Örnekleri*. (Uzmanlık Tezi). Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı Türkiye İş Kurumu Genel Müdürlüğü'nden edinilmiştir.
- Türk Sanayicileri ve İş İnsanları Derneği (TÜSİAD). (2006). *Kayıt dışı Ekonomi ve Sürdürülebilir Büyüme AB Yolunda Değerlendirme ve Çözüm Önerileri*. İstanbul: Yayın No: TÜSİAD-T/2007-01/428,.

- Türker, M. T. (2009). İçsel Büyüme Teorilerinde İçsel Büyümenin Kaynağı ve Uluslararası Ticaret Olgusuyla İlişkisi. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (25), 87-94. <https://dergipark.org.tr/en/pub/dpusbe/issue/4767/65546> adresinden edinilmiştir.
- Türkiye İş Kurumu. (2005). *Türkiye İş Kurumu III. Genel Kurul Çalışma Raporu*. <https://media.iskur.gov.tr/13580/3-genel-kurul-raporu.pdf> adresinden edinilmiştir.
- Uluslararası Çalışma Örgütü [ILO]. (1972). *Employment, Incomes and Equity: A Strategy for Increasing Productive Employment in Kenya*. Geneva. Retrieved from https://www.ilo.org/public/libdoc/ilo/1972/72B09_608_engl.pdf
- Ulutaş, Ç. Ü. (2009). Yoksulluğun Kadınlaşması ve Görünmeyen Emek. *Çalışma ve Toplum*, 2(21), 25-40. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ct/issue/71816/1155332> adresinden edinilmiştir.
- Us, V. (2004). Kayıtdışı Ekonomi Tahmini Yöntem Önerisi: Türkiye Örneği. *Tartışma Metni*(17). <http://www.tek.org.tr> adresinden edinilmiştir.
- Uza, G. D. (2021). *OECD Ülkelerinde Sosyal Yardımların Yoksulluk Üzerine Etkisi*. (Yüksek lisans tezi). Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi'nden edinilmiştir. (Tez No: 662535).
- Ülgener, S. F. (1986). *Milli Gelir, İstihdam ve İktisadi Büyüme*. (6. Baskı). İstanbul: Filiz Kitabevi.
- Ünsal. (2007). *İktisadi Büyüme* (1. baskı). Ankara: İmaj Yayıncılık.
- Ünsal, E. (2010). *İktisada Giriş*. (2. Baskı). Ankara: İmaj Yayıncılık.
- Üzümcü, A. (2015). *İktisadi Büyüme*. (2. baskı). İstanbul: Beta Basım.
- Vitanen, T. K. (2005). Informal Elderly Care and Women's Labour Force Participation Across Europe. *ENEPRI Research Reports*, (13). Retrieved from https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2012280
- Webb, A., McQuaid, R., & Rand, S. (2020). Employment in The Informal Economy: Implications of The COVID-19 Pandemic. *International Journal of Sociology and Social Policy*, 40(9/10), 1005-1019. doi:Doi: 10.1108/IJSSP-08-2020-0371
- Wooldridge, J. M. (2002). *Econometric Analysis of Cross Section and Panel Data*. Cambridge: The MIT Press.
- Williams, C., Baric, M., Renooy, P., & Renooy, P. (2013). *Tackling Undeclared Work in Croatia and Four EU Candidate Countries*. Eurofound. Retrieved from <https://ssrn.com/abstract=2286332>
- Yalçın, M. (2021). COVID-19 Pandemisinde Kadınlarda Kayıt Dışı İstihdam Durumu. *Asya Studies*, 5 (18), 359-372. DOI: 10.31455/asya.944398.
- Yağcı, S. (2016). *İktisadi Büyüme Teorileri: 1980 Sonrası Türkiye'de Makroekonomik Değişkenlerin İktisadi Büyümeye Etkisi*. (Yüksek lisans tezi). Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi'nden edinilmiştir. (Tez No.443220)
- Yanici Erdal, İ. Ö. (2019). *Kayıt Dışı İstihdamın Sosyo-Ekonomik Nedenleri: İzmir İli Örneği*. (Yüksek lisans tezi)Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi'nden edinilmiştir. (Tez No.605866)
- Yanici Erdal, İ. Ö. (2019). Türkiye'de Kayıt Dışı İstihdam ve Kayıt Dışı İstihdamla Mücadele Politikaları. *Ufuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8(16), 225-246. <https://dergipark.org.tr/en/pub/ufuksbedergi/issue/58933/849547> adresinden edinilmiştir.

- Yardımcı, P. (2006). İçsel Büyüme Modelleri ve Türkiye Ekonomisinde İçsel Büyümenin Dinamikleri. *Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 2006(1), 96-114. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/107531> adresinden edinilmiştir.
- Yardımcıoğlu, F., & Gülmez, A. (2013). Türk Cumhuriyetlerinde İhracat ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Panel Eşbütünleşme ve Panel Nedensellik Analizi. *Bilgi Ekonomisi ve Yönetimi Dergisi*, 8 (1), 145-161. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/40377> adresinden edinilmiştir.
- Yenilmez, M. İ. (2018). Female Employment and Care Economy In Turkey. *Journal of Sociological Research*, 22(1), 69-95. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/704864>
- Yereli, A. B., & Karadeniz, O. (2004). *Kayıt dışı istihdam*. Ankara: Odak Yayınları.
- Yılmaz, Ö., & Akıncı, M. (2012). *İktisadi Büyüme ve Makroekonomik Belirleyicileri*. (2. Baskı). Ankara: Nobel Yayınevi.
- Yuniashri, E., Susilo, S., & Wahyudi, S. T. (2023). Does Informal Sector Suitable for Female Labor?. *JEJAK*, 16(1). DOI: <https://doi.org/10.15294/jejak.v16i1.38590>
<https://biruni.tuik.gov.tr/medas/?locale=tr>
<https://www.sgkkadinistihdaminindesteklenmesi.org/>

ÖZ GEÇMİŞ

Selin KÖMÜR 2013 yılında Gaziosmanpaşa Üniversitesi İktisat Bölümünde lisans eğitimini tamamladı. Halen Bayburt Üniversitesi İktisat Programında Yüksek Lisans eğitimi görmektedir.

